

Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна

ЕКОНОМІКА

Профільний рівень

ПІДРУЧНИК

для загальноосвітніх навчальних закладів

10

Харків
ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

2010

УДК [33:372.8](075.3)

ББК 65я721.6

К84

Рекомендовано для учнів 10-х класів;
відповідає програмі для загальноосвітніх
навчальних закладів (профільний рівень),
затвердженої Міністерством освіти і науки України

Рецензенти:

Е. М. Воробйов — доктор економічних наук, професор кафедри
економічної теорії ХНУ ім. В. Н. Каразіна,

Н. М. Мірошніченко — учитель-методист, учитель вищої категорії
Дергачівського ліцею №2

Крупська Л. П.

К84 Економіка. 10 клас. Профільний рівень: Підручник для загально-
освітніх навчальних закладів / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко,
Т. І. Чорна. — Х.: Вид-во «Ранок», 2010. — 256 с.

ISBN 978-611-540-829-0.

Підручник відповідає вимогам «Державного стандарту базової і повної середньої
освіти» та навчальній програмі «Економіка» для суспільно-гуманітарного профілю
навчання, затвердженої Міністерством освіти і науки України.

Підручник складається з 12 тем, які розкривають зміст навчального матеріалу з еко-
номіки. Відмітною особливістю видання є зразки розв'язання задач до всіх тем. Крім
того, підручник містить довідкову інформацію, а також різноманітні завдання та за-
питання на осмислення та закріплення вивченого матеріалу.

Призначено для учнів 10 класів загальноосвітніх шкіл.

УДК [33:372.8](075.3)

ББК 65я721.6

Навчальне видання

КРУПСЬКА Лариса Пилипівна

ТИМЧЕНКО Ірина Євгенівна

ЧОРНА Тетяна Іванівна

ЕКОНОМІКА

10 клас. Профільний рівень

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

Редактор *Л. А. Шведова*. Технічний редактор *В. І. Трифен*

Г10560У. Підписано до друку 15.08.2010. Формат 60×90/16. Папір друкарський.

Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16.

ТОВ Видавництво «Ранок». Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.

61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.

Для листів: 61045 Харків, а/с 3355. E-mail: office@ranok.kharkov.ua

Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

З питань реалізації: (057) 712-91-44, 712-90-87. E-mail: commerce@ranok.kharkov.ua

«Книга поштою»: (057) 717-74-55, (067) 546-53-73. E-mail: pochta@ranok.kharkov.ua

www.ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ПП «Грида»

м. Харків, вул. Кірицька, 19. Тел. 757-98-16, 703-17-21.

© Крупська Л. П., Тимченко І. Є.,

Чорна Т. І., 2010

© ТОВ Видавництво «Ранок», 2010

ISBN 978-611-540-829-0

Економічна теорія — королева суспільних
наук, найстаріша з найстаріших, новіша
з найновітніших. Людина, яка не вивчає її,
схожа на глухого, який намагається оціни-
ти оркестр.

Пол Самуельсон

ШАНОВНІ ШКОЛЯРІ!

Сучасну людину щоденно оточують проблеми економічного
характеру — вибір товарів і ціни на них, дохід сім'ї та витрати
на придбання всього необхідного для життя, пошук роботи та зар-
платна плата. Однак нас оточують й інші економічні проблеми,
наприклад, спад виробництва, економічна криза, податки, без-
робіття та інфляція тощо. За кілька років вам доведеться не тіль-
ки вирішувати свої економічні проблеми і влаштовувати своє осо-
бисте життя, але й брати участь у суспільному житті. Ви будете
вирішувати подальшу долю нашої країни. І тому, щоб робити
правильний вибір, який стосується вас особисто і всієї країни за-
галом, ви повинні мати достатній обсяг економічних знань і ши-
рокий світогляд.

Ми хочемо допомогти вам засвоїти фундаментальні знання
про економічне життя суспільства, сформувані світогляд цивілі-
зованої людини, що визнає такі загальнолюдські цінності, як
свобода діяльності та вибору, право приватної власності, дотри-
мання законів тощо. Ми також ставимо собі за мету сформувані
у вас навички раціональної економічної поведінки споживача,
найманого працівника, виробника, платника податків, користу-
вача суспільних благ.

Ми сподіваємося, що вивчення економіки допоможе вам ово-
лодіти деякими прийомами економічного аналізу ситуації, спри-
ятиме засвоєнню спеціальних знань, пов'язаних із вибором май-
бутньої сфери діяльності та професії, підготує вас до навчання
у вищих навчальних закладах економічного, соціологічного, пра-
вового профілів.

Підручник «Економіка» складається з 12 параграфів, які роз-
кривають зміст навчального матеріалу з економіки. Він допоможе
вам засвоїти зміст фундаментальних явищ, які властиві будь-якій

економіці. Це — ресурси, продукт, виробництво, потреби, споживач, виробник, економічна ефективність, економічна система тощо. Він ознайомить вас із процесами та явищами, які властиві ринковій економіці, а саме: попитом, пропозицією, ціною, ринковими доходами, видами грошей та ринковою інфраструктурою. Це дасть вам змогу перейти в подальшому до вивчення підприємництва та різних аспектів діяльності фірм, особливостей національної економіки та світового господарства.

Щоб краще засвоїти навчальний матеріал, ми ввели окремі рубрики і сподіваємося, що їхні завдання підвищать ваш інтерес до предмета і дозволять краще орієнтуватися в економічних питаннях.

Особливістю цього підручника є рубрика «Навчаємося разом», у якій ми разом із вами будемо розв'язувати задачі, а також оцінювати правильність тих або інших тверджень. Це допоможе вам надалі успішно розв'язувати не тільки задачі з економіки, але й розвивати свої навички та вміння наукових досліджень.

Одне з головних завдань підручника — допомогти вам організувати самостійну роботу. Цьому сприяє рубрика «Запитання та завдання», яка націлить вас на найбільш важливі теоретичні і практичні питання теми, за якими ви зможете взяти участь у дискусії, висловити й аргументувати свою точку зору.

Ми будемо раді, якщо вас захопить і покличе за собою світ економічної науки, ви станете активним учасником шкільних олімпіад та турнірів. Тому ми підготували для вас рубрику «Готуємось до економічного турніру».

Мета створення рубрики «Практикум» — допомогти вам підготуватися до уроків з економіки, перевірити свої знання і навички, оскільки вона містить набір різнорівневих тестів і завдань. Виконуючи їх самостійно під час підготовки до уроків, ви зможете ще раз звернути увагу на найбільш складні питання теми й успішно їх засвоїти.

Наприкінці підручника додано «Ваш економічний словник», в якому наведені основні економічні поняття та категорії, а також формули, які обов'язково слід запам'ятати.

Вітаємо вас із початком подорожі у світ науки Економіка та бажаємо успіхів!

Автори

Розділ I. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІКИ

ТЕМА 1 ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА ЇЇ МІСЦЕ СЕРЕД ІНШИХ НАУК

1 Основна проблема економічної науки

Історія розвитку економічної теорії тісно пов'язана з розвитком людського суспільства. Як і всі інші науки, економічна наука виникла з практичних потреб. Життя людей упродовж віків було нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю, а отже, із виробництвом. Мета діяльності людей — створення умов і благ для задоволення їхніх потреб упродовж життя. *Економіка*, за визначенням давньогрецького філософа Ксенофонта, означає керування домашнім господарством (*oikos* — будинок, господарство, *nomos* — закон, правило).

У сучасному суспільстві люди мають найрізноманітніші потреби. Деякі з них, наприклад, кохання й прихильність, не пов'язані з економікою. Економіка вивчає *економічні потреби* — тобто ті потреби, для задоволення яких необхідна свідома діяльність людей, спрямована на виробництво товарів і послуг.

Потреби людини формуються під впливом об'єктивних умов її життя: рівня розвитку продуктивних сил і виробництва, особливостей кліматичних і географічних умов життя, рівня культури та історичної специфіки розвитку кожного суспільства, а також традицій і звичаїв. У той самий час специфічного забарвлення потребам надають особливості свідомості кожної окремої людини. Вони спонукають людину до діяльності.

Суспільство не здатне виробити і спожити весь обсяг товарів і послуг, які воно бажає отримати, але саме бажання мати певні блага обмежити неможливо, тому політика стримання потреб не є раціональною.

Виробничі ресурси, які необхідні для виробництва товарів та послуг, рідкісні й обмежені. Обмеженість ресурсів зумовлює неможливість задовольнити всі потреби суспільства.

Оскільки потреби безмежні у своєму розвитку, а блага, за допомогою яких вони можуть бути задоволені, обмежені, тож із давніх-давен у житті людей існує *проблема вибору*. Проблема

вибору полягає в тому, що через обмеженість ресурсів стосовно масштабів потреб людей завжди доводиться вибирати, на що витратити ці ресурси. Але раціональне використання ресурсів може змінити рівень обмеженості. Обмеженість ресурсів може бути відносною, тобто за деякий час можна відтворити ресурси в певних обсягах або зменшити їх обмеженість за рахунок більшої продуктивності їх використання.

Ми можемо визначити основні характеристики таких важливих економічних категорій, як *потреби та ресурси*: 1) потреби завжди безмежні і мають тенденцію до зростання; 2) виробничі ресурси завжди обмежені, тому виникає необхідність їх раціонального використання.

Якщо в кожному суспільстві на кожному етапі його розвитку виникає протиріччя між безмежними потребами та обмеженими ресурсами, то наука повинна знайти методи вирішення цієї проблеми. Якби економічні блага були не рідкісними, то не мало б значення раціонально чи нераціонально поєднуються ресурси і не було б потреби у вивченні економічної теорії. *Економіка в широкому розумінні вивчає раціональні методи використання обмежених ресурсів із метою найповнішого задоволення потреб.*

Дуже стисло поняття «економіка» можна визначити як науку про вибір. Проблему вибору вирішують усі суб'єкти економічних відносин: домогосподарства, фірми, держава.

Домашні господарства в ринковій економіці — це окремі особи або родини, які як власники ресурсів продають фірмам виробничі ресурси (природні, капітальні, трудові), а як споживачі купують у фірм товари й послуги. Кінцевою метою домашніх господарств є найбільш повне задоволення всіх своїх потреб. У ринковій економіці це можливо тільки за рахунок грошових доходів споживачів (заробітна плата, рента, підприємницький дохід, дивіденди тощо).

Фірма в ринковому кругообігу — це підприємство будь-якого виду діяльності (виробниче, торговельне, сфери послуг) й будь-якої форми власності (приватне підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство, державне, комунальне підприємство). Фірма повинна мати фінансові ресурси, на які вона придбає виробничі ресурси. Кінцевою метою діяльності фірми є отримання прибутку. Це можливо тільки за ефективного виробництва.

Держава представлена у вигляді установ, діяльність яких забезпечується за рахунок фінансування з державного бюджету (за рахунок податків). Держава в ринковій економіці виконує функцію регулювання соціально-економічних процесів: забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки; розвиток соціальної інфраструк-

тури, зокрема освіти, охорони здоров'я, науки, транспорту; забезпечення соціальних гарантій в області трудового права; розробка стимулів для охорони навколишнього середовища.

Економічна теорія повинна дати алгоритм розв'язання проблем, які постають перед суспільством і громадянами. Реалізуючи свої інтереси, люди, фірми, держави, вступають в економічні відносини, які також вивчаються та регулюються економікою.

Економіка вивчає систему відносин між економічними суб'єктами в процесі *виробництва, розподілу, обміну і споживання* економічних благ. *Виробництво* — це процес створення економічних благ. Економіка визначає умови оптимізації обсягів виробництва, на яких фірма максимізує прибуток. *Розподіл* — це визначення кількості благ, що надходить у розпорядження економічним суб'єктам. Визначення справедливого принципу розподілу — це одна з головних проблем економіки. Сучасна ринкова економіка базується на принципі розподілу: економічні блага розподіляються пропорційно володінню виробничими ресурсами. Ринкова економіка також передбачає систему перерозподілу доходів між підприємством та державою, між різними регіонами.

У ході обміну в сучасних умовах товари, інформація надходять до суб'єктів економічної діяльності через такі посередники, як гроші. Завданням економіки також є раціональне використання фінансових ресурсів держави. Кінцева мета процесу виробництва — споживання, тобто задоволення потреб.

Уся система економічних відносин зумовлена відносинами власності. Відносини власності та економічні відносини між домогосподарствами, фірмами та державою регулюються економічними законами. Економічні закони, як і закони природи, мають об'єктивний характер, тобто діють незалежно від волі й свідомості людей. Але, на відміну від законів природи, вони діють саме в процесі економічної діяльності людини. *Економічні закони* виражають постійні, причинно-наслідкові, взаємозалежні зв'язки між економічними явищами. Усі виняткові випадки не аналізуються. Конкретне явище може навпаки характеризувати виключність, якусь залежність, яка характерна саме для даного місця, події або часу. Наприклад, закон попиту виявляє обернену залежність між ціною товару та кількістю покупок. Але може бути зафіксоване таке явище, коли при зростанні цін на цукор, кількість покупок також зростає (наприклад у період масової заготівлі фруктів на зиму).

Отже, вивчення предмета економіки, тобто вивчення механізму дії економічних законів, допоможе нам приймати ефективні, раціональні рішення в нашому практичному житті як споживачів, виробників, громадян.

Навчаємось разом

Раціональний вибір припускає такий алгоритм дій: постановка проблеми; виявлення альтернатив; визначення критеріїв; оцінка альтернатив; прийняття рішення і визначення альтернативної вартості цього рішення.

Постановка проблеми. Проблему, що нам потрібно вирішити, необхідно конкретизувати, виділивши основні обмежувальні умови. Наприклад, яку копіювальну техніку придбати в межах конкретного обмеженого бюджету; що можна виробляти з деревини в умовах малого підприємства; як органам шкільного самоврядування організувати святкування Дня економіста.

Виявлення альтернатив. Альтернативи — це всі можливі варіанти розв'язання поставленої проблеми. Чим більше варіантів ми зможемо визначити, тим більшою є імовірність вибрати з них найбільш раціональний. На День економіста можна організувати економічний турнір, зустріч із підприємцями, конкурс «Економічна інтерпретація відомих казок», провести дебати з ма-

кроекономічних проблем із вченими-економістами, вченими, які працюють у вашому місті.

Визначення критеріїв. Критерій — це оціночний показник, що визначає повноту реалізації поставленої проблеми. Кожна проблема оцінюється за своїми критеріями. Можна виділити критерії, які використовуються найчастіше: матеріальні (грошові) витрати; витрати часу; користь для здоров'я; естетичне задоволення. Для нашого прикладу візьмемо такі критерії: інтерес для школярів усіх вікових груп; складність організації; витрати часу на підготовку; можливість використання інформації в подальшому вивченні економіки; матеріальні витрати.

Оцінка альтернатив. Кожну альтернативу оцінюємо за наведеними критеріями. Оцінка може здійснюватися за принципом «+», «-» або із використанням балів. Діапазон балів може бути різним (найчастіше це десятибальна шкала оцінювання). Кожну альтернативу ми оцінюємо за всіма критеріями, розглядаючи повноту реалізації. Та сама альтернатива за різними критеріями може мати однакові оцінки. Оцінюються вигоди для суб'єкта, який приймає рішення. У нашому випадку чим складніше для школярів буде організувати той чи інший захід, чим більше при цьому витрат, тим менше балів отримує альтернатива.

Усі кроки прийняття рішення можна подати у вигляді таблиці за наведеними критеріями «ґратки прийняття рішення». Оцінювання будемо здійснювати за п'ятибальною шкалою.

Назва	Інтерес для всіх	Складність організації	Витрати часу	Використання інформації	Матеріальні витрати	Загальна сума балів
Економічний турнір	3	4	3	5	4	19
Зустріч із підприємцями	4	3	4	4	5	20
Конкурс «Економічна інтерпретація відомих казок»	4	5	2	1	2	14
Дебати	3	3	3	5	4	18

Ухвалення рішення (вибір) і визначення альтернативної вартості вибору. Визначаємо вибір: найбільшу суму балів набрала альтернатива «зустріч із підприємцями».

Альтернативна вартість вибору — це друга за сумою балів альтернатива (упущені вигоди): проведення економічного турніру.

? Запитання та завдання

- Один з основоположників економічної теорії Альфред Маршалл у книзі «Принципи економічної науки» писав, що «закон — це узагальнення, яке свідчить, що від учасників якоїсь соціальної групи за певних умов можна очікувати певних дій». Як ви вважаєте, об'єктивний чи суб'єктивний бік економічних законів характеризує цей вислів?
- За допомогою «ґратки прийняття рішення» розгляньте такі проблеми: як організувати прибирання шкільних класів; як організувати в районі спортивно-оздоровчі змагання «Веселі старти»; яку туристичну поїздку обрати для вашого класу під час осінніх канікул.

2 Методи економічних досліджень

Будь-яка наука вивчає предмет свого дослідження за допомогою методів (інструментів аналізу). Слово «метод» у перекладі з грецької мови означає «шлях пізнання». Усі науки мають як загальні шляхи пізнання, так і специфічні. До загальних методів належать: метод діалектики, метод аналізу та синтезу, метод індукції та дедукції. До специфічних економічних методів можна віднести: метод наукової абстракції, метод поєднання історичного та логічного, метод поєднання позитивного та нормативного аналізу, метод економіко-математичного моделювання, статистичний аналіз.

Метод діалектики. Діалектика — це наука про загальні методи розвитку природи, суспільства та мислення. Будь-яке явище, у тому числі й економічне, розвивається від простої форми до складної через боротьбу протилежностей; кількісні зміни при цьому переходять у нову якість; розвиток кожного явища відбувається по спіралі, на кожному етапі розвитку залишаються позитивні характеристики попередніх етапів та додаються нові риси.

За цими принципами розвивається економічний уклад будь-якої країни в історичному аспекті, формується раціональна поведінка споживачів і виробників.

Метод аналізу та синтезу. Вивчення явища за його складовими частинами — це метод аналізу. Узагальнення і систематизація окремих фактів, явищ, проявів, з'ясування властивостей предмета — метод синтезу. Ми з вами сформулювали предмет вивчення економіки. Тепер ми будемо аналізувати склад виробничих ресурсів, структуру економічних благ, умови виробництва. Це дасть нам змогу узагальнити наші знання і синтезувати висновки щодо раціональних методів використання виробничих ресурсів (наприклад, за допомогою моделі кривої виробничих можливостей).

Метод індукції та дедукції. Метод індукції заснований на аналізі явища від особливих його характеристик до загальних. Тобто загальний висновок можна зробити на основі вивчення та співвідношення специфічних параметрів; це теоретичні висновки на основі фактичного матеріалу. Метод дедукції як метод

аналізу заснований на тому, що кожне конкретне положення можна логічно вивести із загальних законів розвитку суцільного явища. Основні положення економічної гіпотези переносяться на конкретні дії.

Метод наукової абстракції — це виділення найбільш істотних властивостей досліджуваного предмета та абстрагування (відкидання) другорядного. Цей метод більш специфічний для економічного аналізу. Саме наукова абстракція лежить в основі економічних законів, які виражають постійні, причинно-наслідкові зв'язки.

Метод поєднання історичного та логічного. Людина є соціальною істотою, її дії підпорядковані законам і звичаям того суспільства, до якого належить. Історія знає чимало фактів, коли своєрідність способу життя, культурно-психологічні, релігійні та інші звичаї зумовлювали виникнення або зникнення певних галузей господарства. Економіка вивчає історичний розвиток країн, їх національні особливості, але на основі цих історичних процесів методом наукової абстракції логічно виводять закономірності розвитку економічних процесів.

Метод поєднання позитивного та нормативного аналізу. Вивчаючи аналітичну економіку, треба розрізняти позитивні (або фактичні) дані та нормативні твердження (або оціночні судження). Позитивна економіка описує факти і залежності між економічними явищами такими як вони є в даній економіці. Вона допомагає описати, пояснити і спрогнозувати економічну поведінку. Наприклад, підвищення податків зумовило розвиток «тіньової економіки».

Нормативна економіка вивчає явища з позиції їх відповідності існуючим (виведеним наукою) нормативам. Нормативні економічні знання застосовуються в розробці політики, спрямованої на побудову кращого суспільства. (Наприклад, уряд підвищив податки, щоб розв'язати проблему бюджетного дефіциту.)

Метод економіко-математичного моделювання. Цей метод складається з кількох напрямків.

- 1) Розрахунковий метод дає можливість дослідити функціональну залежність між економічними показниками, визначити їх параметри.
- 2) Використання схем, графіків, діаграм, які показують взаємозалежність економічних показників, належить до графічного методу. Важливим для розуміння графіків є: які показники відкладено на кожній із двох осей (горизонтальній і вертикальній)? Які одиниці вимірювання на кожній осі? Який тип зв'язку зображено на кривій чи кривих, показаних на графіку?

Зв'язок між двома змінними на кривій відображається за допомогою нахилу. Нахил визначається як зміна показника по осі y на одиницю зміни показника по осі x . Якщо має місце додатний нахил, то дві змінні перебувають у прямій залежності, тобто вони зростають або спадають разом. Якщо графік має від'ємний нахил, тоді між двома змінними існує обернена залежність.

- 3) Для аналізу зміни будь-якої категорії (показника) використовується індексний метод розрахунків. Індекс показує, як змінюється вимірювана величина. Якщо індекс дорівнює одиниці (або 100%), то ситуація не змінилася; якщо індекс більше 1 (або 100%), то спостерігається зростання показника; якщо індекс менше 1 (або 100%), то показник зменшився. Показники зростання і приросту математично відрізняються на одиницю: $\text{Індекс зростання} = \text{Індекс приросту} + 1$.

Індекс зростання розраховується за формулою: величину показника в поточному періоді поділити на величину показника в базовому періоді. За базовий період приймається рік, з яким ми порівнюємо поточний показник.

Якщо необхідно проаналізувати зміну показника за кілька періодів, то необхідно використовувати загальне правило операцій над індексами: записані в частках, вони підлягають множенню та діленню.

Наприклад, у перший рік продуктивність праці зросла на 10%, у другий — знизилася на 5%. Як змінилася продуктивність праці за два роки?

Індекс росту першого року = 1,1; індекс росту другого року = 0,95, отже, індекс росту за два роки дорівнює $1,1 \cdot 0,95 = 1,045$.

Отже, за два роки продуктивність праці зросла на $4,5\% = (1,045 - 1) \cdot 100\%$.

Якщо показник, що аналізується (наприклад продуктивність праці), змінюється різними темпами в різні періоди, то, щоб проаналізувати середню зміну, необхідно зробити розрахунки за формулою: $I_{\text{сер}} = \sqrt[n]{I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \dots \cdot I_n} = \sqrt[n]{I_{\text{заг}}}$.

Метод статистичного аналізу. Без статистичного аналізу неможливе існування позитивного та нормативного аналізу. Саме принципи статистичного методу дозволяють економічному аналізу бути об'єктивним. Показники, що порівнюються, повинні бути в однакових одиницях виміру. Ми не можемо порівнювати рівень життя в двох країнах, якщо основні показники (мінімальна заробітна плата, середня пенсія тощо) представлені в національній валюті. Статистичний аналіз також потребує порівняння реальних величин, тобто необхідно брати до уваги вплив змін у часі. Номінальні показники розраховуються в поточних обсягах та поточних цінах. Реальні показники розраховуються у поточних обсягах та базових цінах. Саме реальні показники враховують інфляційні зміни за період, що аналізується, і надають достовірну інформацію про економічне зростання.

↓ **Навчаємось разом**

Порівняйте рівень основних соціальних виплат у таких країнах, як Росія, Болгарія та Чехія (див. таблицю 1.1). Продемонструйте за допомогою графічного методу. Усі дані в таблиці наведені у вартісному вираженні, у національній валюті на кінець 2008 р.

Табл. 1.1

Показник	Росія	Болгарія	Чехія
Середня заробітна плата	17 112 руб.	484 лв.	23 542 крон
Мінімальна заробітна плата	2 600 руб.	110 лв.	8 000 крон
Середня пенсія	4 044 руб.	74 лв.	9 111 крон

Розв'язання

Для порівняння показників переводимо наведені дані до однієї одиниці виміру — долара (за курсом на 2008 р.). 1 російський рубль = 0,04249 дол.; 1 болгарський лев = 0,78895 дол.; 1 чеська крона = 0,05989 дол.

Приклад переведення

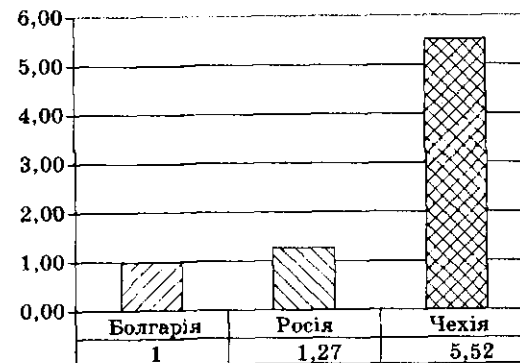
Середня заробітна плата в Чехії дорівнює 23 542 крони, тоді $23542 \cdot 0,05989 = 1409,93$ (дол.)

У такий спосіб переводимо інші дані й заносимо їх до таблиці 1.2.

Табл. 1.2

Показник	Росія	Болгарія	Чехія
Середня заробітна плата	727,08 дол.	381,85 дол.	1409,93 дол.
Мінімальна заробітна плата	110,47 дол.	86,78 дол.	479,12 дол.
Середня пенсія	171,82 дол.	58,38 дол.	545,65 дол.

Якщо найменший показник (заробітна плата в Болгарії) прийняти за одиницю, то необхідно розрахувати індекси інших показників, що аналізуються, відносно найменшого. Мінімальна заробітна плата в Болгарії — 1; Росії = $\frac{110,47}{86,78} = 1,27$; Чехії = $\frac{479,12}{86,78} = 5,52$. За розрахунками ми маємо наочний аналіз за стовпчастою діаграмою.

Якщо необхідно наочно продемонструвати структуру економічного показника, то будують структурно-кругову діаграму. Загальна величина, наприклад уся сума видатків державного бюджету, приймається за 100%, що графічно відповідає 360°. Підрахувавши частку кожного структурного елемента (конкретних статей видатків) у відсотках та градусах, можна побудувати діаграму.

? Запитання та завдання

1. Якщо математично залежність між показниками ефективності — продуктивність праці та трудомісткість записується таким чином: $P \times T = 1$, то покажіть цю залежність графічним методом.
2. Знайдіть статистичні дані, які характеризують структуру економічного явища (наприклад, структуру доходів або видатків бюджету) і зобразіть цю структуру за допомогою структурно-кругової діаграми.
3. Визначте, які з тверджень належать до нормативної, а які — до позитивної економіки.
  - 1) Ірако-кувейтський конфлікт спричинив зростання цін на нафту, що призвело до зменшення споживання бензину.
  - 2) Економіка Франції розвивається значно вищими темпами, ніж економіка України.
  - 3) При оподаткуванні доходів домогосподарств уведена соціальна пільга, щоб зменшити тягар податків для малозабезпечених верств населення.
  - 4) Рівень безробіття серед молоді за останній рік зріс на 3%.
  - 5) Уряд збільшив розмір виплат у разі безробіття у зв'язку з тим, що фактично зафіксовані темпи галопуючої інфляції.

3 Еволюція поглядів на предмет економічної науки

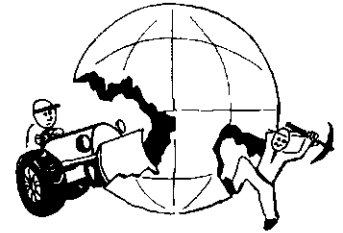
У міру того, як відбувалося становлення та розвиток виробництва і обміну, відбувався розвиток економічної науки. Спочатку економічна думка не виділялася як окрема наука. Вона була пов'язана з філософськими, математичними дослідженнями, із правовими та релігійними поглядами. Джерелами економічних надбань вважають і папіруси Стародавнього Єгипту, і закони царя Вавилонії — Хаммурапі. Ґрунтовні економічні настанови містить Біблія.

Перші економічні школи. Становлення економічної теорії як самостійної науки відбувалося на початку XVII ст. У цей самий час з'явилася і її назва — *політична економія*. У ній поєдналися два грецьких слова: *politikos* — державний, суспільний та *oikonomia* — управління господарством. Цей термін уперше застосував французький економіст *Антуан де Монкретьєн* у 1615 р.

Провідним напрямом економічної думки XVI—XVII ст. став **меркантилізм** (від італ. *mercante* — торговець). Відомими представниками були *А. де Монкретьєн*, *Т. Ман*, *Ж. Кольбер*. Основу багатства кожної нації вони вбачали не в примноженні натуральних продуктів, а в нагромадженні грошей (монет із золота і срібла). Джерелом такого нагромадження, на їхню думку, мав бути прибуток, що виникає під час торгівлі. Держава має активно втру-

чатися в економіку, провадити *політику протекціонізму*, що передбачає: встановлення високого ввізного мита на товари; запровадження заохочувальних премій на вітчизняні товари, що ввозяться в інші країни; сприяння розвитку галузей промисловості, продукція яких призначена для зовнішньої торгівлі.

Далі погляди меркантилістів поступилися місцем економічному вченню *фізіократів*. Саме поняття «фізіократи» (від грец. *fisios* — природа, *kratos* — сила, влада; дослівно — «влада природи») належить засновнику цієї школи, відомому французькому економісту *Франсуа Кене*. У центр економічної теорії фізіократи поставили землеробство, сільськогосподарське виробництво як джерело суспільного багатства. Перенесення питання про створення додаткового продукту зі сфери обігу у сферу матеріального виробництва є заслугою саме фізіократів. Однак при цьому вони вважали промисловість «безплідною» галуззю.

Значний внесок в економічну теорію зробили представники *англійської класичної школи*, яка виникла і розвинулась у XVII—XVIII ст. Її засновниками були *Уільям Петті*, *Адам Сміт* і *Девід Рікардо*. Вони створили своє вчення про нагромадження національних багатств. Крилатим став вислів У. Петті «Праця — батько багатства, земля — його мати».

Найбільший внесок у розвиток політичної економії зробив *Адам Сміт*. Він вважав, що головним стимулом економічної активності людини є приватний інтерес. Індивідуум, прагнучи примножити власний капітал, не дбає про суспільні інтереси, намагаючись задовольнити власний приватний інтерес. Однак приватний інтерес автоматично стає суспільним. Через це, переслідуючи власні інтереси, підприємець часто дієвіше слугує інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається зробити це. Цей ефект А. Сміт називав «*невидимою рукою ринку*». Він відстоював принцип вільної конкуренції, вважаючи, що тільки при вільному русі капіталу, товару, грошей і робочої сили ресурси суспільства можуть бути використані оптимально.

Становлення сучасних економічних теорій. У середині XIX ст. в результаті загострення класових протиріч відбулися європейські революції. У цей час на політичній арені з'явилися *Карл Маркс* і *Фрідріх Енгельс*. Вони створили теоретичну концепцію, що дістала загальну назву **марксизм**. У межах марксистської концепції сформувався вчення про суспільно-економічні формації. Політичну економію марксизм розглядав як історичну науку, що вивчає виробничі відносини на різних етапах розвитку людського суспільства.

У другій половині XIX ст. в боротьбі з марксизмом виникла низка течій, у тому числі одна з найвагоміших в економічній науці — маржиналізм. Її заснували професори Віденського університету *Карл Менгер*, *Ейген Бем-Баверк* і *Фрідріх фон Візер*. Австрійські економісти вважали, що кожна людина суб'єктивно (особисто) визначає цінність благ, виходячи зі ступеня бажаності для себе речей, які споживає. Причому об'єктивна цінність, а отже, і ринкова ціна будь-якого блага, на їх думку, залежить тільки від важливості задоволення потреб і міри насичення ними. Вона визначається також кількістю предметів споживання. Люди не вважають цінними для себе речі, які є в нібито безмежній кількості (наприклад повітря, вода), і приписують їм закономірне зменшення цінності.

На межі XIX—XX ст. під впливом значних соціально-економічних і науково-технічних перетворень англійський економіст *Альфред Маршалл* започаткував неокласичний напрям в економічній теорії. Предметом економічної теорії неокласики проголосили «чисту економіку», яка не залежить від суспільної форми її організації. Об'єктом вивчення стала так звана «економічна людина», яка, не зважаючи на те, в якій ролі вона виступає (споживача, підприємця або продавця робочої сили), завжди намагається максимізувати свій дохід (або корисність) та мінімізувати витрати (або зусилля) для його отримання.

До видатних учених першої половини XX ст. належить також австрійський економіст *Йозеф Шумпетер*, який підприємця назвав основною пружиною руху економіки.

Справжню революцію в економічній теорії зробила публікація видатного англійського економіста і державного діяча *Джона Мейнарда Кейнса* «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936). Кейнсіанство ґрунтується на таких принципах: провідна роль у регулюванні національного господарства має належати державі; для забезпечення повної зайнятості працівників потрібен ефективний попит, що зумовлює піднесення виробництва та добробут нації. Для цього держава має збільшувати обсяги інвестицій (нових капітальних вкладень) і свої витрати на інші економічні та соціальні цілі.

Однак глибока світова економічна криза 1973—1975 рр. переконливо продемонструвала, що заміна ринкового саморегулювання макроекономіки державним управлінням не здатна позбавити суспільство кризових явищ, безробіття та інфляції. Тому не дивно, що проти кейнсіанства «підняли голос» неоконсерватори, які намагалися відстояти принцип невтручання держави в економіку. Було запропоновано скоротити податки до раціонального рівня, відновити свободу приватного підприємництва і ринкову конкуренцію. На їхню думку, підприємці здатні самі передбачити еконо-

мічні процеси і приймати оптимальні рішення, а державні органи мають зосередитися на довгостроковій економічній політиці.

Неоконсервативний поворот в економічній теорії викликав відповідну реакцію в господарській політиці держав Заходу, яка в США дістала назву «рейганоміка» (за прізвиськом тодішнього президента Р. Рейгана), у Великій Британії — «тетчеризм» (за прізвиськом тодішнього прем'єр-міністра М. Тетчер).

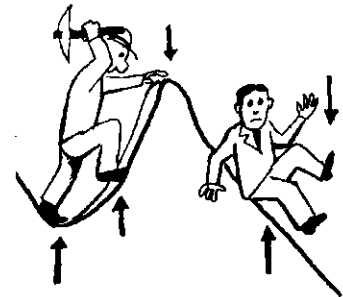
Найвідомішим представником неоконсерваторів у США є *Мілтон Фрідмен*. Основні його дослідження здійснені в галузі теорії та практики грошового обігу. Він є визнаним лідером монетаристського напрямку в економічній теорії, який відводить грошам вирішальну роль в економіці. Щодо сутності ринкової системи М. Фрідмен вважав, що в реальному житті «чистих» систем не буває, однак ринкову систему М. Фрідмен вважає життєздатнішою за командну і передусім тому, що вільний обмін, на якому вона заснована, здійснюється тільки тоді, коли він вигідний обом сторонам. «Нервовою системою» ринкової економіки він називає механізм цін, виділяючи три їхні функції: інформаційну, стимулюючу і розподільну.

Вагомий внесок у наукове обґрунтування мішаного типу макрорегулятора зробив відомий американський економіст *Пол Антоні Самуельсон*. Він дослідив широке коло сучасних економічних проблем, починаючи від сутності економічної теорії, проблем організації економіки, цінового механізму в мішаній економіці, економічної ролі держави, інфляції, організації бізнесу і доходів, податкової політики, суспільних і приватних потреб тощо.

Розвиток економічної думки в Україні. Історія зародження і становлення економічної думки в Україні бере початок із часів ранньофеодальних відносин на території Київської Русі. У збірнику законів і норм того періоду, що має назву «Руська правда», відображені відносини земельної власності, товарно-грошові відносини, зародження комерційного і грошового кредиту, функції грошей, поглиблення суспільного поділу праці.

У XVI—XVIII ст. виразниками розвитку національної культури та соціально-економічних ідей були братства, Києво-Могилянська колегія (згодом академія). У цю епоху помітний внесок у розвиток економічних поглядів зробив відомий український публіцист і мислитель І. Вишенський.

Значним доробком у розвитку економічної теорії в Україні стали погляди та діяльність Б. Хмельницького. Гетьманські універсали були своєрідними законодавчими актами, якими охоронялись зміни відносин власності. Скасування зайвих податків,

поборів та повинностей, звільнення від сплати ренти, наділення землею жителів міст, ремісників, торговців сприяли розвитку підприємництва, ринкової ініціативи. Заслужує на увагу його вміння застосовувати на практиці теорію пізнього меркантилізму, коли були встановлені експортні та імпорتنі мита в розмірі 2% вартості товару, що істотно поповнювало козацьку скарбницю.

Одним із фундаторів школи класичної економічної теорії був професор Харківського університету Т. Степанов.

Питанням розвитку політичної економії, визначення сутності її предмета, аналізу таких категорій, як капітал, гроші, вартість, додатковий продукт та інші, були присвячені дослідження І. Вернадського, В. Навроцького, І. Терлецького та інших. Проаналізувавши національні, індивідуальні, релігійні та інші види потреб, І. Вернадський довів, що суспільство повинно сприяти задоволенню потреб. Заробітна плата за його теорією залежить не тільки від співвідношення праці та капіталу, а й визначається рівнем розвитку суспільства.

У 70–80-х роках XIX ст. ідеї загального товарного виробництва, розвитку капіталізму, переходу до нових економічних відносин знайшли вияв у поглядах М. Драгоманова, Т. Осадчого, П. Грабовського. На ідеях класичної економічної теорії ґрунтувались економічні погляди і діяльність М. Зібера, С. Подолинського та інших.

Цікаві економічні погляди висловлювали наприкінці XIX — на початку XX ст. І. Франко, М. Коцюбинський, М. Левицький, М. Туган-Барановський.

Видатні теорії XX та XXI ст. відзначаються Нобелівською премією. Нобелівська премія з економіки (офіційно — Премія Шведського державного банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля) була заснована в 1969 р. На кінець 2009 р. цю винагороду отримали 64 економісти.

? Запитання та завдання

1. Порівняйте погляди представників класичної і кейнсіанської економічних шкіл.
2. Назвіть економічні школи, які передусім розглядали економічну поведінку домогосподарств.

4 Зв'язок економічної науки з іншими науками

Економічна теорія разом з історією, філософією, правознавством належить до суспільних наук. Вона розкриває одне з соціальних явищ у життєдіяльності людини. Економіка, як і кожна наука, має свої закони, правила й принципи, за якими розви-

вається. Вона розглядає всі сфери людського буття, відображає процеси, що відбуваються в суспільстві, тому її вивчення передбачає знання практично всіх предметів, які вивчаються у школі. Економіка також тісно пов'язана з такими науками, як математика, право, соціологія, географія, історія, політологія, психологія. Географічні знання дають змогу з'ясувати роль природних умов, сировинних ресурсів, соціальних чинників різних територій в розміщенні виробництва товарів та послуг. Вивчення історії допомагає виявляти закономірності становлення й розвитку господарства і з'ясувати умови формування світової економіки. Знання з політології покликані допомогти у визначенні ролі держави та окремих суспільних груп у функціонуванні економіки. Для економіста важливо бути обізнаним з історією, культурою, релігією, традиціями народів, іншими суспільними науками.

Для зручності дослідження економічну науку поділяють на дві частини — макроекономіку та мікроекономіку.

Макроекономіка — наука про господарство в цілому. Вона вивчає загальні риси національної економіки, тобто економіки певної країни, її механізми, фактори й принципи дії, а також досліджує процеси формування національного доходу країни, фінансової політики уряду, регулювання державою економічного розвитку тощо. Сюди ж належить вивчення законів функціонування світової економіки, таке необхідне в сучасну епоху.

Мікроекономіка вивчає діяльність підприємств і споживачів, форми взаємодії між ними та оптимальні варіанти цих відносин. Вона аналізує діяльність домашніх господарств, фірм, галузей в межах країни, вивчає питання організації підприємницької діяльності.

Місце економічної теорії виявляється через її *функції*. Теоретична економіка є методологічним фундаментом всього комплексу економічних наук: галузевих (економіка торгової справи, промисловості, транспорту, будівництва), функціональних (менеджмент, фінанси, кредит, маркетинг, прогнозування, ризикологія), міжгалузевих (економічна географія, демографія, статистика).

Практична функція теоретичної економіки (відома формула Огюста Конта) полягає у тому, що пізнання веде до передбачення, а передбачення (прогнозування) — до дії. Теоретична економіка має бути покладена в основу економічної політики, а через неї пронизувати господарську практику. Дія (практика) веде до нового рівня пізнання, знання — до прогнозування, прогнозування — до правильного прийняття рішення (пам'ятаємо діалектику!).

Американський економіст *У. К. Мітчелл* у праці «Лекції і типи економічної теорії» (1935) наполягав на взаємозв'язку економічних труднощів із неекономічними, зокрема, із проблемами соціології, культури тощо, які зумовлюють психологію, поведінку

і мотиви діяльності людей у суспільстві. Теоретична економіка — це набір правил того, як можна стати багатим. Але вона не дає готових відповідей на всі проблеми. Теорія — лише інструмент, спосіб осмислення економічної дійсності. Володіння цим інструментом, знання основ теоретичної економіки може допомогти кожній людині зробити правильний вибір у багатьох життєвих ситуаціях.

Про формування економічного мислення в процесі вивчення економіки свого часу писав Поль Самуельсон: «Відповідь на питання про те, як побудувати хорошу греблю, отримати пеніцилін чи запилити кукурудзу, треба шукати в лабораторіях і в самому житті. Проте економічна теорія торкається всіх цих проблем. Вона виходить із того, що інженер добре знає свою справу. Вона визнає обмеженість природи і людських знань. Більше того, економічна теорія описує, як обмеженість ресурсів і відносні рівні цін примушують техніків змінювати свої рішення і робити вибір між альтернативними технологічними процесами. Якщо вийшов із ладу двигун, не посилайте за економістом. Але економічні знання дуже згодяться тоді, коли порушуються взаємозалежні соціальні відносини виробництва. Особа з більш широким світоглядом і глибоким розумінням великих соціальних сил сучасної економіки, очевидно, урешті-решт досягне більшого матеріального успіху».

↓ Навчаємось разом

Економіка як методологічна наука формує *принципи економічного мислення*: кожен вибір пов'язаний із витратами; люди передбачувано реагують на стимули; добровільний обмін вигідний для всіх; вибір має наслідки, що виникнуть у майбутньому; економічні системи впливають на індивідуальний вибір. За цими принципами можна пояснити та охарактеризувати будь-яку економічну проблему.

Проблема: Чому садові ділянки жителів України добре прибрані, а за межами садового кооперативу лежать купи сміття.

Принцип 1. Кожен вибір пов'язаний із витратами. У власника ділянки є альтернативи: викинути сміття або вивезти його (державні служби цим не займаються). Витрати на вивезення сміття дуже великі для кожного індивіда. Тому він вибирає варіант із найменшими витратами. Можна організувати спільне вивезення сміття для всього кооперативу, але тут з'являються витрати часу на організацію. Якби ці витрати взяло на себе суспільство, то жителі склали б сміття в спеціально обладнані місця.

Принцип 2. Люди передбачувано реагують на стимули. Щоб не викидали сміття, вводяться штрафи, які мають стимулювати процес прибирання.

Але запровадження такого стимулу передбачає контроль за його виконанням, який відсутній у нашій країні.

Принцип 3. Вибір має наслідки в майбутньому. Якщо не прибирати свою ділянку — то наслідок буде відчутним уже наступного сезону: зменшення врожаю, створення поганих умов для відпочинку. А сміття за парканом буде мати наслідки за кілька років. Людина не завжди може передбачити такі наслідки, до того ж кожен сподівається, що хтось інший вирішить цю проблему.

Принцип 4. Економічні системи впливають на індивідуальний вибір. За умов командної економіки такі проблеми вирішувалися централізовано. В Україні в сучасних умовах економіка перебуває в стадії становлення механізму ринкових відносин. Основний стимул виробництва в ринковій економіці — це прибуток. Щоб знайти фірму, яка б надала послуги з утилізації сміття, необхідно, аби кожен за це заплатив. Неможливо «виключити» тих, хто не хоче або не здатний платити. Тому ця діяльність не може регулюватися ринком. Ця проблема повинна вирішуватись суспільством. Але в Україні старі елементи командної економіки вже не діють, а механізм коригування ринку ще не засвоєно.

? Запитання та завдання

1. У чому полягає прогностична функція економічної теорії? За допомогою яких методів аналізу вона реалізується?
2. За допомогою принципів економічного мислення дайте пояснення парадоксальним економічним явищам: 1) узимку в Україні яблука власного вирощування коштують більше, ніж африканські банани; 2) у доведених до злиднів районах Індії корови блукають вулицями міст у пошуках їжі.
3. Із таблиці «Лауреати Нобелівської премії з економіки» укажіть окремо розробки в галузі макроекономіки та мікроекономіки.

Рік	Прізвище	Досягнення
1970	Поль Ентоні Самуельсон	За наукову працю, що розвинула статичну і динамічну економічну теорію
1971	Саймон Кузнець	За емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання
1972	Джон Річард Хікс	За новаторський внесок у загальну теорію рівноваги і теорію добробуту

Рік	Прізвище	Досягнення
1973	В. Леонтьєв	За розвиток методу «витрати — випуск» і за його застосування до важливих економічних проблем
1976	Мілтон Фрідмен	За досягнення в сфері аналізу споживання, історії грошового обігу і розробки монетарної теорії, а також за практичне доведення складності політики економічної стабілізації
1981	Джеймс Тобін	За аналіз стану фінансових ринків і їхній вплив на політику прийняття рішень у сфері витрат, на становище з безробіттям, виробництвом і цінами
1985	Франко Модільяні	За аналіз поведінки людей щодо заощаджень, що має винятково важливе прикладне значення в створенні національних пенсійних програм
1987	Роберт Солоу	За внесок у теорію економічного зростання
1991	Рональд Коуз	За відкриття й ілюстрацію важливості трансакційних витрат і прав власності для інституціональних структур і функціонування економіки
1999	Роберт Манделл	За аналіз монетарної і фінансової політики при різних обмінних курсах і за аналіз оптимальних валютних зон
2008	Пол Кругман	За аналіз структури торгівлі й розміщення економічної активності
2009	Елінор Остром, Олівер Уільямсон	За дослідження в сфері економічної організації

ПРАКТИКУМ

Тести

1. Із економічних шкіл історично першою була школа:
A марксизму; **Б** кейнсіанства;
В меркантилізму; **Г** класичної політекономії.

2. Теза про «невидиму руку ринку» міститься в теоретичних концепціях:
A кейнсіанства; **Б** класичного напрямку;
В інституціоналізму; **Г** марксизму.
3. Методом економічної теорії, що полягає у відмові від поверхневих, несуттєвих сторін явища з метою розкриття його суті, є:
A аналіз та синтез; **Б** індукція та дедукція;
В історичне та логічне; **Г** наукова абстракція.
4. Уперше предметом свого аналізу процес виробництва, а не сферу обміну зробили:
A меркантилісти; **Б** фізіократи;
В класики; **Г** маржиналісти.
5. Як науку про багатство предмет політичної економії визначав:
A К. Маркс; **Б** У. Девонс;
В М. Туган-Барановський; **Г** А. Сміт.
6. Гроші є основним параметром регулювання економіки з точки зору:
A кейнсіанства; **Б** марксизму;
В маржиналізму; **Г** монетаризму.
7. Термін «політична економія» виник:
A у 1615 р.; **Б** у 1776 р.;
В у 1867 р.; **Г** у 1890 р.
8. Основне економічне протиріччя — це невідповідність:
A інтересів держави інтересам фірм та домогосподарств;
Б обсягів виробництва виробничим потужностям;
В зростання потреб відносно виробничих можливостей;
Г збільшення кількості населення відносно обмежених земель.
9. Установіть відповідність між змістом методів економічних досліджень та їх назвою.
1	Метод потребує порівняння реальних величин показників	A Метод діалектики
2	Описання фактів і залежності між економічними явищами в економіці	Б Метод індукції
3	Теоретичні висновки на основі вивчення специфічних фактичних параметрів	В Метод позитивного аналізу
4	Аналіз розвитку явища через боротьбу протилежностей	Г Метод наукової абстракції
		Д Статистичний метод

10. Установіть відповідність між суттю теорій основних економічних шкіл та їх назвою.
1 Основа багатства кожної нації — це прибуток, який виникає в торгівлі	А Марксизм
2 Джерело суспільного багатства — це сільськогосподарське виробництво	Б Меркантилізм
3 Провідна роль у регулюванні національного господарства має належати державі	В Маржиналізм
4 Ринкова ціна будь-якого блага залежить від важливості задоволення потреб і міри їх насичення	Г Кейнсіанство
	Д Фізіократи

Завдання

- Проаналізуйте такі визначення предмета економіки: «економіка — це наука про щоденну ділову життєдіяльність людей»; економіка вивчає «господарські процеси з точки зору інтересів людини». Чи не суперечать ці тлумачення значенню науки, яка визначає напрямки вирішення основної економічної проблеми суспільства?
- Які, на вашу думку, основні положення — кейнсіанства чи неоконсерватизму — найбільш актуальні для розв'язання сучасних економічних проблем в умовах фінансової кризи?
- Порівняйте позитивну і нормативну економічну теорію. Наведіть із газетних та журнальних статей приклади нормативної та позитивної економіки.

Готуємось до економічного турніру

- Спиралючись на основні положення різних напрямків економічної думки, розробіть рекомендації для державного регулювання сучасної економіки.
- Вільям Стаффорд у 1581 р., обговорюючи англійську політику в епоху правління королеви Єлизавети I, писав: «Усе, що купують у нас іноземці, іде від нас назавжди. Навпаки, те що ми купуємо один в одного, залишається вдома». Він виходив із того, що існує три види торгівлі: торгівля, яка тільки видаляє гроші з країни; торгівля, яка витрачає в країні всі гроші, які тут і зароблені; торгівля, що ввозить гроші з-за кордону. Тому Стаффорд вважав, що не будь-яку торгівлю слід заохочувати. А якої думки дотримуетесь ви?

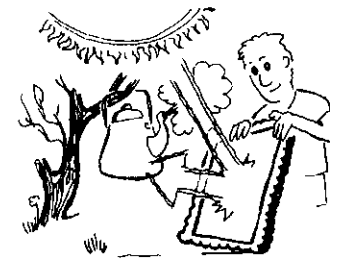
ТЕМА 2 ЗМІСТ ОСНОВНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЯВИЩ

1 Виробничі ресурси та їх різновиди

Уявіть, що ви відвідуєте Сорочинський ярмарок. Скільки тут товарів українських виробників! І можна подивитись на процес виробництва традиційних українських товарів. Ось і опішнянські майстри гончарного виробництва. Як ви вважаєте, що необхідно їм для виробництва глиняних глечиків, куклів, тарілок? По-перше, сировина, тобто те, із чого виробляють. Це — глина, вода, фарби, лаки. Чи однорідні за ознаками ці види сировини? Воду і глину ми взяли у природи. Може, це зовсім і не економічні поняття?

Ми вже знаємо, що основна характеристика ресурсів — це обмеженість. Природні неекономічні блага необмежені. Якщо людина випадково потрапила в тайгу, то її потреби стосовно кедрових горіхів можуть бути реалізовані повністю якоюсь часткою цього блага. У таких умовах кедрові горіхи безмежні і тому ми їх вважаємо неекономічним благом. Але згодом ця людина вирішила організувати виробництво кедрової олії. Сто-совно потреб виробництва кедрові горіхи стають обмеженим виробничим ресурсом. Аналогічний приклад із лікарськими рослинами, грибами, лісовими ягодами.

Природні ресурси — це економічні блага. Тобто до тих пір, поки їх ніхто не видобуває, поки людина не знає про їх існування, вони ресурсами не вважаються. Тому можна стверджувати, що наукові розробки, дослідження «збільшують» кількість природних ресурсів. Природні речовини перетворюються на природні ресурси, коли їх використовують у процесі виробництва товарів та послуг. Залізна руда перетворюється на природний ресурс у процесі виробництва заліза. Ліс — коли дерева спилкують для подальшого виробництва з них будівельних матеріалів або паперу. Рослини переробляють у процесі виробництва миючих засобів, кремів, ліків. Глина стає природним виробничим ресурсом, коли її добувають у кар'єрі, доставляють майстрам для виробни-

цтва глиняного посуду. В економічній науці природними ресурсами вважають лише те, що людина вперше бере у природи, вилучає з неї.

Зовсім інші ознаки мають фарби, лаки, які майстри використовують для покриття та фарбування посуду. Це сировина, яка використовується як ресурс для виробництва, але ця сировина є вже готовим товаром попереднього процесу виробництва. Вони придбані для даного виробництва (виробництва глиняного посуду), щоб із них виготовити інше благо. Отже, все те, що вже було опосередковано людською працею раніше, зазнало впливу людської праці й стало результатом попереднього процесу виробництва, в економічній науці називають *проміжними товарами*. Це товари, які слугують напівфабрикатами й сировиною для виготовлення інших благ. Якщо на ярмарку ми хочемо покуштувати українських вареників, то побачимо, що для їх виробництва необхідно багато саме проміжних продуктів, тобто попередньо закуплених товарів, які використовуються як сировина: борошно, олія, сметана, картопля, гриби, вишні для начинки. Більшість сучасних виробництв використовує як сировину не природні ресурси, а вже проміжні товари. Сучасна спеціалізація не дозволяє виробникам самим собі виробляти із природних ресурсів сировину, вони її купують як товар в інших виробників. До того ж обмеженість природних ресурсів зумовлює пошук заміників природної сировини. Гончарна майстерня, як і будь-яке інше підприємство, використовує і такий ресурс, як земля, на якій це підприємство розміщене.

До природних ресурсів належать також земля та її родючість (коли ми вдаємося до вирощування або будівництва на ній будьчого), корисні копалини, рослинний і тваринний світ, водойми, сприятливі кліматичні умови (опади, сонячна енергія) тощо.

Повернемося до опішнянських гончарів. Для виготовлення горщиків гончар має спеціальне обладнання, інструменти. Йому необхідна спеціальна піч для випалювання. Кожен виробник використовує такі ресурси, які відіграють активну посередницьку роль між людиною, природними ресурсами та проміжними товарами у виробничому процесі.

З їхньою допомогою людина цілеспрямовано діє на природні ресурси, або застосовує їх як обов'язкову умову виробництва товарів і послуг. Це — **капітальні ресурси**.

До капітальних ресурсів належать: будинки, верстати, обладнання, передавальні пристрої, інструменти, транспортні засоби, споруди тощо.

Капітальні ресурси — це створені людиною виробничі ресурси. Вони використовуються для полегшення самого процесу праці, а також для збільшення кількості благ, що виробляються з їхньою допомогою. Різноманітність капітальних ресурсів залежить від технологічної бази кожного суспільства. Чим розвиненішою в економічному плані є країна, тим більш високотехнологічні капітальні ресурси вона використовує. У широкому значенні до капітальних ресурсів відносять широкий спектр нематеріальних обов'язкових умов сучасного виробництва: технічну інформацію, програмне забезпечення. Саме капітальні ресурси (знаряддя праці та технології) визначали рівень розвитку суспільства.

Гончарні вироби — це результат високого професіоналізму майстрів. Неможливо виготовити найпростішу річ без спеціальних вмінь.

Трудові ресурси (праця) — це здатність людини до продуктивної осмисленої праці, основними складовими якої є здоров'я, розумові та фізичні здібності й професійні навички.

Щоб оцінити рівень розвитку трудових ресурсів у країні, важливо знати кількість працездатного населення, рівень його підготовленості та кваліфікації. Тому кожна держава вдається до заходів із розвитку професійних навичок, а також підвищення рівня освіти, загальної й технічної культури людей. Сучасне високотехнологічне виробництво потребує висококваліфікованих та освічених фахівців. Некваліфікована, важка фізична праця — це вже здебільшого з практики минулого розвитку економіки. Сьогодні в розвинених країнах світу молодь має можливість здобувати як середню, так і вищу освіту.

Трудові ресурси — це здібності людини, її кваліфікація та професійні навички, які вона застосовує в самому процесі виготовлення благ. Проте нині найважливішими для процесу виробництва стають здібності й талант людини, пов'язані з організацією та управлінням самого виробництва. Тому в економічній науці виділяють такий різновид ресурсів як підприємницькі здібності.

Підприємницькі здібності — це організаційні та управлінські здібності й навички людини щодо поєднання виробничих ресурсів із метою виробництва товарів і послуг, що базується на економічній відповідальності підприємця.

Людей, які об'єднують ресурси з метою вироблення благ для суспільства та отримання прибутку, називають *підприємцями*.

У суспільстві поширені різні думки й судження щодо того, хто ж такий підприємець. Але всі одностайні в тому, що підприємці — це люди, які вміють знаходити нові шляхи або можливості вироблення благ, запроваджувати нові ідеї, процеси або технології. Завдяки підприємцям на ринку з'являються нові товари й послуги. Багатьох товарів, якими сьогодні користуються люди, ще п'ятдесят років тому не існувало. Серед них компакт-диски, відеомагнітофони, мікрохвильові печі, домашні комп'ютери тощо. За кожним таким товаром стоять люди, які усвідомили ті потреби споживача, що не могли бути задоволені раніше, і віднайшли шляхи їх задоволення. Саме підприємці мобілізували ресурси і спромоглися запропонувати ці товари ринку споживачів, чудово розуміючи, що в разі, якщо їхнє вирішення правильне, на них очікує величезний прибуток, якщо ж воно хибне — вони зазнають серйозних збитків. Уміння ризикувати — характерна риса підприємця.

У наш час підприємець не просто відкриває нові ресурси, наприклад, родовища нафти, газу або рідкісних мінералів. Нині підприємці відкривають додаткові можливості по-новому використати вже наявні ресурси, наприклад, відходи виробництва або поволіювані джерела енергії. Новаторство — це важлива риса підприємця, але не основна, яка відрізняє його від трудового ресурсу. *Основна риса* — це економічний ризик своїми власними ресурсами.

Підприємництво засноване на праві володіння виробничими ресурсами. За міжнародним досвідом до п'яти найважливіших рис підприємницьких здібностей соціологи відносять: впевненість у собі, уміння ризикувати, рішучість і сміливість, уміння знаходити нестандартні рішення, уміння оцінювати перспективність нових ідей.

У підручнику Кемпбелл Р. Макконнелл та Стенлі Л. Брю «Мікроекономіка», за яким навчаються студенти всього світу, роль підприємця характеризують таким чином: «Виконуючи роль "свічки запалювання" і каталізатора, підприємець одночасно є рушійною силою виробництва і посередником, який зводить воедино інші ресурси для здійснення процесу, що може виявитися прибутковою справою. Підприємець ризикує не лише своїм часом, працею і діловою репутацією, але і вкладеними засобами — власними та своїх компаньйонів або акціонерів».

Підприємці несуть економічну відповідальність перед суспільством за раціональне використання ресурсів. Тобто вони намагаються не лише добре організувати виробництво, а й підвищувати його ефективність.

Таким чином, можна підбити підсумки: ресурси, які безпосередньо використовуються у виробничому процесі, мають назву **виробничих**. В економіці всі виробничі ресурси поділяють на:

- 1) *природні ресурси* — це природні багатства, які люди використовують у виробництві (земля, корисні копалини, ліси,

тваринний і рослинний світ, надра, родючість землі, кліматичні умови тощо);

- 2) *капітальні ресурси* (капітал) — будинки, устаткування, верстати, машини, механізми, порти, дамби та інші об'єкти;
- 3) *трудоі ресурси* (праця) — це люди з певним станом здоров'я, фізичної сили, рівнем освіти й фаховими навичками;
- 4) *підприємницькі здібності*. Підприємництво або антрепренерство (від фр. *Entrepreneur* — підприємець) — це здатність займатися економічною діяльністю, пов'язаною з ризиком започаткувати нову справу, або з привнесенням на ринок нових різновидів товарів або послуг, сподіваючись отримати прибуток.

Наявність перелічених виробничих ресурсів є обов'язковою передумовою будь-якого процесу виробництва, незалежно від того, чи це праця первісної людини, або ж сучасний процес виробництва на автоматизованому промисловому підприємстві. Лише поєднавши всі виробничі ресурси, можна створити необхідні людям блага. Не існує виробництва, де відсутній хоча б один різновид виробничих ресурсів.

Але ми нічого не сказали про гроші та інформацію. Гроші потрібні для обслуговування виробництва, але безпосередньо в процесі виробництва вони участі не беруть. Гроші належать до фінансових економічних ресурсів. На ринку вони «перетворюються» на виробничі ресурси: природні, капітальні, трудові. Тобто гроші необхідні у виробництві для придбання виробничих ресурсів, але до них не належать.

Дуже важливе місце в сучасному процесі створення економічних благ належить інформації. Інформація використовується до початку самого процесу виробництва. Підприємець повинен мати інформацію щодо політу та пропозиції, науково-технологічну інформацію, юридичну тощо.

В економічній науці все необхідне для виробництва товарів та послуг називають економічними ресурсами, які охоплюють фінансові, інформаційні, виробничі ресурси.

Навчасьмося разом

Визначте, чи правильним є твердження: «Гроші є складовою частиною капіталу як виробничого ресурсу». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь

Твердження є неправильним. Виробничі ресурси — це все, що безпосередньо бере участь у процесі створення економічних благ: природні, капітальні, трудові, підприємницькі здібності, проміжні товари. У ринковому кругообігу гроші «перетворюються» на всі ресурси, але самі до виробничого процесу не потрапляють. За класифікацією гроші — це фі-

нансовий ресурс, що разом із технологічними й виробничими ресурсами є частиною економічних ресурсів.

? Запитання та завдання

1. Наведіть приклади виробництв, де: а) найвища частка природних ресурсів; б) значна частка капітальних ресурсів; в) трудомістке виробництво.
2. За якими ознаками відрізняються природна сировина та проміжні товари?
3. Як ви вважаєте, така риса, як новаторство, є характерною і для трудових ресурсів і для підприємництва, чи є суто специфічною для підприємництва?

2 Виробництво: технологічні уклади, структура та інфраструктура

Виробництво — це цілеспрямована діяльність людей, що має на меті задоволення їхніх потреб. У цьому процесі взаємодіють основні фактори виробництва — праця, капітал, земля, підприємницькі здібності. Результатом виробництва є створення матеріальних і нематеріальних благ, що задовольняють потреби людей.

Поняття «виробництво» знаходить свій прояв у словосполученні «суспільне виробництво». Процес виробництва здійснюється не ізольованими суб'єктами господарювання, а в суспільстві, у системі суспільного поділу праці. Навіть окремих ремісників чи фермерів, вважаючи, що він діє цілком незалежно, насправді пов'язаний тисячами господарських ланцюжків з іншими виробниками.

Структура виробництва. Виробництво може бути структуроване по-різному. Важливим підходом є його розгляд із точки зору поділу на матеріальне та нематеріальне.

Матеріальне виробництво охоплює ті підприємства й галузі, що виробляють матеріальні блага (промисловість, сільське господарство, будівництво), а також ті, що виробляють матеріальні послуги (транспорт, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування, ремонт і пошиття одягу, прання, хімічне чищення та ін.).

Нематеріальне виробництво охоплює галузі, в яких створюються нематеріальні блага (духовні та інші цінності), а також надаються нематеріальні послуги (охорона здоров'я, освіта, наукове консультування тощо).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг складає сферу послуг.

Крім поділу на матеріальне та нематеріальне, існує поділ виробництва на *первинне*, *вторинне*, *третинне* та *четвертинне*. Такий підхід не означає, що якійсь сфері надаються переваги.

Він лише підкреслює характер зв'язку між сферами. Наведена класифікація свідчить про те, що одні види виробничої діяльності є похідними від інших.

Первинне виробництво ґрунтується на безпосередньому привласненні того, що дає людині природа. До первинного виробництва належить сільське господарство (землеробство та тваринництво), гірничодобувна промисловість, золотодобувні виробництва, лісництво, рибальство.

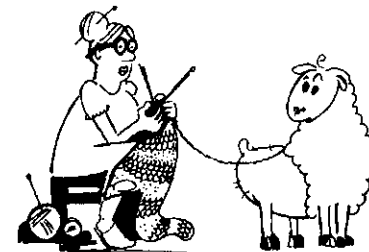
Вторинне виробництво ґрунтується на первинному і є похідним від нього. Воно охоплює всі галузі обробної промисловості, що створюють засоби виробництва та продукти споживання, а також будівництво.

Третинне виробництво, що є похідним від первинного та вторинного, — це створення різноманітних послуг. Останні поділяються на такі, що обслуговують виробництво, та споживчі послуги.

Інформація й знання утворюють четвертинний сектор економіки. Четвертинний сектор економіки постіндустріального суспільства. Капітал і праця — основа індустріального суспільства — поступають місцем інформації — основі постіндустріального (інформаційного) суспільства. В інформаційному суспільстві провідне місце посідає індустрія інформації і знань. До неї відносять такі елементи: 1) освіту — найбільшу галузь сучасної індустрії знань, яка об'єднує не тільки освітні заклади, а й самоосвіту, армію, церкву тощо; 2) систему науково-дослідних і конструкторських робіт; 3) засоби інформації та комунікації: пресу, друкарні, видавництва, телебачення, радіо, кіно, театр, поштовий, телефонний та мобільний зв'язок, мережу Інтернет тощо; 4) інформаційні машини і механізми: комп'ютери, друкарські машини, сигнальні та контрольні системи; 5) різноманітні консультаційні служби, звітність, обробку і передавання знань.

Сукупність галузей, що обслуговують виробництво, становить **виробничу інфраструктуру**. Це — транспорт, зв'язок, торгівля, фінансово-кредитна сфера, інформація, реклама, лізинг, консультації з управління. Послуги виробничого характеру надають, наприклад, оптовий та роздрібний торговель, банкір, страховий та рекламний агент, брокер, водій, зв'язківець.

Соціальна інфраструктура охоплює ті галузі, які безпосередньо впливають на стан і розвиток окремих людей, надаючи їм нематеріальні форми багатства і задовольняють соціальні потреби. Соціальна інфраструктура складається із таких підкомплексів: соціально-культурного, оздоровчого, матеріально-побутового.

До соціально-культурного комплексу входять освіта, культура і мистецтво. Освіта забезпечує розвиток загального рівня знань населення і підготовку спеціалістів для всіх галузей народного господарства. Культура і мистецтво представлені театрами, палацами культури, клубами, бібліотеками, музеями. До закладів оздоровчого комплексу належать поліклініки, лабораторії, диспансери, санаторії, будинки відпочинку, будинки і пансіонати для людей похилого віку та інвалідів, аптеки. Матеріально-побутовий комплекс представлений: житлово-комунальним господарством, яке охоплює водопостачання, теплопостачання, електрифікацію; службою побуту — ательє, пральні, хімчистки, перукарні; торгівлею і громадським харчуванням — ринки, магазини, кафе, ресторани.

У процесі виробництва створюється суспільний продукт, який проходить стадії виробництва, розподілу, обміну та споживання, які взаємопов'язані між собою.

Просте виробництво — це процес, за якого виробництво з року в рік відбувається в незмінному розмірі. **Розширене виробництво** — це поновлення виробництва в більших розмірах. Результат розширеного виробництва — це збільшення обсягів суспільного продукту. Але для суспільства дуже важливо знати, якою ціною можливе зростання суспільного продукту.

Важливою складовою, що істотно впливає на сталість розвитку економіки і є однією з найхарактерніших визначальних рис цивілізації, є технологічний уклад.

Поняття «уклад» означає встановлення певного порядку чогонебудь. **Технологічний уклад** характеризується єдиним технічним рівнем складових його виробництв, пов'язаних вертикальними та горизонтальними потоками якісно однорідних ресурсів, які спираються на загальні ресурси кваліфікованої робочої сили, загальний науково-технічний потенціал і певні технології. Питання про технологічні уклади тісно пов'язане з теоріями «довгих хвиль». Фундаментальний внесок у створення зазначених теорій зробив *М. Кондратєв*. Він стверджував, що науково-технічна революція розвивається хвилеподібно і кожний цикл триває приблизно 45—60 років. Протягом останніх століть в історії технологічної еволюції змінили одна одну п'ять хвиль і склалося п'ять технологічних укладів.

Перша хвиля (1770—1830 рр.) сформувала уклад, який ґрунтується на нових технологіях у текстильній промисловості та використанні енергії води. Цей період відзначається широким застосуванням парових двигунів і розвитком машинобудування.

Друга хвиля (1830—1880 рр.) позначилася механізацією виробництва практично всіх видів продукції, створенням мережі залізниць та морських шляхів. Економічними символами цього періоду були вугілля і транспортна інфраструктура.

Третя хвиля (1880—1930 рр.) базувалася на використанні в промисловому виробництві електроенергії, розвитку важкого машинобудування та електротехнічної промисловості на основі сталевих прокату, нових відкриттів у галузі хімії, становленні хімічної промисловості. Починає розвиватися виробництво автомобілів та літаків, кольорових металів, алюмінію, пластмас, товарів тривалого користування. З'являються величезні фірми, картелі та трести. Великі компанії поглинають дрібні, відбувається концентрація банківського і фінансового капіталів.

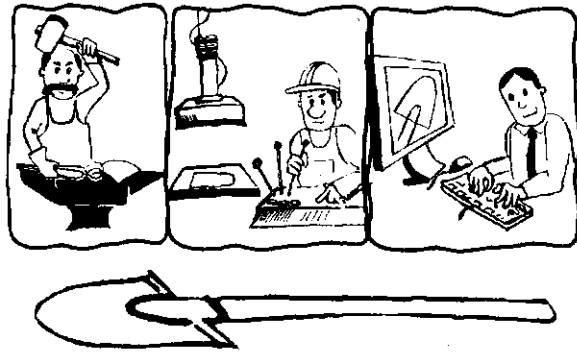
Четверта хвиля (1930—1980 рр.) характеризується становленням укладу, який базується на подальшому розвитку енергетики із використанням нафти, нафтопродуктів та газу, а також засобів зв'язку, нових синтетичних матеріалів. Це ера масового виробництва автомобілів, тракторів, літаків, різних видів озброєнь, товарів тривалого користування, будівництва швидкісних автомагістралей, аеропортів. З'являються та набувають швидкого поширення комп'ютери і програмні продукти для них. Атом спочатку використовується у воєнних, а згодом і в мирних цілях. На ринку утворюються транснаціональні корпорації.

П'ята хвиля, що почалася в середині 80-х рр. ХХ ст., спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, освоєння нових видів енергії, космічного простору, супутникового зв'язку тощо. Відбувається перехід від розрізнених фірм або навіть транснаціональних корпорацій до єдиної мережі компаній, що з'єднані електронними засобами зв'язку, тісно взаємодіють у галузях технології, контролю якості продукції, планування інвестицій.

Сьогодні все помітнішими стають ознаки наступних — шостого і сьомого — технологічних укладів. Шостий дає поштовх до нового етапу в розвитку медицини та біотехнологій, сьомий — до створення технологій «холодного термоядерного синтезу», що має докорінно змінити енергетичний потенціал земної цивілізації.

Розвиток кожного укладу сприяє сходженню цивілізації на новий, вищий рівень, що створює наступність в історичному процесі й значно збільшує економічні можливості суспільства. Технологічні уклади формують відповідну виробничу структуру, яка справляє визначальний вплив на процес матеріального виробництва і сферу послуг.

Індустріальну епоху поступово змінила постіндустріальна епоха — епоха систем комунікацій. Нові технології, технологічні ноу-хау, нові продукти створюють нові ринки, нові сфери конкуренції, стимулюють традиційні галузі, передаючи досвід і отримані технічні результати, забезпечують появу нових ресурсів, створюють нові умови для розвитку суспільства.

Слід зазначити, що в цих умовах відбулась принципова переоцінка ролі «людського чинника». Саме сучасні інноваційні зміни пов'язані з творчістю, інтелектом, знаннями, новаторством людини як основного носія інноваційних ідей. Нова економіка — це економіка знань, корпоративних знань. Під цим слід розуміти сукупний інтелект, кваліфікацію й винахідливість співробітників, сучасні інструменти, свободу творчості.

↓ Навчаємось разом

Визначте, чи правильним є твердження: «Якщо в суспільстві обсяг економічних ресурсів збільшився, то буде виготовлено більше товарів і послуг». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь

Твердження є неправильним. Виробництво визначається не тільки наявністю ресурсів, але і їх раціональним використанням. Звичайно ж, товарів і послуг може бути виготовлено більше, але однозначно стверджувати не можна. У житті ми бачимо, що окремі країни, які мають великий ресурсний потенціал, створюють менший ВВП у країні. Підприємство також може збільшити запаси сировини, але, не змінивши технології, рівня кваліфікації робітників, може й не досягти зростання обсягів виробництва товарів і послуг. Велике значення для зростання виробництва має певний технологічний уклад, економіка знань.

? Запитання та завдання

1. За яким критерієм поділяється виробництво на первинне, вторинне й наступні?
2. У чому полягає значення розвитку соціальної інфраструктури?
3. Цехова регламентація була економічно раціональною в XIII—XV ст. і мала тоді прогресивне значення в розвитку міського ремесла. Во-

на сприяла виробництву якісної продукції. Цехи мали сувору регламентацію: переслідували позацехових ремісників (партачів), обмежували виробництво, щоб уникнути будь-якої конкуренції. Наприклад, виробництво продукції дозволялося лише при денному світлі, продукція повинна була мати певні параметри. Для запобігання конкуренції інших міст треба було заповнити міський ринок якісними товарами. За неякісні вироби паризьких пекарів, наприклад, ставили до ганебного стовпа. Чому ремісничі технології не є раціональною в сучасних умовах?

3 Продукт економічної діяльності: його структура та призначення

Ми з вами з'ясували, що виробництво — це процес поєднання виробничих ресурсів із метою створення економічних благ (товарів і послуг).

Економічне благо характеризується трьома ознаками.

- 1) Економічне благо завжди обмежене. Обмеженість — це дуже важливе поняття. Воно визначається не кількістю блага, а співвідношенням наявності блага й потребою в ньому. Обмеженість — недостатність із погляду бажання мати це благо. Те саме благо в різних умовах може бути економічним і неекономічним. Пісок у пустелі — це неекономічне благо; пісок у кар'єрі — необхідне благо для будівництва — обмежене, і тому — економічне благо.
- 2) Економічні блага відрізняються від неекономічних тим, що вони є результатом свідомої діяльності людей, орієнтованої на виробництво певних благ для задоволення певних потреб.
- 3) Благо має розподілятися через суспільний обмін, і його може отримати або той, хто готовий заплатити його ціну, або той, за кого погодилося заплатити суспільство. Зверніть увагу саме на суспільний обмін. Якщо продукт праці не пройшов етап ринкового кругообігу, то цей продукт не може бути враховано економікою, тому це неекономічне благо. Якщо ваша бабуся зв'язала светр і подарувала комусь (або продала, не будучи приватним підприємцем), то цей светр не є економічним благом. Економіка враховує товари і послуги тільки через ринковий оподаткований продаж.

Класифікація економічних благ відбувається за кількома критеріями. По-перше, усі товари й послуги можна розділити за озна-

кою споживання. Якщо вони споживаються в процесі задоволення потреб людей, то це **прямі (споживчі) блага**. Споживчими благами можна задовольняти і особисті, і групові потреби; і фізіологічні, і соціальні потреби; і за власні гроші, і за рахунок державного бюджету. Прикладами споживчих благ є одяг, житло, побутові товари, товари особистої гігієни, циркова й театральна вистава, транспортні перевезення. Прямі блага споживаються таким економічним суб'єктом, як домашнє господарство. Якщо ж товари й послуги споживаються в процесі виробництва інших товарів і послуг, то це **непрямі (інвестиційні, виробничі) блага**. Інвестиційні товари — це те, що купує фірма для виробничої діяльності: верстати, устаткування, транспорт, сировину. Фірма споживає й виробничі послуги: юридичні, рекламні, аудиторські. Тобто споживачем інвестиційних благ виступає такий ринковий суб'єкт, як фірма.

За критерієм сплати в процесі розподілу економічних благ їх поділяють на *індивідуальні, суспільні та квазісуспільні блага*.

Товари індивідуального споживання (предмети споживання й засоби виробництва) мають певні ознаки:

- такі товари подільні, тобто існують у вигляді порівняно малих одиниць, які доступні окремим покупцям; ці речі піддаються «принципу виключення» (з їх споживачів виключається людина, яка не в змозі платити за благо за ринковою ціною);
- власником речі стає той, хто бажає й спроможний сплатити за неї; такі товари мають ознаку «конкурентності» (споживачі конкурують між собою за те, кому дістануться корисні властивості цього товару або послуги). Споживачем такого блага може бути тільки один суб'єкт (або одне домогосподарство, або одна фірма).

Суспільні блага мають такі риси:

- корисні речі є неподільними, оскільки складаються з настільки великих одиниць, які неможливо продати окремим особам;
- на ці блага не поширюється «принцип виключення» (тобто неможливо відсторонити людей від використання вигід цих благ, якщо вони не бажають за них платити);
- за них споживачі не конкурують між собою — одночасно одержувати користь під час їхнього споживання може багато суб'єктів (скільки б не було перехожих на освітленій вулиці — користь від споживання для всіх суб'єктів однакова).

Виробництво суспільних товарів суперечить раціональності ринку, тому їх виробляє державний сектор.

Кошти на створення суспільних благ держава збирає у вигляді податків. Класичним прикладом суспільних (державних) благ є маяк, сигналами для орієнтування якого користуються всі морські судна. Сюди можна віднести суспільну безпеку, національну оборону й багато чого іншого.

Виділяють також квазісуспільні, або квазідержавні (латин. *quasi* — нібито), блага. До них може бути застосований «принцип виключення», але держава вважає за необхідне брати на себе оплату цих благ. До цього виду благ належать бібліотеки, музеї, профілактичне медичне обслуговування, безплатний проїзд у транспорті для певних соціальних верств населення.

На перший погляд здається, що велика кількість «безкоштовних» благ характеризує уряд із позитивного боку. Але наявність квазісуспільних благ — це ознака низького рівня доходів населення. За свої доходи члени суспільства не можуть задовольнити свої потреби, від яких залежить розвиток суспільства в цілому (наприклад освіта) і держава змушена втручатися в розподіл благ через надання квазісуспільних послуг.

Навчаємось разом

1. Визначте, чи правильним є твердження: проїзд у маршрутному автобусі (тролейбусі), на відміну від проїзду в таксі, є прикладом суспільного блага. Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь

Твердження є неправильним. Проїзд і в маршрутному автобусі (тролейбусі), і в таксі є прикладом індивідуального блага, тобто блага подільного, підвладного принципам виключення (можна легко виключити зі споживання цих благ тих, хто не заплатив) і конкурентності (споживачі конкурують між собою за отримання цього блага).

Проте проїзд в автобусі (тролейбусі) може бути квазісуспільним благом, тобто держава може виділити деякий тип споживачів, за яких вона погоджується платити, наприклад, проїзд в автобусі для пенсіонерів може бути безкоштовним.

2. Заповніть схему «Класифікації благ», використавши наведені блага: 1) лікарські рослини; 2) послуги авіап перевезення; 3) детективи Ерла С. Гарднера; 4) журнал «Бухгалтерський облік»; 5) феєрверк; 6) комп'ютер; 7) проїзд у метрополітені; 8) нафта; 9) послуги пожежної служби; 10) бетонозмішувач.

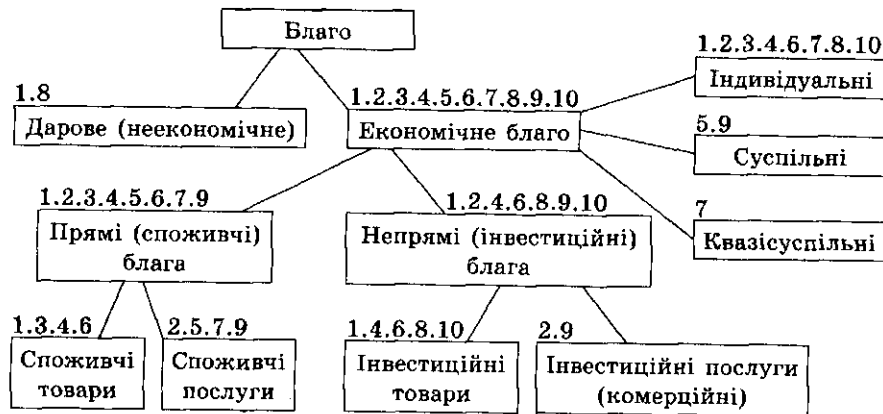
Алгоритм класифікації економічних благ

1. Усі названі блага необхідно поділити на неекономічні та економічні за трьома ознаками. Одні й ті самі блага належать і до економічних благ і за певних умов до неекономічних. *Неекономічні блага*: лікарські рослини, зібрані в лісі людьми для власного споживання; нафта як не видобутий природний ресурс. *Економічними благами* можуть

бути всі перелічені блага, у тому числі лікарські рослини в аптеці, або як сировина для виробництва шампуню; нафта як сировина (природний виробничий ресурс) в хімічній промисловості.

2. Поділяємо блага на *споживчі* (прямі) та *інвестиційні* (непрямі). Одні товари чи послуги можуть бути тільки споживчими (детективи, феєрверк, проїзд у метрополітені), інші — тільки інвестиційними (нафта, бетонозмішувач). Існують такі товари і послуги, які споживають і домашні господарства, і фірми (лікарські рослини, послуги з авіаперевезення, журнал «Бухгалтерський облік», комп'ютер, послуги пожежної служби).
3. Поділяємо блага на *індивідуальні*, тобто ті, які домогосподарство або фірма купують за свої фінансові ресурси, та на *суспільні* (за ознаками невиключності та неконкурентності). Поділ може бути тільки за принципом «або—або». Індивідуальні: лікарські рослини, послуги з авіаперевезення, детективи, журнал, комп'ютер, проїзд у метрополітені, нафта, бетонозмішувач. Суспільні блага: феєрверк (як дійство), послуги пожежної служби. Ці блага оплачує держава з державного або міського бюджету. Індивідуальні блага можуть бути ще і квазісуспільними, якщо держава бере на себе оплату за ці блага замість певних верств населення. У нашому прикладі це проїзд у метрополітені.
4. Постаavimo відповідні цифри в схему.

Розв'язання

? Запитання та завдання

1. Назвіть товари та послуги, які за певних обставин можуть бути і споживчими, і інвестиційними.
2. Наведіть приклади квазісуспільних благ, які отримує ваша родина.
3. Заповніть схему «Класифікація благ», використовуючи такі блага: 1) стіл; 2) мінеральна вода; 3) шоколад; 4) підйомний кран; 5) театральна вистава; 6) послуги перукаря; 7) консультація юриста.

4 Ефективність: економічний зміст та оцінка

Процес виробництва в умовах обмеженості ресурсів має бути раціональним, що характеризується поняттям «ефективність».

Ефективність — це співвимірюваність результатів виробництва (кількості створюваних економічних благ — товарів та послуг) і витрат ресурсів на їх виробництво. Отже, суспільство в такий спосіб намагається оцінити обсяг вироблення продукції у розрахунку на одиницю витрачених виробничих ресурсів.

У загальному вигляді формула ефективності виробництва має такий вид:

$$E_{\phi} = \frac{\text{Результати виробництва (продукт)}}{\text{Витрати виробничих ресурсів}}$$

Чим більше благ створюється з наявних у підприємств ресурсів, тим ефективніше (результативніше) вони працюють.

Отже, зростання ефективності виробництва можливе за умови отримання більшого обсягу продукту від даного обсягу ресурсів, або отримання того самого результату від меншої кількості ресурсів, або за умови одночасного зростання результату та скорочення витрат ресурсів.

Виробнича ефективність досягається, коли бажані для суспільства товари й послуги виробляються з мінімальними витратами. Коли виробляють, наприклад, сметану з найнижчими можливими витратами на одиницю продукції, то це означає, що для її виробництва витрачають найменшу кількість ресурсів (молоко, трудові ресурси) і, отже, більша кількість ресурсів залишається для виробництва інших молочних товарів (кефір, йогурт, сир).

Розподільна ефективність означає, що ресурси спрямовуються на виробництво тих товарів та послуг і в такому їх співвідношенні, яке є найбажанішим для суспільства. Вона досягається тоді, коли виробляється продукція, що має найкращу, або оптимальну для суспільства, структуру (усі види молочних продуктів відповідно до попиту споживачів).

Отже, розподільна ефективність означає розподіл ресурсів між галузями й фірмами таким чином, щоб отримати найбажанішу для суспільства структуру продукції. Виробнича ефективність означає, що кожен товар або послуга в цій оптимальній структурі продукції виробляється з найменшими витратами.

Графічно ефективність можна відобразити за допомогою кривої виробничих можливостей.

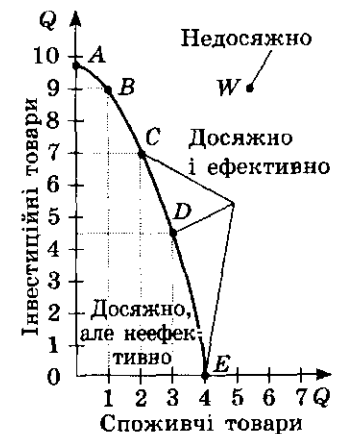

Рис. 2.1. Крива виробничих можливостей

Кожна точка на кривій виробничих можливостей показує деякий максимальний обсяг виробництва будь-яких двох продуктів. Коли економіка функціонує на межі виробничих можливостей, то збільшення кількості інвестиційних товарів означає зменшення кількості споживчих товарів, і навпаки. Обмеженість ресурсів при незмінній технології робить недосяжною кожену комбінацію виробництва інвестиційних та споживчих товарів, що перебуває в точці, такій як точка *W*, яка розташована поза кривою. Точки ліворуч від кривої досяжні, але вони вказують, що повна зайнятість і виробнича ефективність не досягнуті.

Одним з існуючих припущень, які використовують економісти, є *повна зайнятість ресурсів і ефективність виробництва*. Це означає, що економіка функціонує в умовах повного використання всіх наявних ресурсів (повна зайнятість) і виробляє товари та послуги за найменших витрат (ефективне виробництво).

Ефективність виробництва позначається будь-якою точкою на кривій виробничих можливостей. Отже, за допомогою методу математичного моделювання можемо визначити таку економічну категорію як ефективність.

Ефективність — це такий стан економіки, за якого збільшення виробництва одного товару можливе тільки за рахунок зменшення виробництва іншого товару. Одним з існуючих припущень, які використовують економісти, є «повна зайнятість ресурсів і ефективність виробництва». Це означає, що економіка функціонує в умовах повного використання всіх наявних ресурсів (повна зайнятість) і виробляє товари та послуги за найменших витрат (ефективне виробництво). Ефективність вимірюється за допомогою математичних показників, одним із яких є продуктивність праці.

Продуктивність праці — це кількість товарів і послуг, вироблених одним працівником за одиницю часу. Продуктивність праці показує рівень технології й організації виробництва. Тому основним показником є годинна продуктивність, хоча використовуються розрахунки за день або тиждень. Порівнюючи продуктивності праці в різних країнах, слід урахувувати різну тривалість робочого тижня.

Трудомісткість застосовується для виміру витрат праці на одиницю продукції. Вона показує, скільки часу потрібно для випуску одного виробу (у натуральному вираженні) або для виробництва продукції на одну гривню (у вартісному вираженні). Показник трудомісткості обернено пропорційний продуктивності праці. За правилами обернених величин, можна записати залежність: $\Pi = \frac{1}{T}$; $T = \frac{1}{\Pi}$.

При розрахунку продуктивності праці необхідно застосовувати певні методи.

- 1) Продуктивність праці виробництва одного товару розраховується в натуральних величинах (штуках, тоннах, літрах та ін.). Вона не залежить від зміни цін, і тому ціни не враховуються. Індекс продуктивності праці розраховується за формулою:

$$I_{\text{пп}} = \frac{I_Q}{I_L},$$

де $I_{\text{пп}}$ — індекс продуктивності праці; I_Q — індекс обсягу виробництва (у натуральну величину); I_L — індекс кількості робітників.

- 2) Якщо виробництво вимірюється у вартісному (грошовому) вираженні, то для розрахунку продуктивності, необхідно виключити фактор зростання цін.

$$I_{\text{пп}} = \frac{I_Q}{I_L \cdot I_p},$$

де $I_{\text{пп}}$ — індекс продуктивності праці; $I_{(Q,P)}$ — індекс обсягу виробництва (у поточних цінах); I_p — індекс цін; I_L — індекс кількості робітників.

- 3) Вимір продуктивності праці за кілька періодів.

$$I_{(\text{на } n \text{ періодів})} = I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \dots \cdot I_n.$$

$$I_{\text{сер}} = \sqrt[n]{I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \dots \cdot I_n}.$$

- 4) Якщо виробляється декілька товарів, то обсяг виробництва підприємства розраховується таким чином:

$$Q_A \cdot P_A + Q_B \cdot P_B + Q_C \cdot P_C + \dots,$$

де Q — обсяг у натуральному вираженні, а P — ціни на товари.

Навчасьомь разом

За перший рік після підвищення цін на 12% випуск продукції в поточних цінах зріс на 35%. Кількість робітників спочатку зменшилась на 12%, а потім зросла на 1/8. Наступного року трудомісткість виробництва знизилась на 10%. Визначте:

- 1) як змінилася продуктивність праці за два роки;
- 2) якими є середньорічні зміни продуктивності праці.

Розв'язання

Для виконання завдання використаємо індексний метод:

$$I_{\text{пп}} = I_{\text{пп 1-го року}} \cdot I_{\text{пп 2-го року}}$$

$$I_{\text{пп 1-го року}} \text{ визначимо за формулою } I_{\text{пп 1-го року}} = \frac{I_Q(\text{у поточних цінах})}{I_L \cdot I_p}.$$

$$I_Q = \frac{100+35}{100} = 1,35; I_P = 1,12; I_L = I_{L1} \cdot I_{L2}; I_{L1} = \frac{100-12}{100} = 0,88;$$

$$I_{L2} = 1 + \frac{1}{8} = \frac{9}{8} = 1,125; I_L = 0,88 \cdot 1,125 = 0,99; I_{\text{пн 1-го року}} = \frac{1,35}{1,12 \cdot 0,99} = 1,2175;$$

$$I_{\text{пн 2-го року}} = 1 : I_{\text{трудомісткості}}; I_{\text{трудомісткості}} = 0,9;$$

$$I_{\text{пн 2-го року}} = 1 : 0,9 = 1,11; I_{\text{пн зар}} = 1,2175 \cdot 1,11 = 1,35.$$

Оскільки індекс більший за одиницю, то за два роки продуктивність праці зросла на $(1,35 - 1) \cdot 100\% = 35\%$.

Середньорічна зміна продуктивності праці визначається як $\sqrt[2]{I_{\text{зар}}} = \sqrt{1,35} = 1,16$, тобто в середньому щорічно продуктивність праці зростала на $(1,16 - 1) \cdot 100\% = 16\%$.

? Запитання та завдання

1. Які фактори впливають на зростання продуктивності праці?
2. Якщо за інших рівних умов збільшиться зайнятість населення у сфері матеріального виробництва, то як це вплине на такий показник, як трудомісткість? Чи зросте при цьому ефективність виробництва?
3. Якщо ефективний стан економіки характеризується такими параметрами: 158 споживчих благ; 97 інвестиційних благ, то як можна охарактеризувати виробництво — ефективне, неефективне, неможливе, — якщо нові параметри стануть такими: 165 споживчих благ; 97 інвестиційних благ.
4. Як розрізняються поняття «ефективність виробництва» і «ефективність використання ресурсів»?

ПРАКТИКУМ

T Тести

1. Чи належать гроші до виробничих ресурсів?
  - A так, але за умов, коли оплачуються проміжні товари;
  - B так, якщо на гроші купують капітальні ресурси;
  - B ні, бо вони не беруть безпосередньої участі у виробництві;
  - Г ні, якщо вони не розміщені на банківському рахунку;
2. Протягом року вартість виготовленої продукції на бісквітній фабриці зросла втричі, а інфляція становила 50%. Отже, за цей період на фабриці продуктивність праці:
  - A збільшиться на 100%;
  - B збільшиться у 2,5 рази;
  - B знизилась у 2 рази;
  - Г зросла в невизначену кількість разів.
3. Якщо продуктивність праці за чотири роки зросла на 16%, то це означає, що в середньому за рік вона збільшувалась:
  - A на 3,78%;
  - B 4%;
  - B 7,7%;
  - Г 16%.

4. Продуктивність праці на підприємстві визначається:
  - A сукупним обсягом виробництва;
  - B кількістю працівників, що зайняті у виробництві;
  - B обсягом виробництва з розрахунку на одного виробника;
  - Г кількістю часу на виробництво одиниці товару.
5. Якщо точка фактичного обсягу виробництва в країні розміщена на площині, яка обмежена осями координат та кривою виробничих можливостей, то це означає, що:
  - A економіка використовує всі наявні ресурси;
  - B спостерігається повна зайнятість капітальних та природних ресурсів;
  - B економіка спроможна виробити будь-яку кількість товарів та послуг;
  - Г використання виробничих ресурсів неефективне.
6. Якщо трудомісткість виробництва знизиться на 20%, то продуктивність праці:
  - A зросте на 25%
  - B зросте на 20%
  - B зменшиться на 20%
  - Г зменшиться менш ніж на 20%.
7. Яке положення є правильним?
  - A Проблема обмеженості буде вирішена, коли можна буде повністю реалізувати досягнення науково-технічного прогресу;
  - B проблема вибору існує лише для виробників;
  - B гроші — це найважливіший виробничий ресурс;
  - Г індекси — це відносні показники, за допомогою яких можна показати динаміку явища чи процесу.
8. Економічні блага відрізняються від неекономічних тим, що:
  - A вони задовольняють потреби людини;
  - B вони необхідні для життя людини;
  - B їхній розподіл пов'язаний з обігом грошей в державі;
  - Г правильної відповіді немає.
9. Установіть відповідність між змістом виробничих ресурсів та їхньою класифікацією.

<ul style="list-style-type: none"> 1 Люди, які здатні ризикувати та нести економічну відповідальність 2 Люди, які здатні використовувати новітні технології у своїй трудовій діяльності 3 Сировина, яка закупляється однією виробничою фірмою в іншій для подальшого виробництва 4 Транспортні засоби, які фірма використовує для виробництва економічних благ 	<ul style="list-style-type: none"> A Природні ресурси B Капітальні ресурси B Підприємницькі здібності Г Трудові ресурси D Проміжні товари
--	--

10. Установіть відповідність між групами благ та їхньою класифікацією.
1 Послуги бібліотеки, музеїв	А Інвестиційні блага
2 Послуги таксі, метрополітену	Б Субститутути
3 Послуги служби пожежної безпеки, міліції	В Комплементарні блага
4 Послуги банків, аудиторських фірм	Г Суспільні блага
	Д Квазісуспільні блага

? Запитання та завдання

- У чому полягає економічна відповідальність підприємця?
- Підготуйте виступ на тему «Історія українського підприємництва».
- Запитайте в батьків, які товари або послуги вони виробляють, та визначте: 1) структуру виробництва (матеріальне чи нематеріальне; первинне, вторинне, третинне або четвертинне; чи належить до сфери послуг, виробничої або соціальної інфраструктури); 2) класифікацію благ (за ознаками споживчих, інвестиційних, індивідуальних, суспільних, квазісуспільних благ).
- Розв'яжіть задачі.
  - За рік вартість виготовленої продукції зросла на 20%, кількість робітників спочатку зросла на 10%, а потім знизилась на 10%, інфляція становила 12%. Як змінилася щорічна продуктивність праці?
  - За перший рік трудомісткість виробництва знизилась на 15%, а наступного року зросла на 5%. Як змінилася продуктивність праці на даному підприємстві за два роки? Які зміни продуктивності зафіксовані в середньому за півроку?
- Які галузі стануть домінуючими в економіці розвинених країн у найближчі 10–60 років? Які професії стануть актуальними у зв'язку з цим?

✦ Готуємось до економічного турніру

- Клод Фредерік Бастіа (1801–1850) писав: «Праця і природа беруть участь у виробництві продуктів різною мірою... Частка участі природи завжди дармова, і тільки участь праці надає продукту його цінність і має бути сплачена». Прокоментуйте цей вислів.
- Чи правильне твердження: «У процесі заміщення технологічних укладів відсталі країни отримують перевагу. Оскільки вони не обтяжені надмірним пере накопиченням капіталу в межах застарілого технологічного укладу, то при формуванні нового укладу можуть орієнтуватися на вже накопичений інвестиційно-технологічний досвід розвинених країн, оптимізуючи склад створюваних технологічних ланцюжків»? Свою відповідь обґрунтуйте.

ТЕМА 3 СПОЖИВАЧ В ЕКОНОМІЦІ: ЙОГО ПОВЕДІНКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРУ

1 Розвиток і безмежність потреб споживача

Ми вже з вами знаємо, що основним стимулом економічного суспільного розвитку є потреби. *Потреби* — це прояв необхідності отримати певні блага, відчуття нестачі чогось, бажання це «щось» придбати.

Ми вже визначали, що кожна людина має економічні та не-економічні потреби. Економічні потреби поділяються на *потреби споживачів* та *виробничі потреби*. Виробничі потреби пов'язані з діяльністю будь-якого підприємства (фірми), тому це потреби у виробничих ресурсах. Виробничі потреби вивчаються в теорії раціональної поведінки фірми. У цій темі ми будемо вивчати *потреби споживача*.

Якщо людина задовольняє свої потреби за допомогою природних речовин або явищ, якщо це потребує зусиль власної праці або безкоштовної послуги членів сім'ї, друзів, то це — неекономічні потреби. Наприклад, потреба в спілкуванні, у тому, щоб слухати спів лісових птахів, потреба віри в Бога, потреба в тому, щоб хтось із членів родини приготував вечерю.

Ми вже сформулювали основну задачу економіки як науки — вивчення раціональних методів використання обмежених ресурсів із метою найбільш повного задоволення всіх потреб. У межах цього завдання наука повинна виділити всі види існуючих потреб і розглянути тенденції їхнього розвитку. Розглянемо основні напрямки класифікації економічних потреб споживача.

Фізіологічні потреби — це потреби в їжі, житлі, одязі тощо (це базові, або нагальні, потреби людини, оскільки їх задоволення зумовлює можливість існування людини як біологічного виду).

Соціальні потреби — це потреби людини в духовному розвитку, освіті, підвищенні кваліфікації, спілкуванні, у розвитку творчих здібностей, суспільного виробництва, грошового обміну,

обміні інформацією тощо (це те, що необхідно для розвитку здібностей людини в її існуванні як члена суспільства).

Потреби можуть бути *раціональними* й *нераціональними* (іраціональними), адже вони або сприяють підтриманню життя та розвитку, або ні. Раціональність потребує, щоб вигоди при задоволенні потреби були більшими за затрати. Нераціональні — якщо споживання приносить шкоду або в процесі споживання, або може призвести до негативних наслідків у майбутньому.

Потреби людини залежно від способу задоволення можуть бути особистими (індивідуальними) або груповими (колективними, суспільними). *Індивідуальні* — коли суб'єктом бажань є окрема людина і реалізація цих бажань залежить від її власної діяльності (наприклад, мати свій комп'ютер, велосипед, роликові ковзани, автомобіль тощо).

Групові (колективні, суспільні) — це потреби, які можна задовольнити тільки спільними зусиллями певної групи людей (сім'я, клас, школа, місто, країна). Для реалізації групової (колективної, суспільної) потреби обов'язковим є прийняття спільного рішення.

Прикладом може бути прагнення колективу будь-якого підприємства мати сучасне устаткування для виробництва конкурентоздатної продукції; мати спортзал у школі, потреба членів гуртка сучасного танцю перемогти на конкурсі художньої самодіяльності, потреба родини в літньому спільному відпочинку. Може спостерігатися простий збіг індивідуальних потреб, наприклад, всі учні класу, розуміючи значення спорту, вирішили займатися плаванням. Але особливість групових потреб полягає у тому, що вона може бути реалізована тільки спільними зусиллями всіх членів групи, тільки одним якимось загальним методом. Кожен учень класу самостійно прийме рішення: який басейн відвідувати, в які дні займатися спортом, і якщо хтось передумає, то можливість задоволення потреб для всіх інших не зміниться. Інша справа, якщо всі учні класу хочуть перемогти в конкурсі художньої самодіяльності. Вони повинні спільно вирішити, який номер будуть виконувати, і тільки спільними зусиллями можуть задовольнити цю потребу.

Суспільні потреби — це потреби міста, регіону, країни, групи країн. Наприклад, розвиток системи освіти і медичного обслуговування, зменшення забруднення навколишнього середовища. Уряд, персоніфікуючи колективні потреби громадян, піклується про майбутні покоління, прагне будувати дороги, лікарні, навчальні заклади, забезпечує військову охорону тощо.

За ознакою часу потреби можна поділити на *поточні* та *перспективні*. Так, наприклад, для певного учня середньої школи потреба мати підручник з економіки є поточною потребою, а, ска-

жімо, потреба в навчанні на економічному факультеті університету — перспективна потреба. Отже, кожна потреба за класифікацією може бути або фізіологічною, або соціальною; або індивідуальною, або груповою (колективною, суспільною); або раціональною, або нераціональною; або поточною, або перспективною.

Існує й інший підхід до класифікації, який характеризує місце кожного типу потреб у суспільному розвитку. Найбільш поширеною є *ієрархічна класифікація потреб за Абрахамом Маслоу*. Вона включає в себе такі основні ідеї та положення: люди постійно відчувають певні потреби; люди мають певні сильно виражені потреби, які можуть бути поєднані в окремі групи; групи потреб перебувають в ієрархічній взаємозалежності одна від одної; зазвичай людина відчуває одночасно декілька різних потреб, які перебувають між собою в комплексній взаємодії; потреби, які розташовані ближче до основи «піраміди», мають бути задоволені в першу чергу; потреби більш високого рівня починають активно діяти на людину після того, як у цілому задоволені потреби більш низького рівня.

Згідно з теорією Маслоу існує п'ять груп потреб (див. малюнок 3.1). Розглянемо характеристику кожної групи.

Мал. 3.1. Піраміда потреб за Маслоу

Фізіологічні потреби. Потреби цієї групи розміщуються «на першому поверсі» умовної піраміди. До цих потреб відносять потреби, що забезпечують виживання людини як біологічної істоти (в їжі, воді, повітрі, теплі тощо).

Потреби в безпеці. Це потреби в соціальних гарантіях: забезпеченні права на працю, отриманні медичної допомоги, середньої освіти, у пенсійному забезпеченні, захисті від внутрішніх та зовнішніх ворогів тощо. Ці потреби виражають прагнення людини зберегти певний рівень життя, зменшити економічні ризики.

Соціальні потреби. Людина прагне до участі у спільних діях, вона хоче дружби, любові, хоче бути членом певних об'єднань людей, з якими має спільні інтереси, намагається брати участь у суспільних заходах. Інколи саме соціальні потреби більшою мірою є об'єктивними. Людина повинна знайти можливості спілкування в колективі, який складається незалежно від її бажання (колектив класу, групи в навчальних закладах, трудовий колектив). Але багато соціальних груп людина обирає за інтересами (різні гуртки, спортивні секції, клуби).

Потреби у визнанні та повазі. Це — потреби в позитивній оцінці індивіда з боку суспільства, в отриманні людиною певного соціального статусу, у повазі та визнанні з боку оточуючих. У ринковій економіці визнання проявляється через величину винагороди за працю. Тому для різних професій існує рівень кваліфікації. Визнання артиста народним — це не тільки високий соціальний статус, але і матеріальний стимул.

Потреби в самореалізації. Ця група об'єднує потреби, пов'язані з прагненням людини до розкриття своїх здібностей, до розвитку особистості та прихованого в ній потенціалу. Це — процес саморозвитку особистості, постійного внутрішнього руху суб'єкта в своїй діяльності. На пік піраміди не кожен потрапляє зі своїми реалізованими потребами. Цьому заважають нереалізовані потреби на нижчих рівнях. У розвинутих країнах завдяки високим пенсіям люди похилого віку починають займатися мистецтвом, дизайном, реалізують себе в бальних танцях тощо.

Ієрархію потреб не можна розуміти буквально. Так, наприклад, зовсім безглуздо стверджувати, що, якщо ви сьогодні не встигли поспідати, тобто потреба в їжі залишилася незадоволеною, то ви ні з ким не спілкуєтесь, тому що це — потреба більш високого рівня. У той же час у людському житті в цілому на перший план виступають потреби більш низького рівня, а коли вони в основному задоволені — їхнє місце займають потреби більш високого рівня.

Чинники, що впливають на формування і зміну потреб. Потреби не існують самі по собі — це завжди потреби конкретної людини. Потреби набувають конкретного змісту у зв'язку зі своєрідністю інтересів людини, її фізичними і психологічними особливостями і перевагами.

Та сама необхідність виявляється в різних бажаннях, що залежать від конкретної ситуації, кліматичних умов, вікових і статевих ознак людини, національних особливостей та індивідуальних інтересів, уподобань і переваг, а також від рівня розвитку науки і техніки й економічного розвитку країни. Тому потреби різноманітні.

Потреби мають низку властивостей:

- 1) вони не лише багатоманітні, а й мають «тенденцію до розвитку», тобто до кількісного зростання та якісного вдосконалення;
- 2) вони підкоряються принципу заміщення. Одну й ту саму потребу можна задовольнити різними способами (чай, кава, вода; опалювати приміщення можна вугіллям чи дровами);
- 3) їм притаманна властивість насичення (для задоволення потреби необхідна певна кількість благ);
- 4) потреби, якщо вони не задоволені, спонукають людину до дії. Задоволення потреб мотивує людей. Якщо одна потреба задовольняється, то на її місце потрапляє інша — не задоволена.

Усі ці властивості проявляються в дії закону зростання економічних потреб.

Навчаємось разом

Дайте класифікацію потреб за такими ознаками: 1) фізіологічна чи соціальна; 2) індивідуальна чи групова (колективна, суспільна); 3) раціональна чи нераціональна; 4) споживча чи виробнича; 5) поточна чи перспективна.

- 1) Сидоренко І. П. мріє, щоб Єврокубок із футболу незважаючи ні на які обставити відбувся в Україні.
- 2) Хлопці 10-Б класу після зустрічі з футболістом А. Шевченком вирішили відвідувати футбольну секцію.

Відповідь

- 1) Соціальна, суспільна, раціональна, споживча, перспективна.
- 2) Фізіологічна, індивідуальна, раціональна, споживча, поточна.

Заяпитання для обговорення

1. Напишіть економічний твір про відмінності в потребах жителів Європи, Азії, Африки в наш час. Визначте вплив на потреби людини таких чинників, як кліматичні умови, культурні традиції та історичні особливості цих країн, а також рівень освіти населення.
2. Визначте роль реклами у формуванні потреб людини.
3. Проаналізуйте зміни ваших потреб в іграх за віковою ознакою. Наведіть приклади відомих національних ігор.

2 Споживчі блага як засіб задоволення потреб

Безмежні потреби задовольняються за допомогою благ. *Благо* — це будь-який засіб, що використовують для задоволення потреб. Здатність предмета задовольняти яку-небудь потребу повинна бути усвідомлена людиною. Чому листя капусти — це благо, а листки осики — ні? Тому що людина вивчила властивості листя того й іншого дерева і визначила залежність цих властивостей з потребами людини в їжі. Капустяне листя може задовольняти цю потребу, а осикове — ні. Коли будуть виявлені причинно-наслідкові зв'язки між властивостями осикового листя і яких-небудь потреб, то осикове листя буде благом. Одні блага наявні в майже необмежених масштабах (наприклад, повітря), інші — в обмеженому обсязі. Останні, як ми з вами уже з'ясували, називаються економічними благами. Вони складаються з товарів і послуг.

Товари — це фізично відчутні предмети: їжа, взуття, автомобілі, будинки тощо. *Послуга* — це будь-яка дія, у процесі якої споживач отримує можливість задовольнити певну потребу, наприклад, медичне обслуговування, перукарські чи освітянські послуги. Послуга надається людям чи фірмам у формі цілеспрямованої корисної дії чи обслуговування.

Якщо товари та послуги споживаються в процесі задоволення потреб людей, то це прямі (споживчі) блага. Споживчими благами можна задовольняти і особисті, і групові потреби; і фізіологічні, і соціальні потреби; і за власні гроші, і за рахунок державного бюджету. Прикладами споживчих благ є одяг, житло, товари побуту, особистої гігієни, циркові й театральні вистави, транспортні перевезення, заходи пожежної безпеки, страхові та юридичні послуги, освіта, проведення спортивно-оздоровчих заходів тощо. Ми з вами вже поділяли економічні споживчі блага на індивідуальні, суспільні та квазісуспільні (тема 3). Раціональний споживчий вибір потребує аналізу індивідуальних благ, які розподіляються за законами ринкової економіки.

Індивідуальні споживчі блага поділяються на *блага довгострокового користування*, що припускають багаторазове використання (автомобіль, книга, електроприлади, відеофільми тощо), і *блага короткострокового користування*, що зникають у процесі разового споживання (хліб, м'ясо, напої, овочі, фрукти тощо).

Цінність благ залежить від їхньої рідкості, насамперед від інтенсивності потреби і кількості благ, здатних задовольнити цю потребу. При цьому передбачається, що будь-яка потреба може бути задоволена декількома благами, а будь-яке економічне благо може використовуватися для задоволення різних потреб. Тому ми поділяємо товари і послуги на взаємозамінні (субститути) і взаємодоповнюючі (комплементи).

Взаємозамінні блага (субститути). Якщо зростає споживання одного з них, то знижується використання іншого. Прикладами є пари продуктів: чай і кава; джинси і класичні брюки; шоколадні та карамельні цукерки. До субститутів належить багато споживчих товарів і виробничих ресурсів, а також різні послуги транспорту (поїзд — літак — автомобіль), сфери дозвілля (кіно — театр — цирк) тощо. Іноді товари стають субститутами лише за певних ситуацій або тільки для окремих споживачів. Наприклад, в учня і вчителя існує одна й та сама потреба: у чому прикрасити до школи зошити, підручники та інше шкільне приладдя. Для твоїх однокласників у задоволенні цієї потреби товарами-субститутами можуть слугувати: портфель, спортивна сумка, сумка-пакет, рюкзак. А для вчителя? Найімовірніше, субститутами будуть тільки портфелі та «дипломати». Якщо ж потрібно скласти власні речі для походу, у цьому разі товарами-субститутами і для вчителя, і для учня слугуватимуть: спортивна сумка, сумка-пакет, рюкзак.

Якщо ти хочеш задовольнити якусь потребу, то порівнюєш цінності та ціни кількох товарів-субститутів. На прийняття рішення щодо правильного вибору впливатиме так званий *ефект заміщення*. Відповідно до ефекту заміщення споживач купуватиме більше продукції, ціна на яку знизилася, і замінюватиме нею інші товари, що при цьому відносно подорожчали.

Взаємодоповнюючі блага (комплементи). Вони супроводжують одне одного, і потреба в них одночасно збільшується або в той самий час падає. Прикладами комплементарних товарів є стіл і стілець, автомобіль і бензин, ручка й папір, фотоапарат і фотоплівка, відеомінітофон і касети тощо.

Незалежні товари, або «самостійні». Потреби в цих речах ніяк не пов'язані між собою (наприклад, банани і риба, трикотажні вироби і наручний годинник).

Звісно, кожна людина має свої потреби, а отже, й бажання придбати на ринку ті або інші товари за певною шкалою пріоритетів, перші місця якої посідають найневідкладніші потреби, за ними розташована решта. Інтенсивність потреби в благах визначається поняттям «корисність». *Корисність* — це суб'єктивне відчуття задоволеності від споживання блага. Корисність кожного блага має свої критерії. Наприклад, корисність одягу проявляється в розмірі, кольорі, дизайні; корисність продуктів харчування — у калорійності, кількості вітамінів.

Корисність — поняття суто індивідуальне, ця категорія суто суб'єктивна. Те, що корисне для однієї людини, може бути абсолютно зайвим для іншої. Корисність банки консервів для мисчинця в тайзі та для людини, котра потрапила на бенкет, неодноразова. Покупець купує товар тому, що він корисний і необхід-

ний для задоволення його власних потреб. Можна навести безліч прикладів різноманітних благ, корисність яких для одних дуже велика, а для інших — нульова. Скажімо, для тих, хто захоплюється підводним плаванням, корисність акваланга дуже висока (наприклад, 100 балів), натомість той, хто не вміє або не любить плавати, оцінить її у нуль балів. Можна навести приклади предметів споживання для людей різного віку (памперси, ковзани, тростина).

Максимізація корисності є метою споживача, основним мотивом його поведінки.

У мікроекономіці склалися два підходи до пояснення поведінки споживача: кардиналістський, або кількісний, та ординалістський, або порядковий.

Кардиналістська модель поведінки споживача виходить із того, що корисність може вимірюватись кількісно

за допомогою умовної одиниці — *ютиля* (від англ. *utility* — корисність). Маючи на меті максимізацію корисності, споживач оцінює споживчу властивість кожного товару в ютилях і вибирає товари з найбільшим числом ютилів. Величина корисності залежить не тільки від властивостей блага, але й від його кількості, тобто визначається функціонально.

Загальна величина задоволення, яке отримує споживач від усіх спожитих благ, називається *сукупною корисністю* (TU). Залежність сукупної корисності від кількості спожитих благ відображає функція: $TU = f(X, Y, \dots)$, де $X, Y, \dots$ — кількості благ, що споживаються. Для випадку споживання одного блага (X) функція сукупної корисності має вигляд: $TU = f(X)$.

Проте ключ до розгадки раціональної поведінки споживача криється в категорії граничної корисності.

? Запитання та завдання

1. Назвіть продукти-субститути та комплементи, які ви споживаєте на сніданок.
2. Наведіть приклади товарів або послуг, у яких для вас корисність максимальна, а для інших може бути нульовою.
3. Запитайте своїх друзів про те, як вони проводять вихідні. Складіть список товарів та послуг, які вони при цьому використовують. Проаналізуйте наскільки однотипні або різноманітні блага, що задовольняють одну і ту саму потребу — відпочинок у вільний час.

3 Гранична корисність благ — основа споживчого вибору

Уявіть собі спекотний літній день. Ви втамовуєте спрагу. Спробуйте оцінити за 10-бальною системою корисність кожної з п'яти випитих склянок газованої води. Ви відчуваєте, що по мірі втамування спраги кожна наступна склянка води матиме для вас дедалі меншу корисність.

Додаткова корисність, що додається кожною наступною порцією товару, називається *граничною корисністю* (MU).

Поняття «гранична корисність» слід розуміти як власну оцінку потреби в останній порції певних благ.

Гранична корисність — це додаткова корисність, отримана від споживання додаткової одиниці блага, або приріст сукупної корисності при зміні кількості блага на одиницю: $MU_x = \frac{\Delta TU}{\Delta X}$;

$$MU_3 = TU_3 - TU_2; \quad MU_{10} = TU_{10} - TU_9.$$

Оскільки людина має потребу не взагалі в даному предметі, а в певній його кількості, то потреба в ньому задовольняється відповідно до закону насичення потреб. Це *перший закон*, названий іменем його автора — німецького економіста *Германа Госсена* (1810—1858), який формулюється так: *по мірі збільшення кількості споживаного товару його корисність зменшується*.

Для ілюстрації цього закону Бем Баверк наводить такий приклад. Людина усамітно живе в лісі. Вона збрала п'ять мішків зерна до наступних жнив. У чому полягає їх значимість для цієї людини? Один мішок хліба потрібний, щоб не померти з голоду, другий — щоб зберегти здоров'я й сили. Третій мішок вона використовує для відгодівлі домашньої птиці, четвертий — на виготовлення горілки, п'ятий — на корм папузі, якого тримає для розваги. Усі мішки мають однакову цінність. Але якщо їх розташувати за зменшеною для людини цінністю, то найвищу цінність матиме перший мішок зерна: він необхідний для збереження її життя. Цю найвищу цінність можна оцінити в 10 балів. Корисність другого мішка буде оцінена дещо нижче, скажімо, у 8 балів. Корисність (або цінність) решти слід оцінити у 6, 4 і, зрештою, у 1 бал. Таким чином, по мірі зниження корисності зменшується суб'єктивна цінність мішків із зерном. Перехід до насичення потреби в зерні відбувається не одразу, а поступово. Корисність кожної нової одиниці (партії) блага (товару) зменшується.

У процесі збільшення кількості споживаного товару або послуг корисність від споживання кожної додаткової одиниці зменшується, а загальна корисність при цьому зростає. Тільки коли гранична корисність набуває від'ємних значень, загальна корисність зменшується.

$$TU_5 = MU_1 + MU_2 + MU_3 + MU_4 + MU_5$$

$$TU_6 = MU_1 + MU_2 + MU_3 + MU_4 + MU_5 + MU_6$$

Якщо $MU_6 < MU_5$; то TU_6 як сума $> TU_5$ за умови, що $MU_6 > 0$.

Отже, раціональний споживач максимізує корисність від блага X , якщо припинить його споживання, то гранична корисність останньої спожитої одиниці стане рівною нулю, тобто не дасть більше ніякого задоволення.

Закон спадної граничної корисності стосується абсолютної більшості благ. Проте існують блага, при споживанні яких гранична корисність є зростаючою (колекціонування, антикваріат, а також антиблага: алкоголь і наркотики для залежних від них осіб).

Таке положення пояснює парадокс води й алмаза (Парадокс Адама Сміта). При збільшенні споживання води гранична корисність кожного додаткового літра значно зменшується, а кожний додатковий карат алмаза збільшує корисність коштовностей. Ціни визначаються не загальною, а граничною корисністю.

і Поради підприємцю

Закон спадної граничної корисності (перший закон Госсена) має велике практичне значення для діяльності фірм. Він відображає зв'язок між зниженням граничної корисності та зменшенням кількості товарів, яку споживачі готові купити. Виходячи з дії першого закону Госсена він має «призупинити падіння граничної корисності» зменшенням ціни на додатковий продукт. Літрова пляшка напою коштує 1 грн. Гранична корисність другого літра цього напою для покупця нижча, ніж першого, тому той самий напій у дволітровій пляшці має коштувати менше 2 грн. Якщо покупцеві пропонують продукт відповідно до його шкали цінностей, тобто дешевше, наприклад за 1 грн 75 коп., то зазвичай покупець здійснює таку покупку.

Ми вже визначали, що в умовах ринкової економіки споживач робить вибір в умовах обмеженості свого доходу. Тому споживача цікавить віддача з одиниці витрат, тобто яку граничну корисність можна отримати з певного блага, витративши одну грошову одиницю. Набір товарів, який купує споживач, називається *ринковим споживчим кошиком*. Сукупна корисність ринкового кошика утворюється додаванням значень граничної корисності кожної одиниці товарів. Корисність кошика обчислюється як сума граничних корисностей кожної одиниці товарів, що входять до нього. Споживач віддасть перевагу тому товару, який додає на кожную грошову одиницю більше корисності. Порівнюючи граничні корисності кожної одиниці товару з розрахунку на грошову одиницю, споживач послідовно переключає свій вибір з од-

ного товару на інший, поки в межах свого бюджету вже не зможе збільшити сумарної корисності.

Прийнявши оптимальне рішення, споживач перебуває у стані рівноваги. Рівновагу споживача описує **другий закон Госсена**: для максимального задоволення потреб в умовах обмеженості благ необхідно припинити споживання всіх благ у точках, де інтенсивність задоволення від споживання кожного блага стає однаковою.

Тоді умова споживчої рівноваги може бути виражена в такій формі:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} \dots = \frac{MU_n}{P_n} = \lambda,$$

де MU — гранична корисність; P — ціна; λ — гранична корисність грошей.

Якщо умова рівноваги не виконується, наприклад, $\frac{MU_x}{P_x} > \frac{MU_y}{P_y}$,

споживач має стимул до зміни структури споживання. Він почне перерозподіляти бюджет на користь товару X , при збільшенні споживання якого гранична корисність X буде спадати, а гранична корисність товару Y , кількість якого зменшиться, буде зростати до відновлення рівноваги. При цьому сукупна корисність нового набору товарів у межах того самого бюджету зростає. Отже, рівновага й споживання максимізує добробут споживача.

Якщо $\frac{MU_x}{P_x} < \lambda$, то гранична корисність грошей більша, ніж корисність товару, тому такий товар не буде куплений.

↓ Навчаємося разом

Задача 1. Функція граничної корисності від споживання блага X має вигляд $MU = 20 - 2X$, а від споживання блага Y гранична корисність $MU = 28 - 2Y$. Зазвичай раціональний споживач купує 5 одиниць блага X і 10 одиниць блага Y . Гранична корисність грошей становить $\frac{1}{2}$. Визначте ціни благ X та Y .

Розв'язання. За другим законом Госсена:

$$MU_x : P_x = MU_y : P_y = MU_{\text{грошей}} (\lambda).$$

Отже, $\frac{20 - 2X}{P_x} = \frac{1}{2}$; $P_x = 2(20 - 2 \cdot 5)$; $P_x = 20$.

Аналогічно, $\frac{28 - 2Y}{P_y} = \frac{1}{2}$; $P_y = 2(28 - 2 \cdot 10)$; $P_y = 16$.

Задача 2. Споживач склав для себе таблицю корисності трьох благ. На 25,2 грош. од. він купив 3 шт. товару А за ціною 2 грн, 4 шт. товару В за ціною 2,8 грн та 2 шт. товару В за ціною 4 грн.

Номер покупки	Товар А, MU	Товар Б, MU	Товар В, MU
I	15	12	10
II	10	11	8
III	8	10	6
IV	7	7	3
V	5	6	1

- 1) Доведіть, що споживач не досяг максимуму корисності при використанні свого бюджету.
- 2) Який набір благ забезпечує споживачеві максимум корисності при його бюджеті?

Розв'язання

$$1) MU_{3A} = 8; MU_{4B} = 7; MU_{2B} = 8.$$

Асортимент куплених споживачем благ не задовольняє другий закон

Госсена: $\frac{8}{2} \neq \frac{7}{2,8} \neq \frac{8}{4}$; тому максимум корисності не досягнуто.

- 2) Необхідно розрахувати $\frac{MU}{P}$ для кожного товару.

Номер покупки	Товар А		Товар Б		Товар В	
	MU	$\frac{MU}{P}$	MU	$\frac{MU}{P}$	MU	$\frac{MU}{P}$
I	15	7,5	12	4,29	10	2,5
II	10	5	11	4,54	8	2
III	8	4	10	0,4	6	1,5
IV	7	3,5	7	2,5	3	0,75
V	5	2,5	6	2,14	1	0,25

Знаходимо однакові числа в стовпчиках $\frac{MU}{P}$ (2,5). У цьому випадку виконується другий закон Госсена: $\frac{5}{2} = \frac{7}{2,8} = \frac{10}{4}$. Можна придбати такий набір: 5 шт. товару А, 4 шт. товару Б, 1 шт. товару В. Загальна корисність цього набору:

$(15+10+8+7+5)+(12+11+10+7)+10=95$ ютилів (корисність) перевищує загальну корисність раніше купленого набору:

$$(15+10+8)+(12+11+10+7)+(10+8)=91 \text{ ютиль (корисність).}$$

? Запитання та завдання

1. Визначте граничну корисність другої упаковки йогурту за такими даними: максимізуючи корисність, споживач купує на тиждень три упаковки кефіру за ціною 2 грн за упаковку та дві упаковки йогурту за ціною 4 грн за упаковку. Граничну корисність третьої упаковки кефіру споживач оцінює в 12 ютилів.
2. Зробіть розрахунки і заповніть пропущені дані в клітинках.

Кількість одиниць товару	Загальна корисність, TU	Гранична корисність, MU
3	15	5
6		4
9	33	
12	36	1

3. За яких умов загальна корисність від споживача трьох порцій морозива набуває максимального значення?

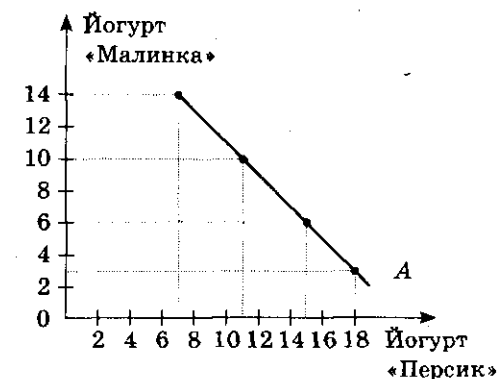
4 Аналіз кривих байдужості

Споживчі переваги відносно певних товарів та послуг можна показати також графічно. Візьмемо для прикладу родину з трьох осіб, яка планує купити йогурти «Малинка» та «Персик» для сніданку на тиждень. Припустимо, що одна людина віддає явну перевагу йогурту «Персик», а решта споживають по черзі обидва товари. Напевно, існують комбінації кількості цих товарів, що забезпечують рівну загальну корисність для сім'ї. Складемо таблицю рівноцінних для сім'ї кількостей обох споживаних продуктів на тиждень.

Назва	Кількість, шт.			
Йогурт «Персик»	7	11	15	18
Йогурт «Малинка»	14	10	6	3

За таблицею побудуємо графік, або так звану криву байдужості (мал. 3.2). Усі співвідношення кількості двох видів йогуртів, які розташовані на цій кривій, рівноцінні, тобто для загального споживача (сім'ї) не має значення, яку саме комбінацію він отримає. На графіку позначимо криву А.

Рухаючись кривою байдужості зліва направо і згори до низу, ми збільшуємо споживання йогурту «Персик», зменшую-

Мал. 3.2. Крива байдужості

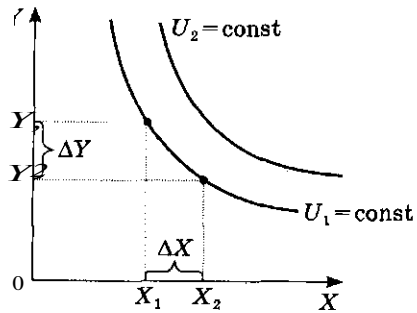
чи споживання йогурту «Малинка». При збільшенні споживання йогурту «Персик» ми замінюємо ним можливе споживання йогурту «Малинка», не змінюючи загальної корисності для всієї сім'ї.

На підставі величини заміщення можна визначити, наскільки один товар має більше значення для споживача, ніж інший.

Якщо візьмемо більш високий рівень задоволення потреб (наприклад, кожен з'їдає по дві упаковки йогурту за сніданком), тоді крива зміститься праворуч. Удавшись до інших можливих варіантів поєднання продуктів, ми можемо скласти карту байдужості, що є сімейством ліній (кривих) байдужості.

Таким чином, крива байдужості демонструє всі можливі комбінації двох товарів, які дають споживачеві рівну загальну корисність і тому однаковою мірою бажані. Основна характеристика кривих байдужості — граничний рівень заміщення (MRS), який визначає, від скількох товарів Y треба відмовитися, щоб отримати одну додаткову одиницю товару X за незмінного загального розміру корисності для споживача.

$MRS_{XY} = -\frac{\Delta y}{\Delta x}$. По мірі збільшення споживання блага X на кожную наступну одиницю, MRS_{XY} як правило зменшується, що визначає ввігнутий вигляд кривої (мал. 3.3).

Мал. 3.3. Карта кривих байдужості

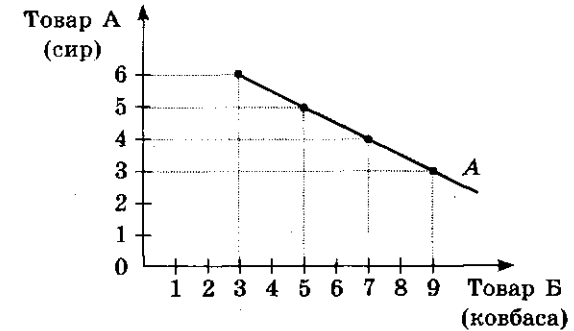
Поради підприємцю

Теорія споживчого вибору широко використовується фірмами під час розроблення нових різновидів продукції та вдосконалення вже вироблених. Наприклад, для фірми, яка випускає молодіжне взуття, треба знати, що для споживачів важливими параметрами є: зручність, довговічність, дизайн, колір. За результатами соціологічного опитування будують криві байдужості за зазначеними параметрами, що дає змогу виявити, куди варто вкладати кошти в першу чергу: у розроблення довговічних моделей чи в дизайн.

Ми проаналізували, як раціональний споживач визначає бажані варіанти покупок, але необхідно виділити можливі покупки, що потребує подальшого аналізу бюджету споживача.

Навчаємося разом

За даними кривої байдужості розрахуйте для раціональної покупки співвідношення цін сиру та ковбаси.

Мал. 3.4. Крива байдужості

Розв'язання

На графіком кривих байдужості необхідно навчитися визначати норму заміщення. На осі OX відкладаємо кількість споживаного товару B (наприклад, ковбаси). На осі OY відкладаємо кількість споживаного товару A (наприклад, сиру). Ковбасу та сир можна споживати як товари-субститути, наприклад, готуючи з ними бутерброди до сніданку. Припустимо, крива байдужості вже задана (намалюйте її довільно або побудуйте за конкретними даними аналогічно кривій споживання йогуртів). Тепер візьмемо певну кількість споживаного товару A (4 бутерброди із сиром). Із цієї точки перетину опускаємо перпендикуляр до перетину з кривою байдужості, а з точки перетину опускаємо перпендикуляр на іншу вісь. Ви отримаєте X_1 , що визначає кількість споживаного товару B (7 бутербродів із ковбасою). Далі, зменшивши споживання товару A (сир) на одиницю, повторіть операцію. Ви отримаєте точку X_2 , яка визначатиме нову кількість споживаного товару B (9 бутербродів із ковбасою). Різниця між X_2 та X_1 показує ту кількість товару B (2 бутерброди із ковбасою), якою ми замінюємо споживання 1 одиниці товару A (бутерброд із сиром). Це й буде норма заміщення. Якщо норма заміщення товару $A > 1$, то споживач віддає перевагу товару A , якщо < 1 — товару B .

Оскільки норма заміщення однієї одиниці сиру дорівнює 2 одиницям ковбаси, тобто більше 1, то споживачі віддають перевагу сиру. Отже, за однакової кількості споживання ковбаса принесе корисність, яка умовно дорівнює MU , а сир — $2MU$.

Виходячи з рівняння максимізації корисності $\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2}$, запишемо конкретну функцію:

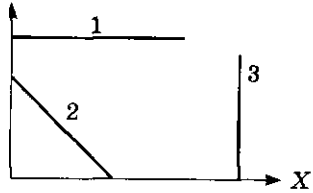
$$\frac{1}{P_K} = \frac{2}{P_C}$$

Розв'язуємо рівняння: $2P_K = P_C$.

Таким чином, ціна сиру (саме для конкретного споживача), може удвічі перевищувати ціну ковбаси.

7 Запитання та завдання

- Чи відображає однакову структуру покупки за однакових доходів споживача кожна точка, що лежить на кривій байдужості?
- Увігнутий характер кривих байдужості — найбільш загальна і поширена ситуація. Однак умова зменшення граничної норми заміщення не завжди зберігається. Знайдіть відповідність між графіками (1, 2, 3) та значеннями норми заміщення (А, Б, В).

А: $MRS_{x,y}=1$; Б: $MRS_{x,y}=0$; В: $MRS_{y,x}=0$.
Охарактеризуйте в кожному випадку переваги у смаках споживача.

5 Бюджетна обмеженість вибору споживача. Раціональний вибір споживача

Ми розглянули першу умову раціонального вибору, але необхідно враховувати і другу умову: покупка повинна бути в межах існуючого бюджету.

Бюджетне обмеження вказує на те, що загальні витрати не повинні бути більшими за наявний дохід. Бюджетне обмеження можна проілюструвати за допомогою бюджетної лінії. Бюджетна лінія відображає певні набори благ, придбання яких вимагає однакових витрат. Якщо у вас у кишені 30 грош. од., а ціна товару Y — 15 грош. од. за одиницю, а товару X — 6 грош. од., то графічно бюджетна лінія буде виглядати так (див. малюнок 3.5).

Мал. 3.5. Бюджетні лінії

Тобто ми можемо придбати 2 одиниці товару Y , якщо весь дохід витратимо на придбання товару Y та 5 одиниць товару X , якщо весь дохід витратимо на придбання товару X . Наборам товарів, які доступні споживачеві, відповідають точки на лінії і всередині трикутника, що обмежується осями координат і бюджетною лінією.

Рівняння бюджетної лінії виглядає так:

$$I = P_x \cdot Q_x + P_y \cdot Q_y,$$

де I — дохід споживача; P_x — ціна за одиницю блага X ; P_y — ціна за одиницю блага Y ; Q_x — кількість одиниць блага X ; Q_y — кількість одиниць блага Y .

Щоб знайти максимальні значення можливих покупок двох товарів, необхідно для кожного товару поділити величину доходу (I) на ціну певного товару (P_x або P_y).

Аналізуючи функцію, ми бачимо, що положення бюджетної лінії залежить від двох чинників: зміни цін (які можуть бути пропорційними для двох товарів, або відносними для одного з товарів) та зміни величини доходу. Як змінюються можливості споживача в результаті зміни відносних цін і доходу?

- При відносній зміні ціни одного товару змінюється нахил бюджетної лінії, що відобразиться в зміщенні бюджетної лінії відносно осі y або x . На малюнку 3.5. показано, що відбудеться, якщо одне з благ (наприклад X) подешевшало. Ми бачимо, що за умови обмеженого бюджету споживач зможе тепер придбати більше блага X . Графічно це відобразиться в зміні кута нахилу бюджетної лінії.
- При зміні доходу і постійних цінах розглянемо два випадки: а) дохід зростає; б) дохід зменшується.

Якщо дохід зростає або зменшується при незмінних цінах, то нахил бюджетної лінії залишається незмінним, а графічно це буде відображено в паралельному зміщенні бюджетної лінії праворуч або ліворуч (малюнок 3.6.).

При цьому слід зазначити, що зростання доходу при незмінних цінах приведе до зростання не тільки номінального доходу, а й буде означати зростання реального доходу. Тобто споживачі отримають можливість придбати більшу кількість обох товарів. Зменшення доходу при незмінних цінах буде означати падіння реального доходу споживачів.

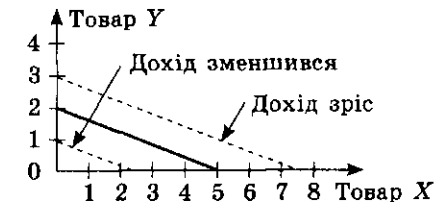
- Пропорційна зміна цін відповідна зміні реального доходу, тобто теж призводить до паралельного зсуву бюджетної лінії. При зростанні цін — ліворуч (падіння реального доходу споживачів), при зниженні цін — праворуч (зростання реального доходу).
Отже повторимо:

- Графічно всі бажані варіанти покупок двох товарів розташовані на кривих байдужості. При цьому дані варіанти відповідають умовам такого рівняння:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} \dots = \frac{MU_n}{P_n} = \lambda.$$

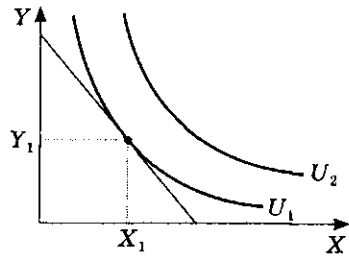
- Усі можливі варіанти покупок двох товарів розташовані на бюджетній лінії, яка описується таким рівнянням:

$$I = P_x \cdot Q_x + P_y \cdot Q_y.$$

Мал. 3.6. Зміни реальних та номінальних доходів споживачів

Якщо ми перенесемо бюджетну лінію на карту байдужості, то отримаємо *графік споживчого вибору*. З одного боку, варіант вибору — це точка на кривій байдужості, яка відображає смаки споживача. З іншого — це точка на лінії бюджету, оскільки вибір споживача обмежений наявними грошима. Максимізація добробуту споживача настає в точці, в якій бюджетна лінія буде дотичною до найвищої кривої байдужості.

Мал. 3.7. Рівновага споживача

На малюнку 3.7 точка з координатами X_1 та Y_1 — це той набір благ, який відображає стан рівноваги споживача і максимізує його добробут.

Щоб знайти координати X_1 та Y_1 , необхідно розв'язати систему рівнянь:

$$\begin{cases} \frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} \\ I = P_x \cdot Q_x + P_y \cdot Q_y \end{cases}$$

Навчаємося разом

Задача 1. Визначте, чи правильним є твердження: «Бюджетна лінія зсувається ліворуч паралельно до попередньої тільки у випадку зменшення доходу споживача». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Розв'язання

Твердження є неправильним. Паралельний зсув бюджетної лінії ліворуч може бути наслідком не тільки зниження доходу споживача, а й одночасного та однакового підвищення ціни на благо за незмінного доходу споживача.

Наприклад, *варіант 1*. Дохід становить 15. $P_x = 3$; $P_y = 5$; $Q_x = 5$; $Q_y = 3$. Дохід зменшили до 10; $Q_x = 3,3$; $Q_y = 2$.

Бюджетна лінія змістилася ліворуч.

Варіант 2. Дохід становить 15. $P_x = 3$; $P_y = 5$; $Q_x = 5$; $Q_y = 3$. Ціни одночасно зросли в 1,5 разу. $P_x = 4,5$; $P_y = 7,5$; $Q_x = 3,3$; $Q_y = 2$.

Бюджетна лінія змістилася ліворуч.

Задача 2. Споживач витрачає 13 грн на тиждень на придбання лимонів та ківі. Гранична корисність лимонів для нього визначається рівнянням: $MU_x = 30 - 2x$, де x — кількість лимонів (штук). Гранична корисність ківі становить $MU_y = 19 - 3y$, де y — кількість ківі (штук). Ціни товарів — 2 грн і 1 грн

за штуку відповідно. Яку кількість лимонів і ківі придбає раціональний споживач? Продемонструйте раціональний вибір графічно.

Розв'язання

- 1) Точка раціонального вибору належить кривій байдужості. Вона характеризує такий набір лимонів та ківі, що дає споживачеві максимальну загальну корисність. У цій точці, за другим законом Госсена, досягається така умова:

$$\frac{30 - 2x}{2} = \frac{19 - 3y}{1}, \quad 30 - 2x = 38 - 6y.$$

- 2) Точка рівноваги перебуває й на бюджетній лінії, тобто показує комбінацію лимонів та ківі як можливих покупок на виділений для цього дохід.

$$\begin{cases} I = P_x \cdot Q_x + P_y \cdot Q_y, & Q_x = x; \\ Q_y = y; & 13 = 2x + 1y. \end{cases}$$

- 3) Визначимо параметри точки рівноваги — точки дотику кривої байдужості й бюджетної лінії.

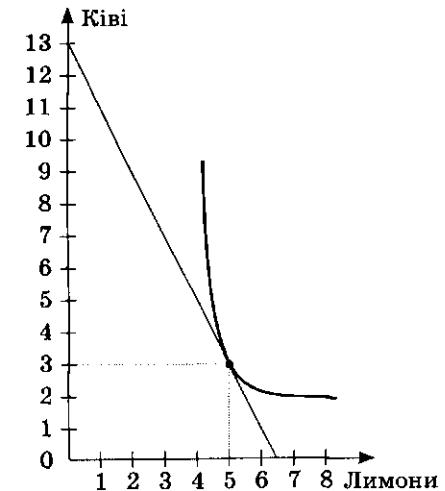
$$\begin{cases} 30 - 2x = 38 - 6y, & 2x = 13 - y. \\ 13 = 2x + y \end{cases}$$

$$\begin{aligned} 30 - (13 - y) &= 38 - 6y; & 30 - 13 + y &= 38 - 6y; \\ 7y &= 38 - 30 + 13; & 7y &= 21; & y &= 3. \end{aligned}$$

$$2x = 13 - 3; \quad x = 5.$$

Отже, раціональний споживач придбає лимонів — 5 шт.; ківі — 3 шт.

Продемонструємо раціональний вибір графічно.

Запитання та завдання

1. Гранична корисність товару X для споживача дорівнює $60 - 5X$, а гранична корисність товару Y дорівнює $48 - 12Y$. Дохід споживача становить 38 грн, $P_x = 5$ грн, $P_y = 4$ грн. Розрахуйте оптимальний споживчий кошук.
2. Споживач має дохід 80 грош. од. і купує 2 товари: X за ціною 5 грош. од. і Y за ціною 4 грош. од. Який із запропонованих товарних наборів є недоступним для споживача?
  - а) $X = 16$, $Y = 0$
  - б) $X = 11$, $Y = 9$
  - в) $X = 8$, $Y = 10$
  - г) $X = 8$, $Y = 8$
3. Покажіть за допомогою графічної моделі оптимальний вибір споживача, використовуючи розрахунки завдання 1.

ПРАКТИКУМ

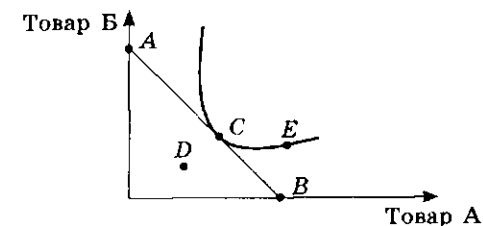
Тести

- Загальна корисність зростає, коли гранична корисність:
  - зменшується;
  - збільшується;
  - збільшується або зменшується, але є додатною величиною;
  - збільшується повільно.
- Ціна товару X дорівнює 1,5 грн, а товару Y — 1 грн. Якщо споживач оцінює граничну корисність товару Y у 30 ютилів і прагне досягти найбільшого задоволення від покупки товарів X та Y , тоді він повинен прийняти граничну корисність товару X :
  - за 45 ютилів;
  - 30 ютилів;
  - 20 ютилів;
  - 15 ютилів.
- Під рівновагою споживача розуміють ситуацію, коли:
  - споживач повністю використовує свій бюджет на придбання певних товарів;
  - споживач отримує максимальну корисність при певному бюджеті;
  - індивід не споживає неякісні товари;
  - ціна та кількість одного товару дорівнює ціні та кількості іншого.
- Яке з наведених тверджень є неправильним?
  - Кожна точка на кривій байдужості означає комбінацію бажаних двох товарів;
  - усі точки на кривій байдужості означають однаковий рівень корисності;
  - усі точки на бюджетній лінії означають однаковий рівень корисності;
  - кожна точка на бюджетній лінії означає комбінацію двох товарів, які в змозі купити споживач.
- Рівновага споживача на карті байдужості — це:
  - будь-яка точка на найвищій із кривих байдужості;
  - будь-яка точка на бюджетній лінії;
  - будь-яка точка, що розташована на просторі, обмеженою бюджетною лінією;
  - точка дотику бюджетної лінії до кривої байдужості.
- Споживач витрачає 27 грн на місяць на придбання газет та журналів.

Назва	Ціна, грн	Кількість, шт.	Гранична корисність
Журнали	3	4	120
Газети	1,5	10	54

Щоб отримати максимальне задоволення, раціональний споживач має:

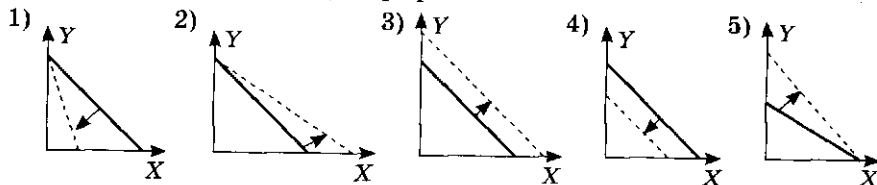
- купувати менше журналів і більше газет;
  - купувати більше журналів і менше газет;
  - купувати ту саму кількість журналів і більше газет;
  - не змінювати структуру покупок, оскільки споживач і так отримує максимальне задоволення.
- Якщо споживач обирає комбінацію товарів, яка представлена точкою на бюджетній лінії, то:
    - він максимізує корисність;
    - він бажає купити більше товарів, ніж дозволяє йому його бюджет;
    - він не повністю використовує свій бюджет;
    - правильної відповіді немає.
  - Закон спадної граничної корисності полягає в тому, що:
    - усі блага мають для споживача різну корисність, і тому їх можна розташувати в порядку спадання цієї корисності;
    - необхідно споживати спочатку найкорисніші блага, а потім всі інші;
    - корисність від споживання наступної порції блага менше корисності попередньої порції;
    - чим більше різноманітних благ буде споживати людина, тим меншою стає корисність кожного з цих благ.
  - Установіть відповідність між вибором споживача та відображенням на графіку.

- Споживач витрачає весь свій дохід на придбання товару A
- Споживач зробив оптимальний вибір
- Споживач прийняв рішення про неможливий вибір при наявному доході
- Споживач купив набір із двох товарів, але загальну корисність не максимізував

- Точка A
- Точка B
- Точка C
- Точка D
- Точка E

10. Установіть відповідність між подіями, які викликали зміщення бюджетної лінії, і графіками.

1) Ціна товару X зросла

2) Ціна товару Y зменшилась

3) Доходи споживача збільшились

4) У країні зафіксована інфляція

А Графік 5

Б Графік 2

В Графік 4

Г Графік 3

Д Графік 1

? Запитання та завдання

- Віктор отримує 10 додаткових одиниць корисності від споживання останньої плитки шоколаду і 20 додаткових одиниць корисності від споживання останньої порції бананового морозива. Ціна однієї плити шоколаду становить 2 грн, порції морозива — 5 грн. Визначте, як вчинить Віктор (змінить чи не змінить структуру споживання), максимізуючи загальну корисність.
- Покажіть графічно криві байдужості, які характеризують такі варіанти споживчого вибору:
  - споживачеві необхідно споживати щотижня не менш ніж 2 л морквяного соку та 3 л соку селери; 2) споживач не повинен споживати більш ніж 2 кг шоколадних цукерок та 3 кг цитрусових.
- Поясніть твердження Адама Сміта: «Ніщо не є кориснішим за воду; проте за воду навряд чи можна що-небудь купити або отримати в обмін на неї. Алмаз, навпаки, навряд чи має будь-яку цінність з точки зору його безпосереднього споживання, проте величезну кількість інших товарів часто можна обміняти на нього».
- Гранична корисність товару X для споживача дорівнює $20 - 4X$, а гранична корисність товару Y дорівнює $80 - 25Y$. Дохід споживача становить 26 грн, $P_X = 4$ грн, $P_Y = 5$ грн. Розрахуйте оптимальний споживчий кошук.

✦ Готуємось до економічного турніру

- Якщо задоволення потреби людини в тютюні, алкоголь та наркотиках шкодить її здоров'ю і має негативні соціально-економічні наслідки, то, можливо, слід видати закон, що забороняє людям палити і вживати алкогольні напої, а підприємцям виробляти ці товари? Обґрунтуйте свою позицію.
- Чи змінився б парадокс води і алмаза, якби був винайдений спосіб перетворення води на алмази і навпаки?

ТЕМА 4 ПРОБЛЕМА ОБМЕЖЕНОСТІ РЕСУРСІВ ТА ВИБОРУ ВИРОБНИКА

1 Прояви обмеженості виробничих ресурсів

Основна характеристика всіх виробничих ресурсів — це їх обмеженість. Умови обмеженості виникають із невідповідності між відносно необмеженими потребами і відносно обмеженими ресурсами.

Обмеженість — поняття відносне. Не можна стверджувати, що якщо ресурсу A маємо 100 одиниць, а ресурсу B — 10 000 одиниць, то ресурс A більш обмежений. Необхідно порівняти наявність ресурсу і необхідність у ньому. Якщо потреба в ресурсі A становить тільки 10 одиниць, то його не можна назвати обмеженим. В одному місці ресурс може бути обмеженим, тому що потреба в ньому значна, в іншому ж місці така сама кількість ресурсу може бути безмежною, тому що на нього немає попиту (свинина в Україні та в мусульманських країнах).

Виробничі ресурси поділяються на відтворювані та невідтворювані. До відтворюваних ресурсів належать ті, що створюються і відновлюються природою (водні басейни, ґрунт, флора, фауна) та суспільством (засоби виробництва). До відтворюваних одночасно і природою, і суспільством належать трудові ресурси: люди з'являються на світ як біологічні істоти і набувають у суспільстві необхідних знань і навичок для виробничої діяльності. До невідтворюваних належать корисні копалини, що споживаються як сировина. Крім того, процес відтворення деяких ресурсів є таким тривалим, що їх можна віднести до невідтворюваних (чорноземи, вирубані ліси, забруднені водойми).

Абсолютна обмеженість виробничих ресурсів виявляється в неможливості збільшити кількість ресурсу при зростанні потреби в ньому. Абсолютно обмежена земля, кліматичні умови. Дуже ризичними до абсолютної обмеженості є багато природних ресурсів. Учені підраховали загальні розміри запасів нафти, газу, вугілля та інших корисних копалин. Обмеженими є площі чорноземів, водоймищ, річок, лісів. Стосовно цих ресурсів можемо стверджувати про їхню абсолютну обмеженість.

Капітальні ресурси можна відтворити в процесі трудової діяльності. Обмеженість капіталу залежить від виробничого потенціалу

країни. Таку обмеженість можна зменшити за рахунок будівництва нових заводів, створення нового обладнання. Але для цього потрібні час і фінансовий капітал. Відносна обмеженість трудових ресурсів оцінюється через міграційні процеси (переїзд робочої сили з однієї країни в іншу). Так само при обмеженості визначених професій суспільство надає можливість перекваліфікуватися, тобто одержати навички в іншій професійній діяльності. Якщо ж можливість одержання навичок обмежена природними чинниками, то такі професії завжди будуть обмеженими (співачи, художники).

Обмеженість підприємницьких здібностей виявляється в тому, що лише 5—10% населення мають такі здібності від природи.

Проблема обмеженості потребує не лише економії ресурсів і зростання їхньої віддачі, але також: 1) оптимізації процесу споживання; 2) збереження й охорони навколишнього середовища; 3) здешевлення продукції і послуг; 4) забезпечення перспектив для розвитку виробництва і споживання.

Кожен вид виробничих ресурсів має свої межі та особливості обмеженості. Раціональне використання виробничих ресурсів потребує вивчення цих особливостей.

Обмеженість природно-ресурсного потенціалу. Природно-ресурсний потенціал — це сукупність усіх природних запасів і умов, що є і можуть бути задіяні для задоволення певних потреб.

До природно-ресурсного потенціалу належать ресурси:

- мінеральні, які представлені корисними копалинами та мінерально-будівельною сировиною. Вони поділяються на паливні, рудні й нерудні;
- земельні, серед яких виділяють типи ґрунтів, а також види господарського використання земель (рілля, сінокоси й пасовища, ліси й чагарники);
- водні, які поділяються на води Світового океану, води суходолу. До вод суходолу належать річки, озера, ставки, водосховища, болота, льодовики і підземні води (ґрунтові та артезіанські);
- біологічні, що включають рослинний і тваринний світ;
- рекреаційні включають природно-кліматичні та бальнеологічні;
- кліматичні, до яких належить сонячна енергія, енергія вітру, внутрішнє тепло Землі.

За ознакою вичерпності природних ресурсів їх поділяють на дві групи: **невичерпні** і **вичерпні**. До невичерпних належать сонячна радіація, енергія вітру. Вичерпні поділяються на **вичерпні відновлювані** та **вичерпні невідновлювані**.

До вичерпних відновлюваних належать: ґрунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі.

До вичерпних невідновлюваних належать паливні (вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, торф), рудні (руди чорних,

кольорових, рідкісних, розсіяних, благородних металів) і нерудні (флюси, вогнетривкі глини, апатити, кам'яна і калійна солі, сірка, фосфорити, флюсові вапняки, азбест, тальк, графіт, слюда, крейда, вапняки, глина, гіпс, бутовий камінь, бетоніти, мергель, граніт, мармур, бурштин, самоцвіти).

Цікавим є аналіз рекреаційних ресурсів. Природно-рекреаційні ресурси повинні забезпечити відновлення та розвиток життєвих сил людини, підтримувати працездатність населення. До їх складу відносять мінеральні води, мінеральні грязі, кліматичні і ландшафтні умови. Вони в певній мірі розміщені по всій території України, але найбільша їх кількість на півдні країни — в Автономній Республіці Крим, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Запорізькій областях. Значна їх кількість є і в зоні Карпат — у Закарпатській, Львівській та Івано-Франківській областях.

Зменшення обмеженості природних ресурсів передбачає: підвищення загальної культури виробництва; суворе дотримання технологічних норм споживання і використання природних ресурсів; підтримання в належному стані діючих очисних споруд і устаткування; запобігання аварійним ситуаціям; дотримання законодавства щодо режиму використання природних ресурсів; застосування раціональних технологій охорони навколишнього середовища.

Обмеженість трудових ресурсів. Населення — це сукупність людей, що проживають на певній території — у селі, місті, районі, області, країні, світі. Розвиток народного господарства можливий лише за певної кількості населення, яке здійснює виробництво товарів і послуг, необхідних для існування суспільства.

Таким чином, населення як основа для формування трудових ресурсів потребує аналізу з точки зору обмеженості, а саме: по-перше, воно створює матеріальні цінності і виступає їх споживачем; по-друге, населення є природною основою формування трудових ресурсів як найголовнішого елемента продуктивних сил.

Знання кількості населення на певний період дає можливість передбачити перспективу розвитку народного господарства і напрямки демографічної політики.

Оскільки лише працею створюється нова вартість, то раціональне використання людського потенціалу, трудових ресурсів є одним із найважливіших завдань суспільства. Питанню раціонального використання трудових ресурсів у всіх країнах приділяється багато уваги. Час від часу вчені аналізують використання фонду робочого часу працівників різних галузей народного господарства.

Які ж причини спонукають дбати про раціональне використання трудових ресурсів?

По-перше, на підготовку працівника, на навчання в середній загальноосвітній школі, у професійно-технічних училищах, у вищих навчальних закладах держава витрачає значні кошти.

По-друге, людина, досягнувши певного віку, виходить на пенсію. Тому раціонально використати фізичну силу і розумові здібності можна лише в період її активної трудової діяльності.

По-третє, кожна людина незалежно від того, працює вона чи ні, потребує витрат на їжу, одяг, взуття, забезпечення житлом і всіма видами комунальних та соціальних послуг.

По-четверте, людина лише в праці вдосконалює свою майстерність і навички. Закріпити отримані в навчальних закладах знання, підвищити свою ділову кваліфікацію можна лише на робочому місці.

Обмеженість капітальних ресурсів. Ця проблема потребує аналізу виробничого потенціалу країни.

Виробничий потенціал — це сукупність засобів виробництва, які можна задіяти при виробництві економічних благ, необхідних для країни. Він характеризується як величиною (вартістю) основних виробничих фондів, так і їх наявністю в натуральному вимірі.

До основних виробничих фондів належать приміщення, машини і обладнання, транспортні засоби, інструменти, виробничий і господарський інвентар, доросла робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження (сади і виноградники).

Основні засоби багаторазово використовуються в матеріальному виробництві. Зберігаючи натуральну форму, засоби виробництва постійно зношуються і переносять частинами свою вартість на вироблену продукцію у вигляді амортизаційних відрахувань.

В сучасних умовах обмеженість засобів виробництва характеризується моральним зношуванням, тобто коли фізично обладнання, інструменти ще можуть використовуватись, але людство створило нові альтернативні засоби, які більш продуктивні (діюче обладнання, транспортні засоби стають «морально застарілими» і потребують заміни).

Ще жодне суспільство не мало досить ресурсів для виробництва всієї кількості і всього різноманіття товарів і послуг, які вимагають його громадяни. Обмеженість передбачає вибір. І люди, і суспільство повинні постійно робити вибір: як використовувати доступні їм обмежені ресурси з метою знайти найбільш ефективний спосіб, тобто той, який найбільшою мірою сприяє задоволенню їхніх потреб. Проблема вибору виявляється у взаємозамінності виробничих ресурсів і їхньому різноманітному використанні.

Взаємозамінність вимагає вибору: з яких видів сировини можна виробити певний товар. Наприклад, шкільний пенал можна виготовити зі шкіри, дерева, пластику, джинсової тканини. Можна

також замінити трудові ресурси якоюсь мірою капітальними ресурсами.

Якщо ресурс у якихось умовах стає менш обмеженим, то зважається проблема різноманітного використання цього ресурсу. Що можна виробити з дерева? Меблі, папір, прикраси, двері, віконні рами, музичні інструменти. У ринковій економіці найбільш обмежені ресурси є найдорожчими. Оскільки потреби завжди безмежні, а економічні блага, необхідні для задоволення цих потреб, завжди обмежені, то всі члени суспільства завжди стоять перед проблемою вибору. Насамперед із проблемою вибору стикаються виробники. Їм необхідно прийняти рішення: що виробляти, щоб задовольнити потреби споживачів і отримати прибуток. Обмеженість ресурсів ставить перед виробником нову проблему: які використовувати ресурси, технології, методи організації виробництва. Економіка вивчає проблеми виробничого вибору.

Будь-який вибір передбачає заперечені рішення. Якщо ми використовуємо якісь обмежені ресурси для досягнення певної мети, то втрачаємо можливість скористатися ними з іншою метою. При цьому термін «ціна вибору» (або альтернативна вартість) належить до найбажанішої серед необраних альтернатив.

Альтернативна вартість — це вартість (цінність) найкращого з благ, отримання яких стає неможливим за обраного способу використання обмежених ресурсів.

Можна зробити висновок: ресурси завжди обмежені, але раціональне використання ресурсів може змінити рівень обмеженості. Обмеженість ресурсів може бути відносною, тобто за деякий час можна відтворити ресурси в певних обсягах або зменшити обмеженість за рахунок більшої продуктивності їх використання.

Навчаємось разом

Існує загальноекономічна проблема обмеженості виробничих ресурсів.

Визначте: 1) яким чином вона проявляється на ринку трудових ресурсів; 2) які існують шляхи розв'язання цієї проблеми на ринку трудових ресурсів; 3) чи існує обмеженість трудових ресурсів у сучасних умовах розвитку України.

Розв'язання

- 1) Проблема обмеженості виробничих ресурсів є загальною, тому обов'язково властива й для ринку трудових ресурсів. Обмеженість виражається

ся в неможливості задовольнити існуючий попит. На ринку праці існує попит не просто на здатність виконувати які-небудь трудові функції, а на робочу силу певної професії й певного рівня кваліфікації. Тому існує відносна обмеженість трудових ресурсів на кожному певному етапі на окремих ринках (кваліфікована або некваліфікована праця; ринок певних професій).

- 2) Якщо існує абсолютна обмеженість, то проблему можна розв'язати шляхом міграції робочої сили (залучити робітників з інших країн на які-небудь будівельні роботи). Якщо є обмеженість певної професії або рівня кваліфікації, то необхідно вдосконалювати систему профтехосвіти, створювати курси з перекваліфікації.
- 3) Оскільки обмеженість виробничих ресурсів є загальною проблемою, то вона характерна й для ринку праці в сучасних умовах розвитку економіки в Україні. Навіть за високого рівня безробіття існує обмеженість трудових ресурсів певних спеціальностей, наприклад, зварювальників, кранівників, монтажників та інших робітників із високим рівнем професійних навичок. Приклади відносної обмеженості ресурсів на ринку праці: зі зростанням кількості іноземних інвестицій виникає обмеженість трудових ресурсів, які володіють іноземними мовами. Багато робіт могли б виконувати пенсіонери, але вони не володіють комп'ютерними технологіями.

? Запитання для обговорення

1. Які ресурси мають більший ступінь обмеженості на етапі первісного розвитку суспільства, а які — у сучасних умовах індустріального розвитку?
2. Запропонуйте заходи щодо раціонального використання природних ресурсів країни.
3. Чи можна розглядати імпорт як засіб розв'язання проблеми обмеженості ресурсів?

2 Альтернативні варіанти використання ресурсів. Крива виробничих можливостей

Обмеженість економічних ресурсів визначає, з одного боку, діапазон, у якому людина, фірма або країна загалом можуть приймати рішення, а з іншого — економічні наслідки реалізації прийнятого рішення. Усвідомлення цього зумовило формулювання поняття «межа виробничих можливостей».

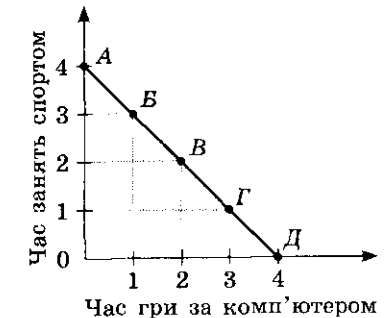
Виробничі можливості — це можливості суспільства виробляти економічні блага за умови повного й ефективного вико-

ристання всіх наявних ресурсів та даного рівня розвитку технології.

Пояснимо це на прикладі. Припустимо, після закінчення уроків у вас залишається 4 години вільного часу і ви хотіли б використати його: займатися спортом та грати в комп'ютерні ігри. Як можна розподілити цей час? Звісно, можна всі чотири години займатися спортом або грати в комп'ютерні ігри. Але є й інші можливості, тобто можна зробити й перше, й друге. Наприклад, упродовж однієї години займатися спортом і тоді залишиться три години, щоб грати в комп'ютерні ігри. Представимо можливі рішення у вигляді таблиці (шкали виробничих можливостей) та графіка.

Таблиця 4.1

Варіанти рішення	Час занять спортом	Час гри за комп'ютером
А	4	0
Б	3	1
В	2	2
Г	1	3
Д	0	4

Мал. 4.1.

І таблиця, і графік ілюструють різні можливості щодо використання вільного часу.

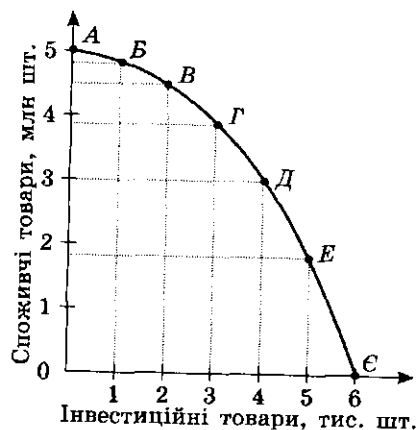
Коли суспільство приймає рішення стосовно використання своїх обмежених ресурсів, треба розв'язувати схоже завдання. Однак при цьому постає складніша проблема: що виробляти — товари, які безпосередньо задовольняють потреби людей (споживчі товари), або товари, здатні задовольняти потреби виробництва (інвестиційні товари).

Наприклад, якщо суспільство використовує свої ресурси для виробництва лише споживчих товарів, воно виробить їх 5 млн одиниць; якщо ж тільки для виробництва інвестиційних товарів (верстатів, устаткування тощо), тоді воно здатне виробити їх 6 тис. одиниць. Проте суспільство прагне виробляти й одне, й друге одночасно. Але для реалізації цього слід зменшити виробництво і споживчих і інвестиційних товарів до рівня, нижчого за максимальний. Значення цих альтернативних можливостей суспільства наведено в таблиці 4.1.

Зафіксувавши числа таблиці на графіку і з'єднавши їх, отримаємо криву виробничих можливостей.

Таблиця 4.2

Можливості (альтернативи)	Споживчі товари, млн шт.	Інвестиційні товари, тис. шт.
А	5,0	0
Б	4,8	1
В	4,5	2
Г	3,9	3
Д	3,0	4
Е	1,8	5
Є	0	6

Мал 4.2.

Крива виробничих можливостей (КВМ) — це геометричне місце точок (варіантів) поєднання кількісних значень двох благ, які могли бути вироблені за повного використання всіх наявних ресурсів.

Аналіз кривої виробничих можливостей базується на таких припущеннях:

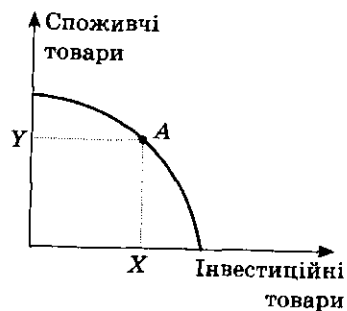
- суспільство використовує всі наявні ресурси, тобто виробництво функціонує за умов цілковитого застосування ресурсів і досягає найбільшого з усіх можливих обсягів виробництва; економіка розглядається за станом на певний момент часу (тим самим передбачається постійна кількість ресурсів і незмінна технологія);
- у країні виробляють лише два різновиди товарів — споживчі та інвестиційні.

КВМ свідчить, що економіка завжди альтернативна, тобто суспільство має вибирати між виробництвом різних товарів шляхом перерозподілу ресурсів. Із точок, розташованих на цій кривій, що показують різні можливі поєднання випуску альтернативних товарів, воно має вибрати найбажанішу для нього в даний час.

А якою мірою фактичний (реальний) обсяг виробництва благ відповідає можливостям суспільства?

Розглянемо ситуації:

- 1) Фактичний обсяг виробництва продукції дорівнює виробничим можливостям суспільства (тобто точка А, що йому відповідає, розташована на КВМ) (мал. 4.3).

Мал 4.3

Це означає, що суспільство має економіку з повною зайнятістю й повним обсягом виробництва.

Під повною зайнятістю розуміємо використання всіх придатних із наявних для виробництва ресурсів: економіка повинна забезпечити роботою всіх, хто хоче і спроможний працювати; не повинні простоявати капітальне обладнання або не використовуватися землі.

Повний обсяг виробництва означає, що всі залучені ресурси необхідно використовувати так, щоб вони максимально можливо задовольняли всі потреби суспільства. Таким чином, у країні виробляють: X — інвестиційних товарів; Y — споживчих товарів.

- 2) Фактичний обсяг виробництва продукції, розташована всередині КВМ) (мал. 4.4).

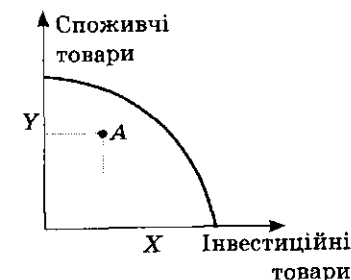
Це означає, що суспільство неповною мірою використовує свої ресурси. Причини цього різні: недосконала технологія, неефективне управління, недбале використання ресурсів, високий рівень безробіття тощо.

Зміщення кривої виробничих можливостей праворуч означає економічне зростання, яке можливе за умов збільшення виробничих ресурсів (екстенсивне зростання) або використання нових технологій (інтенсивне зростання). Тому конкретно це можуть бути такі ситуації: видобуток нових корисних копалин, збільшення кількості робітників за умов демографічного зростання або міграційних процесів — екстенсивне зростання, використання нових технологій, більш продуктивного обладнання, підвищення кваліфікації робітників — інтенсивне зростання.

Таким чином, КВМ — це безліч точок (тобто альтернатив) комбінації виробництва двох видів (типів) товарів в умовах раціонального використання обмежених ресурсів; альтернативний вибір проявляється в певному виробництві (визначається певна точка). При цьому кожен перехід до нової виробничої альтернативи (до нової точки по КВМ) супроводжується розрахунком втрат одного з товарів, тобто визначенням альтернативних витрат.

↓ **Навчаємося разом**

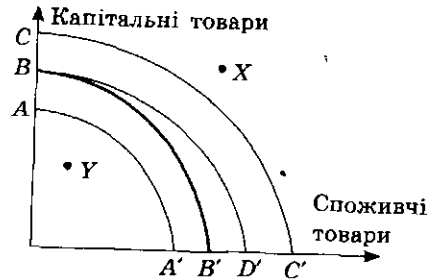
Використовуйте графік (мал. 4.5) кривих виробничих можливостей для відповіді на кожне з наступних питань. У кожному випадку первісної кривої виробничих можливостей країни є крива BB' (позначайте вибрану вами криву двома буквами).

Мал 4.4

Відповідь

1. Припустимо, що відбувся великий технологічний прорив в індустрії споживчих товарів і нова технологія набула широкого застосування. Яка з кривих буде відповідати новій кривій виробничих можливостей? (BD')
2. Припустимо, що до влади прийшов новий уряд, який забороняє використання у виробництві сучасну техніку. Яка з кривих буде відповідати новій кривій виробничих можливостей? (AA')

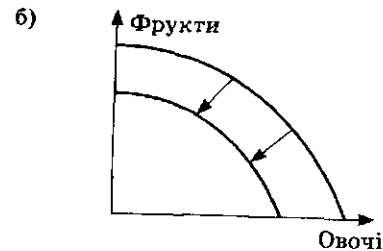
Мал. 4.5

3. Припустимо, що в країні розвідані нові величезні запаси нафти і вугілля і в обох секторах економіки впроваджено значні технологічні досягнення. Яка з кривих буде відповідати новій кривій виробничих можливостей? (CC')
4. Якщо BB' являє собою сучасну межу виробничих можливостей країни, що ви можете сказати про точку X? (При наявних ресурсах і технології ця точка недосяжна.)

5. Якщо BB' являє собою сучасну межу виробничих можливостей країни, що ви можете сказати про точку Y? (Економіка не повністю використовує наявні ресурси і технологію. Прикладом точки Y є стан економічної кризи.)

? Запитання та завдання

1. Назвіть можливі причини таких змін КВМ.

2. Покажіть графічно зміни положення КВМ (по осях споживчі та інвестиційні товари) за таких умов:

- а) почався виїзд населення країни за кордон на заробітки;
- б) у металургійній промисловості збільшилось запровадження нових технологій;
- в) врожай сільськогосподарської продукції перевищує заплановані нормативи.

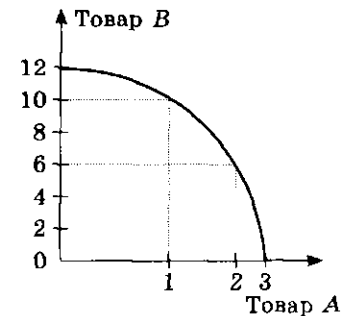
3 Альтернативна вартість.**Закон зростання альтернативної вартості**

Криву виробничих можливостей розглядають як криву трансформації, оскільки вона дає можливість виразити (трансформувати) виробництво одного товару в розмірі втрат виробництва іншого товару, тобто через альтернативну вартість.

Із загального визначення альтернативної вартості як «упущеної вигоди», можна визначити альтернативну вартість виробництва однієї одиниці, або певної кількості певного товару. Альтернативна вартість виробництва однієї одиниці товару А — це та кількість товару В, яку «втратили», тобто не виробили при виробництві додаткової одиниці товару А. Зробимо розрахунки за даними КВВ на мал. 4.6.

Припустимо, що економіка в даний час виготовляє 12 одиниць товару В і 0 одиниць товару А і починає збільшувати виробництво товару А.

- а) альтернативною вартістю збільшення виробництва товару А від 0 одиниць до 1 одиниці є втрата 2 одиниць товару В. [$12 - 10 = 2$]
- б) Альтернативною вартістю збільшення виробництва товару А від 1 одиниці до 2 одиниць є втрата 4 одиниць товару В. [$10 - 6 = 4$]
- в) Альтернативною вартістю збільшення виробництва товару А від 2 одиниць до 3 одиниць є втрата 6 одиниць товару В. [$6 - 0 = 6$]

Мал. 4.6

Це приклад зростаючої альтернативної вартості одиниці товару А, яка виражена в кількості одиниць товару В, що втрачаються. Альтернативна вартість виробництва товару А зростає від 2 до 4 та до 6 одиниць.

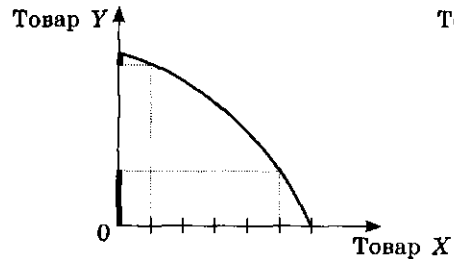
Зокрема альтернативна вартість рішення суспільства збільшити виробництво інвестиційних товарів (повернемося до мал. 4.2) від 3 до 4 тис. одиниць дорівнюватиме 0,9 млн одиниць (3,9—3,0) споживчих товарів, а з 4 до 5 тис. одиниць — 1,2 млн споживчих товарів (3,0—1,8). Тобто ми визначаємо ту кількість споживчих товарів, яку припиняємо виробляти, збільшуючи виробництво інвестиційних товарів, наприклад із 4 до 5 тис. одиниць.

КВМ має опуклість праворуч вгору. Ця опуклість пояснюється тим, що одні ресурси можуть використовуватися більш продуктивно під час виробництва споживчих товарів (продукти, одяг, комп'ютери, телевізори), інші — під час виробництва інвестиційних товарів (обладнання). Рухаючись уздовж межі виробни-

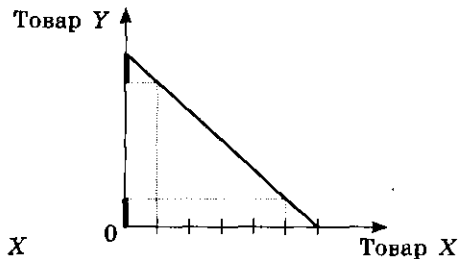
чих можливостей праворуч униз, змінюючи тим самим структуру виробництва на користь збільшення інвестиційних товарів, нам доведеться дедалі більше залучати до виробництва порівняно малоефективні для їх виробництва ресурси. Тому кожна додаткова одиниця виробленого товару вимагатиме подальшого скорочення виробництва споживчих товарів. Із наближенням до однієї з осей координат нахил кривої (щодо даної осі) зростатиме, тобто збільшуватиметься альтернативна вартість. У цьому й виявляється закон збільшення альтернативної вартості.

Закон збільшення альтернативної вартості: під час збільшення виробництва одних благ за умов повної зайнятості ресурсів альтернативна вартість кожної додаткової одиниці цього блага зростатиме, що виражається в збільшенні втрат іншого блага для суспільства.

Закон зростання альтернативної вартості діє за умов, що виробництво кожного товару вимагає певних професійних зусиль, і продуктивність праці в різних людей відрізняється. Реально закон збільшення альтернативної вартості діє в кожному випадку, що графічно проявляється в опуклій формі КВМ. Постійна ж альтернативна вартість і пряма КВМ — це абстрактне наукове припущення.

Мал. 4.6. Зростаюча альтернативна вартість

Мал. 4.7. Постійна альтернативна вартість

Отже, КВМ ілюструє чотири головні економічні положення:

- 1) обмеженість ресурсів означає, що всі комбінації випуску продукції, розташовані на зовнішній площині від кривої КВМ, нездійсненні;
- 2) можливість вибору виявляється в необхідності для суспільства здійснювати вибір із різних комбінацій продукції, розташованих на (або всередині) цієї кривої;
- 3) спадний нахил кривої припускає поняття про альтернативну вартість: дає уявлення про обсяг благ, виробництво яких стає неможливим завдяки перерозподілу ресурсів;
- 4) опуклість КВМ вказує на збільшення альтернативної вартості і, як наслідок, зменшення продуктивності.

↓ **Навчаємося разом**

Бригада може організувати свою денну роботу з виробництва товарів А і В, маючи такі показники:

Кількість робітників	Денна продуктивність	
	Товар А	Товар Б
1	2	7
2	6	14
3	10	18
4	13	20

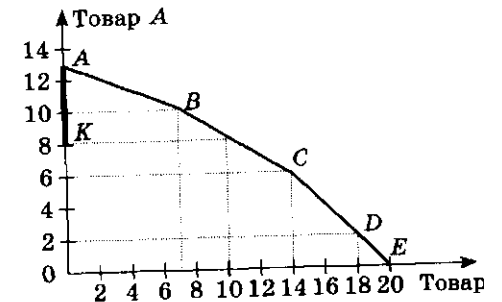
- 1) Побудуйте криву виробничих можливостей.
- 2) Розрахуйте альтернативну вартість однієї одиниці товару А при послідовному переході від однієї альтернативи до можливої іншої на кривій виробничих можливостей.
- 3) Покажіть графічно альтернативну вартість виробництва перших десяти одиниць товару В.

.....
Розв'язання

1)

Альтернатива	Товар А	Товар Б
А 4 роб. — товар А	13	0
В 3 роб. — товар А; 1 роб. — товар Б	10	7
С 2 роб. — товар А; 2 роб. — товар Б	6	14
Д 1 роб. — товар А; 3 роб. — товар Б	2	18
Е 4 роб. — товар Б	0	20

- 2) Із А в В → $3A = 7B \rightarrow$ Альтернативна вартість 1 одиниці товару А = $7/3$ товару В;
із В в С → $4A = 7B \rightarrow$ альтернативна вартість 1 одиниці товару А = $7/4$ товару В;
із С в Д → $4A = 4B \rightarrow$ альтернативна вартість 1 одиниці товару А = 1 товару В;
із Д в Е → $2A = 2B \rightarrow$ альтернативна вартість 1 одиниці товару А = 1 товару В.
- 3) Відрізок АК — альтернативна вартість перших 10 одиниць товару В.

? **Запитання та завдання**

1. Чому КВМ називається «кривою трансформації»?
2. Визначте альтернативну вартість виробництва товару А, якщо на фірмі виробляють два товари: А та В, причому витрати робочого часу на виготовлення товару А становлять 12 год., а товару В — 36 год.

4 Ознаки раціонального виробника

Ми вже вивчили раціональну поведінку споживача, навчились розраховувати оптимальний набір споживчих благ за умов обмеженості доходів. Раціональний виробник діє аналогічно. Він також обмежений первісним грошовим капіталом, на який повинен придбати виробничі ресурси. Аналіз поведінки раціонального виробника зводиться до прийняття рішення: які набори ресурсів субститутів необхідно придбати за умов обмеженості фінансових ресурсів, щоб оптимізувати можливий обсяг випуску продукції, за якого максимізується прибуток.

Є два підходи до визначення рівня виробництва, за якого конкурентна фірма максимізує прибуток або мінімізує збитки. Перший передбачає порівняння загального доходу і загальних витрат, другий — порівняння граничного доходу і граничних витрат. Причому обидва підходи можна застосовувати до фірм, які функціонують за умов будь-якої структури ринку (ринку досконалої конкуренції, олігополії, монополії, монополістичної конкуренції).

Порівняння загального доходу із загальними витратами.

На питання, скільки продукції необхідно виробляти фірмі, відповідь така: у короткостроковому періоді оптимальним буде такий обсяг виробництва, за якого вона максимізує прибутки або мінімізує збитки. Щоб розрахувати прибуток (збитки), необхідно мати дані про загальний виторг та загальні витрати.

Загальний дохід

$(TR) = \text{Обсяг виробництва } (Q) \cdot \text{ціна одиниці продукції } (P)$

Загальні витрати (TC) — це сума всіх витрат, пов'язаних з виробництвом певного обсягу продукції.

Прибуток $(\pi) = TR - TC$.

Проведемо аналіз за даними умовного виробництва (табл. 4.3).

Дані у стовпчиках 1, 2, 3, 4 — це дані діяльності підприємства. Ціни P_1 та P_2 встановлені ринковим механізмом.

Стовпчики 5 та 7 розраховані за формулою:

$$TR = P \cdot Q \text{ (стовпчик 5 = стовпчик 1} \cdot P_1, \text{ стовпчик 7 = стовпчик 1} \cdot P_2).$$

Стовпчики 6 та 8 розраховані за формулою:

$$\pi = TR - TC$$

(стовпчик 6 = стовпчик 5 - стовпчик 4;

стовпчик 8 = стовпчик 7 - стовпчик 4).

За ціною $P_1 = 65$ максимальний прибуток становить 165 грош. од., тобто необхідно виробляти 10 одиниць продукції — це і є оптимальний (найкращий) обсяг виробництва.

Таблиця 4.3

Обсяг продукції Q	Постійні витрати FC	Змінні витрати VC	Загальні витрати TC	Ціна (P_1) = 65		Ціна (P_2) = 40	
				Загальний виторг TR	Прибуток π	Загальний виторг TR	Прибуток π
1	2	3	4	5	6	7	8
0	50	0	50	0	-50	0	-50
1	50	45	95	65	-30	40	-55
2	50	85	135	130	-5	80	-55
3	50	120	170	195	+25	120	-50
4	50	150	200	260	+60	160	-40
5	50	186	236	325	+89	200	-36
6	50	225	275	390	+115	240	-85
7	50	270	320	455	+135	280	-40
8	50	325	375	520	+145	320	-55
9	50	390	440	605	+165	360	-80
10	50	465	515	650	+135	400	-115

Якщо ціна на ринку впала до $P_2 = 40$, то фірма перебуває у зовсім іншому становищі (стовпчик 8). За такої ціни всі рівні виробництва матимуть збитки. Проте фірма не повинна закривати своє підприємство, бо, виробляючи, вона зазнає значно менших збитків порівняно з обов'язковими постійними витратами у 50 грош. од., які доводиться нести навіть у випадку, коли підприємство не виробляє жодної одиниці продукції. У нашому прикладі фірма мінімізує збитки за виробництва 6-ти одиниць продукції, бо втратити 35 грош. од. краще, ніж втратити 50 грош. од. Виробляючи 6 одиниць продукції і мінімізуючи свої збитки, фірма повинна знайти засоби зменшення витрат та підвищення продуктивності.

Порівняння граничного доходу із граничними витратами.

Ми вже знаємо, що раціональний вибір потребує маржинального аналізу, тобто аналізу граничних показників. Фірма повинна порівняти граничний дохід (MR) і граничні витрати (MC) кожної наступної одиниці продукції.

Граничний дохід (MR) — це додатковий дохід, який фірма отримує від продажу додаткової одиниці продукції.

$$MR = \frac{\Delta TR}{\Delta Q}; MR_1 = TR_1 - TR_0, MR_5 = TR_5 - TR_4.$$

Граничні витрати (MC) — це додаткові витрати на виробництво додаткової одиниці продукції.

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}, MC_1 = TC_1 - TC_0, MC_{10} = TC_{10} - TC_9.$$

Фірма максимізуватиме прибутки або мінімізуватиме збитки, виробляючи такий обсяг, за якого граничний дохід дорівнює граничним витратам: $MR = MC$.

Цей принцип максимізації прибутку називають «золотим» правилом бізнесу. Для умов чистої конкуренції (і тільки для них) граничний дохід можна визначити як ціну одиниці продукції. Тоді правило $MR = MC$ як окремий випадок буде мати таке значення: для максимізації прибутків чи мінімізації збитків конкурентній фірмі потрібно виробляти такий обсяг продукції, за якого ціна дорівнює граничним витратам: $P = MC$.

Проаналізуємо стан тієї ж фірми (таблиця 4.3) за допомогою маржинального підходу. Заповнюємо таблицю 4.4.

1 і 2 стовпчики ми перенесли з таблиці 4.3. Граничні витрати (3 стовпчик) розраховували за формулою. 4 та 5 стовпчики заповнили виходячи з умов чистої конкуренції: $MR = P$.

За правилом максимізації прибутку: $MR = MC$, необхідно порівняти значення 3 та 4 стовпчика, а потім — 3 та 5.

Отже, за ціною 65 грош. од. фірма повинна виробляти 9 одиниць продукції, оскільки саме за цього обсягу $MR = MC = 65$, тобто фірма максимізує прибуток.

Якщо ринкова ціна впаде до 40 грош. од., то фірма зазнає збитків, бо її витрати при нульовому виробництві дорівнюють 50 грош. од. Але за якого ж обсягу вона мінімізує збитки? Коли $MR = MC$. Такий обсяг — 6 одиниць продукції, оскільки $MR = MC$ ($MC = 39$; $MR = 40$. Таке відхилення значень допустиме).

Таблиця 4.4

Обсяг продукції Q	Загальні витрати TC	Граничні витрати MC	Граничний дохід	
			$MR_1 = P_1 = 65$	$MR_2 = P_2 = 40$
1	2	3	4	5
0	50	$50 - 0 = 50$	65	40
1	95	$95 - 50 = 45$	65	40
2	135	$135 - 95 = 40$	65	40
3	170	35	65	40
4	200	30	65	40
5	236	36	65	40
6	275	39	65	40
7	320	45	65	40
8	375	55	65	40
9	440	75	65	40
10	515	75	65	40

Таким чином, застосувавши два підходи, ми отримали один і той самий результат. Так формується раціональний вибір виробника.

Раціональний виробник повинен урахувати і дію закону спадної віддачі.

Закон спадної віддачі (продуктивності) відображає зв'язок між випуском додаткової продукції й зміною одного фактора виробництва за незмінного обсягу інших факторів.

Додаткові витрати одного з факторів виробництва (наприклад праці) за незмінної кількості іншого фактора (наприклад капіталу) супроводжуватимуться все меншим обсягом додаткової продукції. Отже, віддача від використання додаткового трудового ресурсу зменшується (спадає).

У міру заміни капіталу працею віддача останньої (продуктивність праці) знижується. Аналогічно: при заміні праці капіталом знижується віддача капітального ресурсу.

При однаковому й одноразовому збільшенні всіх факторів виробництва відбувається збільшення випуску продукції в такій самій або навіть більшій мірі. В останньому випадку фіксується зростання прибутковості на основі збільшення масштабу виробництва.

Правило максимізації прибутку: граничні продукти всіх факторів виробництва у вартісному вираженні дорівнюють їх цінам, або кожний ресурс використовується доти, поки його граничний продукт у грошовому вираженні не дорівнюватиме його ціні.

$$\frac{MRP_1}{P_1} = \frac{MRP_2}{P_2} = \dots = \frac{MRP_n}{P_n} = 1 \quad (MRP_1 = P_1),$$

де MRP — граничний продукт, P — ціна ресурсу.

Це правило фірма використовує при прийнятті рішення: скільки виробників необхідно найняти на фірму? Необхідна така кількість робітників, за якої вартість додаткової одиниці продукції (граничного продукту) буде дорівнювати ціні додаткового ресурсу, тобто заробітній платі одного робітника.

Навчасмося разом

Визначте, чи правильним є твердження: «Спадна віддача праці зумовлена тим, що з часом фірма змушена залучати до виробництва все менш кваліфікованих робітників, оскільки кількість кваліфікованих завжди обмежена». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь

Твердження є неправильним. Закон спадної віддачі не пов'язаний з рівнем кваліфікації робітників. Він пов'язаний із технологією вироб-

ництва, технологічним поєднанням факторів у виробничому процесі. Оскільки в короткостроковому періоді кількість капіталу є фіксованою, із часом змінюється співвідношення «капітал—праця», наприклад робітників стає більше, ніж верстатів, тому продуктивність кожного додаткового робітника, навіть за умови однієї й тієї самої кваліфікації, знижується. Тобто закон спадної віддачі передбачає, що кожен додатковий робітник має однакові розумові здібності, координацію рухів, освіту, кваліфікацію та трудовий досвід.

? Запитання та завдання

1. Поясніть причину та умови дії закону спадної продуктивності факторів виробництва.
2. Проаналізуйте дані таблиці і визначте, скільки працівників найме підприємець, якщо заробітна плата становить 600 грн, а ціна одиниці продукції — 10 грн.

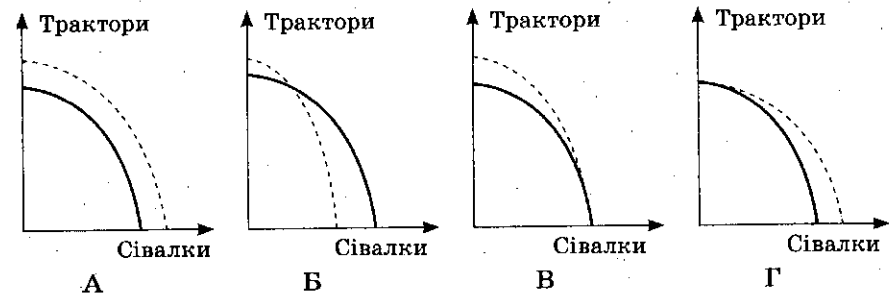
Кількість працівників	Загальний обсяг продукції, шт.	MR	MC
1	25		
2	50		
3	85		
4	125		
5	185		
6	255		

ПРАКТИКУМ

T Тести

1. Ефективність графічно може бути зображена:
  - А тільки точкою на кривій виробничих можливостей, яка характеризує максимальний обсяг виробництва одного товару при нульовому виробництві іншого товару;
  - Б тільки точкою на кривій виробничих можливостей, яка характеризує виробництво двох товарів в однакових обсягах;
  - В будь-якою точкою на кривій виробничих можливостей;
  - Г будь-якою точкою, яка показує комбінацію виробництва двох товарів та можливість збільшення їх обсягів за тих самих умов наявності ресурсів.

2. Завод виробляє трактори та сівалки. Якщо при переході на нову технологію виробництва тракторів завод досягне економії ресурсів, то нову криву виробничих можливостей, яку позначено пунктирною лінією, буде представлено таким графіком:

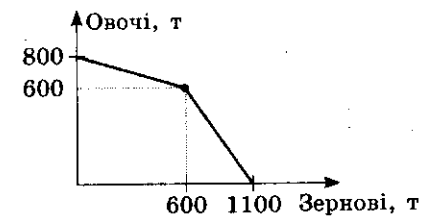

3. Альтернативна вартість виробництва 10 одиниць товару X визначається:
  - А кількістю ресурсів, необхідних для виробництва 10 одиниць товару X;
  - Б кількістю грошей, необхідних для виплати заробітної плати робітникам, які виготовили 10 одиниць товару X;
  - В кількістю товару X, яку втратило суспільство через виробництво 10 одиниць товару X;
  - Г кількістю товару Y, яку суспільство виробляє за умов виробництва 10 одиниць товару X.
4. Фермер на своєму полі може вирощувати картоплю і пшеницю. Якщо він засадить усе поле картоплею, то збере 400 тонн врожаю, а якщо посіє пшеницю — то 100 тонн зерна. Альтернативна вартість однієї тонни пшениці становить:
  - А альтернативну вартість точно визначити неможливо, тому що невідомо, скільки посіяно пшениці, а скільки посаджено картоплі;
  - Б альтернативну вартість визначити неможливо, оскільки невідомі ціни;
  - В 4 тонни картоплі;
  - Г 1/4 тонни картоплі.

5. Крива виробничих можливостей фермера має такий вигляд:

Це означає, що альтернативна вартість рішення збільшити виробництво овочів із 600 до 800 тонн становить:

- А 500 тонн зернових;
- Б 600 тонн зернових;
- В 200 тонн овочів;
- Г 1700 тонн зернових.

6. Укажіть, яке твердження є неправильним.
- A** Крива виробничих можливостей відображає альтернативні витрати;
B крива виробничих можливостей відображає альтернативний вибір виробника;
B крива виробничих можливостей відображає альтернативний вибір споживача;
Г усі точки на кривій виробничих можливостей характеризують ефективний стан виробництва.
7. При виробництві додаткової одиниці товару *X* було недовироблено 10 одиниць товару *Z*. Цьому відповідає такий приклад виробничих можливостей:
- A** (6*X*, 10*Z*) ↔ (8*X*, 20*Z*);   **B** (6*X*, 20*Z*) ↔ (5*X*, 30*Z*);
B (2*X*, 10*Z*) ↔ (3*X*, 20*Z*);   **Г** (3*X*, 30*Z*) ↔ (4*X*, 10*Z*).
8. Закон зростання альтернативних витрат діє, якщо крива виробничих можливостей має вигляд:
- A** будь-якої кривої;   **B** прямої;
B опуклої кривої;   **Г** прямої або опуклої кривої.
9. Установіть відповідність між економічними явищами і відображенням на моделі КВМ.
1 Зростання рівня безробіття	A Точка на КВМ
2 Зростання продуктивності праці	B Зсув КВМ праворуч
3 Виробництво двох типів товарів при повній зайнятості ресурсів	B Точка всередині площі, обмеженою КВМ
4 Повний обсяг виробництва одного із типів товарів	Г Зсув КВМ ліворуч
	Д Точка на КВМ, що розташована на осі <i>X</i>
10. Установіть відповідність між змістом економічних понять та їх назвою.
1 Процес відтворення ресурсів природою та суспільством	A Обмеженість ресурсів
2 Процес використання всіх придатних із наявних виробничих ресурсів	B Ефективність
3 Процес використання виробничих ресурсів, який призводить до максимального можливого задоволення потреб	B Повна зайнятість ресурсів
4 Процес використання виробничих ресурсів, за якого збільшення виробництва одного товару можливе тільки за рахунок зменшення виробництва іншого товару	Г Повний обсяг виробництва
	Д Відтворення ресурсів

Завдання

1. Шкільна виробнича бригада, яка складається з двох осіб, виробляє м'які іграшки. Бригада працює шість днів на тиждень по дві години на день. Маємо такі дані про витрати годин на виробництво іграшок кожним виробником.

Виробники	Витрати часу на виробництво однієї іграшки (зайця), год	Витрати часу на виробництво однієї іграшки (мави), год
Марія	2	На 50% більше, ніж на виробництво зайців
Дарина	На 20% більше, ніж Марія	На 10% менше, ніж Марія

- Складіть шкалу виробничих можливостей (результати округлювати до десятих).
  - Побудуйте КВМ бригади за тиждень.
  - Визначте ефективні та неефективні альтернативи.
  - Розрахуйте альтернативну вартість виробництва однієї мавпи на першому відрізку КВМ.
  - Покажіть графічно альтернативну вартість виробництва перших п'яти зайців.
2. Визначте, чи правильним є твердження: «Альтернативна вартість переходу з одного стану виробництва до іншого — це відрізок, розміщений у системі координат на осі товару, виробництво якого зменшується». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.
3. Підприємство перебуває в умовах досконалої конкуренції. Ціна встановилась на рівні 10 грн. Залежність загальних витрат від випуску продукції має такий вигляд:

Q	10	11	12	13	14	15
TC	80	86	93	102	113	125

Який обсяг виробництва вибере підприємство, щоб максимізувати прибутки?

Готуємось до економічного турніру

- Що необхідно зробити підприємцю, щоб вийти на підприємстві за межі існуючої кривої виробничих можливостей?
- Припустимо, економіка країни використовує всі наявні ресурси. Детально проаналізуйте і опишіть економічні і соціальні наслідки рішень жителів країни й уряду про перехід до виробництва значно більшої кількості споживчих благ або до зворотного рішучого кроку зі структурної перебудови економіки.
- У країні з'явилися додаткові ресурси, щоб досягти більш високих виробничих можливостей, тобто вийти на нову криву виробничих можливостей. Чи існують закономірні, необхідні проміжні етапи, які суспільство має пройти на шляху реалізації цієї мети? Якщо так, то які? Свою відповідь проілюструйте графічно.

ТЕМА 5 ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО КРУГООБІГУ

1 Сутність та основні елементи економічної системи

Економічне життя кожного суспільства певним чином організоване. Спосіб організації господарського життя суспільства називається **економічною системою**.

Економічну систему визначають по-різному. Кожне з визначень відбиває якийсь один бік категорії, оскільки складність об'єкта не дозволяє дати його вичерпну характеристику якимось одним визначенням. Найзагальніше поняття економічної системи можна визначити так: це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, тобто це спосіб організації національної економіки. Важливим принципом економічної системи є *управління*. Кожна економічна система прагне до рівноважного стану, якого можна досягти за допомогою або ринкових (самоорганізація), або адміністративних (організація) важелів, або поєднуючи ринкові й адміністративні важелі (організація і самоорганізація). Управління неможливе без інформації, тобто даних, які характеризують стан економічної системи в кожен момент. *Інформація* — спосіб зв'язку компонентів системи.

Особливе місце в становленні, функціонуванні, розвитку економічної системи належить її суб'єктам як активній рушійній перетворюючій силі. Кожен суб'єкт є носієм певних прав, обов'язків і відповідальності, які реалізує в процесі своєї діяльності. Залежно від цього існують різні класифікації економічних суб'єктів: індивідуум, колектив, держава; виробник (продавець), посередник, споживач (покупець); фізичні та юридичні особи; вітчизняні та іноземні виробники; інституціональні суб'єкти (виробничі підприємства, банки, біржі) тощо.

Економічна система має три основні підсистеми: продуктивні сили суспільства, виробничі економічні відносини і механізм господарювання.

Продуктивні сили — це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, досягнення науки, технології, інформація, методи організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних

благ, необхідних для задоволення потреб людей. Продуктивні сили є найважливішим показником і критерієм досягнутого рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Економічні виробничі відносини — це сукупність соціально-економічних і організаційно-виробничих зв'язків між господарюючими суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ. Система економічних відносин складається з техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин.

Суть і основу економічних відносин становлять відносини власності на засоби виробництва. Відносини власності визначають, у чий інтерес здійснюється виробництво, історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади. Ця група виробничих відносин дістала назву соціально-економічних.

Кожна економічна система має розв'язувати три головні економічні питання: *що виробляти, як виробляти, для кого виробляти*.

Проблема що виробляти — це виробничий вибір, тобто прийняття рішень про те, які саме блага, якої якості та в якій кількості мають бути вироблені.

Проблема як виробляти — це технологічний вибір, тобто прийняття рішень про те, за допомогою яких обмежених ресурсів і їхніх комбінацій, за допомогою яких технологій будуть вироблятися блага.

Проблема для кого виробляти — це розподільчий вибір, тобто прийняття рішень стосовно того, кому дістануться вироблені блага і в якій кількості буде володіти ними певний споживач.

Залежно від того, в який спосіб суспільство вирішує ці питання, формується певний тип економічної системи: *традиційна, командна або ринкова економіка*.

Кожна економічна система розрізняється за: *способом координації господарської діяльності людей, фірм і держави та типом власності на економічні ресурси*.

Економічна теорія розглядає два різні способи координації господарської діяльності: *спонтанний, або стихійний, порядок та ієрархію*. При спонтанному порядку інформація, що необхідна виробникам і споживачам, передається шляхом цінних сигналів. Підвищення або зниження ціни на ресурси і вироблені з їхньою допомогою блага підказує господарським агентам, у якому саме напрямку слід діяти, тобто що, як і для кого виробляти. У будь-якій системі виробник повинен здійснювати розрахунок своїх витрат і одержуваних вигод. Механізм коливання цін, або альтернативних витрат, може скерувати економічний вибір людей. Ринок — це і є спонтанний порядок.

Але є й інший спосіб отримання інформації про те, *що, як і для кого виробляти*. Це — система наказів і доручень, що йде

згори донизу, від якогось центру до безпосереднього виконавця (виробника). Така система називається ієрархією. Ієрархія заснована не на цінових сигналах, а на владі керівника фірми чи центрального керівного державного органу. У реальному житті спостерігається співіснування стихійних порядків та ієрархій.

Оцінювати ефективність спонтанних порядків або ієрархій необхідно з позиції економії трансакційних витрат. Трансакційні витрати пов'язані не з виробництвом безпосередньо, а із його супутніми витратами, а саме: на пошук інформації про ціни, про контрагентів господарських угод, витратами на укладання господарських угод та контроль за їх виконанням тощо. При спонтанному механізмі трансакційні витрати несуть безпосередньо ті суб'єкти, які реалізують власні інтереси (споживачі або виробники). При механізмі ієрархії всі трансакційні витрати несе суспільство в цілому.

Як ми вже визначали, основними відносинами, які визначають тип економічної системи, є відносини власності.

Власність — це відносини між суб'єктами стосовно привласнення економічних благ, тобто володіння, розпорядження та користування ними.

Те, чим ви володієте, називається *об'єктом власності*. Об'єктом власності може бути майже все: засоби виробництва, нерухомість, природні ресурси, предмети особистого споживання, гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби, інтелектуальна власність, культурні та історичні цінності. За часів рабовласництва навіть люди належали своїм господарям.

Об'єкти інтелектуальної власності — це винаходи, рукописи, комп'ютерні програми. Із розширенням можливостей людського розуму обсяги та різновиди інтелектуальної власності неодмінно збільшуватимуться.

Суб'єкт власності — це індивідууми, організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм, держава в особі органів державного управління, муніципалітети.

Право власності — це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин. Право власності відоме ще з часів римського права через три форми відносин — володіння, користування і розпорядження. Володіння — початкова форма власності, яка виражає відносини, пов'язані з наявністю в того чи іншого суб'єкта об'єктів власності з господарським володінням ними. Володарем об'єкта може бути як власник, так і невластник (наприклад, орендар). Користування виражає економічні відносини власності з приводу виробничого чи особистого використання властивостей її об'єктів. Розпорядження передбачає, що розпорядник об'єкта є його повним власником, а отже, має право самостійно вирішувати долю певного об'єкта (використовувати, про-

давати, обмінювати, здавати в арену, дарувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам ринкової системи.

Важливо знати, що власність породжує не тільки права й вигоди, а й обов'язки. Бути господарем означає дбати про своє господарство, відповідати за його збереження і примноження. Розпорядники й користувачі об'єктів власності мають знати, що ціна права мати багатство зумовлюється перш за все обов'язком берегти й примножувати його.

Теоретично виділяють два типи власності — приватну і суспільну. Приватна власність характеризується тим, що засоби виробництва, а отже, й вироблений продукт, належать приватним особам. Основні види приватної власності — це приватна власність, яка будується на праці власника, і приватна власність, в основі якої лежить наймана праця.

Крім того, існує ще одна форма приватної власності — інтелектуальна власність, об'єктами якої є наукові та літературні твори, патенти, ліцензії, знаки на товари та послуги, права на винаходи, права на інформацію щодо промислового, комерційного та наукового досвіду.

Існує також різновид приватної власності — особиста власність окремих осіб на споживчі блага, які здатні задовольнити потреби людини як споживача, але не здатні стати джерелом доходу.

Суспільна власність характеризується тим, що суб'єктом виступає все суспільство або колектив, який нею спільно володіє, використовує і розпоряджається. Суспільна власність, розрізняючись за рівнем усупільнення, може мати такі види: власність народу в цілому і власність окремого колективу. В обох випадках встановлюється рівність спільних власників. Реальними формами суспільної власності є загальнодержавна, державна, кооперативна, акціонерна, власність господарських товариств, громадських організацій тощо.

Корпоративна власність — це власність групи осіб, однак умови її формування своєрідні. Корпорація — це насамперед акціонерне товариство, капітал якого створюється акціонерами. Акціонери як приватні власники частки капіталу отримують право на дохід у вигляді дивідендів на акції.

Кооперативна власність — це форма колективної, суспільної власності, що базується на основі пайових внесків членів кооперативу.

Форми державної власності стають більш різноманітними: загальнодержавна (урядові, центральні структури, національний

банк тощо); територіально-регіональна (комунально-муніципальні служби та інші органи місцевого самоврядування); галузева (міністерства і відомства).

Слід зауважити, що існують мішані форми власності: державно-колективна, державно-приватна, приватно-колективна, спільна з використанням іноземного капіталу тощо.

Власність в Україні виступає в таких формах: державна, колективна, приватна. За Конституцією України, усі форми власності є рівноправними, тому держава створює рівні умови для розвитку всіх форм власності та їх захисту.

Таблиця 5.1

Форми власності

Назва	Суб'єкти власності	Об'єкти власності
1. Державна власність	Народ України	Виключне право на національне багатство України: землю, надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, розташовані в межах території України та континентального шельфу, національні, культурні та історичні цінності
Державна (комунальна) власність	Держава в особі Верховної Ради України	Нерухоме та рухоме майно, а також об'єкти інтелектуальної власності. Наприклад: оборонні об'єкти, енергетична система, система транспорту, майно навчальних закладів, кошти держбюджету
	Адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, міських, сільських, селищних Рад народних депутатів	Кошти місцевих бюджетів, державний житловий фонд, об'єкти житлово-комунального господарства, майно закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я
2. Колективна власність	Юридичні особи: державні підприємства, орендні підприємства, кооперативи, господарські товариства, господарські об'єднання, професійні спілки, політичні партії, інші громадські та релігійні організації	Виробничі ресурси, вироблена продукція, одержані доходи, цінні папери

Закінчення таблиці 5.1

Назва	Суб'єкти власності	Об'єкти власності
3. Приватна власність	Громадянин України як власник приватного підприємства або приватний підприємець	Виробничі ресурси, вироблена продукція, одержані доходи, цінні папери
	Громадянин України як фізична особа	Житлові будинки, предмети особистого користування, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, об'єкти інтелектуальної власності, цінні папери

? Запитання та завдання

- Який механізм (спонтанний чи ієрархія) більш справедливий відносно покриття трансакційних витрат на виробництво: а) золотих прикрас; б) молочних продуктів; в) початкової освіти; г) вищої освіти.
- Дайте характеристику суб'єктам та об'єктам власності. Розкрийте специфіку об'єктів певних типів власності за такою характеристикою: 1) назвіть блага, які можуть бути і об'єктами приватної власності, що заснована на власній праці власника, і об'єктами приватної власності, що заснована на використанні найманої праці, і об'єктами особистої власності; 2) укажіть, що в умовах сучасного суспільного розвитку не може бути об'єктом будь-якої форми власності; 3) назвіть об'єкти, які в Україні перебувають виключно в державній формі власності; 4) назвіть, у якій специфічній формі закріплюється право володіння об'єктами при корпоративній формі власності.
- «Права власності — це права контролювати використання певних ресурсів і розподіляти витрати й вигоди, які виникають при цьому» (Пол Хейне). Прокоментуйте цей вислів.

2 Принципи організації ринкової, командної та мішаної економіки

Важливим питанням економічної науки є класифікація економічних систем. В економічній літературі виділяють різні моделі, типи економічних систем, класифікація яких залежить від різних критеріїв.

Розглянемо традиційну, командну та ринкову економіку за двома основними критеріями: 1) відносини власності; 2) спосіб узгодження й управління економічною діяльністю.

Традиційна економіка — це спосіб організації економічного життя, за якого всі ресурси перебувають у власності громадян (колективу, спільноти) і розподіляються відповідно до давніх традицій.

У давнину всі економічні проблеми розв'язувалися саме на основі традицій. Продукти та послуги, що вироблялися, як пра-

вило, не змінювалися десятки й сотні років. Завдяки існуванню традицій нам відомо, як вишивати кольорові візерунки на рушниках і розмальовувати писанки, готувати українські національні страви й виробляти глиняний посуд.

Способи обробітку землі, вирощування овочевих культур, приготування страв — усе це може зберігатися незмінним багато років.

У традиційній економічній системі розв'язання питань, для кого виробляти, визначається також звичаями, релігійними правилами та ustalеними нормами життя. Спосіб вирішення всіх проблем, метод координації — це ієрархія.

Згодом традиційна економічна система в більшості країн світу втратила ключові позиції в організації життя людей, її складові відійшли на другий план і збереглися у вигляді різноманітних звичаїв і традицій, що відіграють другорядне значення в економіці більшості країн.

Командна економіка. За умов командної (планової) економіки головні економічні питання розв'язує певний центральний орган, який спершу визначає, що і скільки виробляти, й неодмінно контролює виконання своїх розпоряджень. У такий самий спосіб вирішуються всі питання стосовно того, як виробляти і для кого виробляти.

За умов командної економіки існують досить жорсткі обмеження рівнів заробітної плати, пенсій, тривалості відпусток тощо. Центр визначає обсяги розподілу вироблених товарів, а також встановлює на них ціни.

Саме відсутність свободи вибору зумовлює відсутність у виробників зацікавленості (або стимулу) виробляти кращі й дешевші товари, збільшуючи їх асортимент, і розробляти нові моделі. Через це задоволення потреб споживачів у такій системі перебуває на низькому рівні. Але слід зазначити також, що планування як метод управління окремим підприємством широко використовується в сучасних умовах суспільного розвитку і може сприяти підвищенню загальної ефективності виробництва.

У командній економіці існує монополія державної форми власності. Державна власність має як переваги, так і недоліки. Завдяки їй стала можливою концентрація значних обсягів ресур-

сів для виконання великих господарських проектів. Вона є основою вирівнювання доходів населення, розподілу матеріальних і духовних благ. Державна власність на засоби виробництва робить можливим виробництво суспільних благ, які не виробляє приватний сектор.

Недоліками державної власності є відсутність у державних підприємств зацікавленості в більш вигідному розподілі ресурсів, байдужість до пошуку нових ідей та розроблення сучасних технологій. Відсутність конкуренції не стимулює поліпшення якості продукції. Зверніть увагу на ставлення людей до державного, громадського транспорту, до будинків і споруд, якими вони лише користуються. Це одна з вагомих причин низької ефективності засобів виробництва в економіці, де панує державна власність.

Ринкова економіка. Для ринкової економіки властиве вільне (безпримусове) розв'язання головних економічних питань через встановлення ринкових пропорцій між виробництвом і споживанням за допомогою цін.

Споживачі своїми грошима «голосують» на ринку за ті товари та послуги, які їм дійсно потрібні. Таким чином ринок через отримувани доходи та прибутки підказує підприємцям, які товари та послуги вигідніше виробляти і за якою ціною поставляти на ринок, щоб прибуток виявився найбільшим.

У ринковій економіці кожен підприємець самостійно обирає спосіб виробництва продукції. Йому потрібно застосовувати найдосконаліші методи виробництва, адже саме вони роблять можливим зниження виробничих витрат і найбільший прибуток за наявної ринкової ціни. Підприємці, які обрали недосконалу технологію виробництва або виробляють товари, що не користуються попитом, несуть збитки або ж банкрутують.

Питання *для кого виробляти*, тобто розподіл товарів і послуг за умов ринкової економіки, розв'язується на підставі доходів, що їх отримують люди. Споживачі формують свій «споживчий кошук» відповідно до власних доходів.

Ринкова система, або система вільного підприємництва, — це система господарювання, основу якої становить приватна власність, ринкове ціноутворення та конкуренція.

Конкуренція — це економічне суперництво виробників та споживачів за кращі умови реалізації власних господарських інтересів. Продавці конкурують, намагаючись виробити товари, необхідні покупцям, зменшити витрати на їхнє виробництво, що, відповідно, робить можливим продаж продукції за більш низьки-

ми цінами. Отже, ті, хто не можуть або не бажають знизити ціну заради залучення покупця, не зможуть реалізувати свій товар та послугу. Зрештою зниження обсягів продажу і неотримання прибутку спричинює банкрутство.

Покупці також конкурують між собою. Між ними йде суперництво за пошук продавця, здатного запропонувати товар оптимальної якості за найнижчими цінами.

Таким чином, головна відмінність ринкової системи — це свобода вибору під час розв'язання основних економічних питань.

За сучасних умов жодна економічна система не існує в чистому вигляді, тому що і ринкова економіка, і командна економіка мають як позитивні, так і негативні риси.

Позитивні риси ринкової економіки: приватна власність надає можливість реалізації інтересів усіх ринкових суб'єктів: домогосподарств та фірм; конкуренція приводить до науково-технічного прогресу; ринок надає повну інформацію про ціни, конкурентів, попит споживачів; конкуренція зменшує можливість монополізації ринку, що приводить до зниження середнього рівня цін; застосовується раціональний розподіл виробничих ресурсів, коли власники ресурсів отримують максимально можливу суму коштів для відтворення обмежених ресурсів.

Негативні риси ринкової економіки: ринок не реалізує суспільних проблем, які не дають прибуток власникам ресурсів; механізм ринкової конкуренції призводить до безробіття; ринок посилює диференціацію доходів населення; конкуренція має тенденцію до своєї протилежності — об'єднання підприємств, тобто до монополізації ринку.

Позитивні риси командної економіки: значна частка суспільних коштів використовується для вирішення соціальних проблем; економіка вирішує проблему повної зайнятості трудових ресурсів; можлива координація зусиль для зростання продуктивності праці; використання суспільних коштів для розвитку наукових досліджень.

Негативні риси командної економіки: нераціональний розподіл ресурсів; не діє система стимулів, яка б спонукала до ефективного виробництва; інтереси одних груп можуть вирішуватись за рахунок інших.

Мішана економіка. Більшості країн притаманні риси різних систем, адже їх поєднання може забезпечити більш ефективну комбінацію суспільних ресурсів для кращого досягнення господарських цілей. Такі системи називають мішаними. Якщо ринок забезпечує

економічну ефективність, але не досягає соціальної справедливості, а командна система за рахунок соціальної рівності втрачає стимул до економічного розвитку, то мішана економіка прагне досягти економічної ефективності в умовах соціальної справедливості.

Кожна економічна система має власні цілі. За мішаної економіки головними цілями є створення умов ефективного виробництва та зайнятості населення, формування високого стандарту життя. Економічна свобода, економічна ефективність, рівні підприємницькі можливості, безпека та економічне зростання — головні пріоритети мішаної економіки.

Економічна свобода полягає в можливості споживачів вирішувати, як саме витратити й заощаджувати свої доходи, у свободі працівників змінювати місце роботи й утворювати трудові спілки, у можливості організувати свою справу і реалізувати підприємницькі здібності.

Економічна ефективність визначається мірою доцільності розподілу виробничих ресурсів та продуктивного їх використання з огляду на отримані результати.

Рівні підприємницькі можливості передбачають створення передумов економічної справедливості, коли економічні блага розподіляються не на засадах «зрівнялівки», а відповідно до господарської активності людей та їхнього професіоналізму.

Економічна безпека — це захист від деяких негативних впливів ринкового механізму, зокрема від безробіття, інфляції, бідності, банкрутства.

Економічне зростання полягає у збільшенні виробництва товарів і послуг, розвитку технологічної та організаційної бази виробництва. Завдання збільшення обсягів виробництва на тричотири відсотки на рік вважається цілком досяжним.

Перехід від однієї економічної системи до іншої викликає особливий, перехідний, стан економіки. Наприкінці ХХ ст. почався масовий перехід багатьох країн від адміністративно-командної до ринкової (мішаної) економіки. Для цього типу перехідної економіки характерна заміна відносин, заснованих на адміністративно-командних принципах управління, ринковим механізмом. Якщо в мішаній системі механізми всіх економічних систем доповнюють одна одну й існують як єдине ціле, то перехідна економіка характеризується кризою економічних відносин командної системи і виникненням нових механізмів системи, що формується. Перехідна економіка — це тривалий процес. Основою переходу від командної економіки до мішаної є створення різноманітних форм власності через процеси роздержавлення та приватизації. **Роздержавлення** — це процес, спрямований на ліквідацію монополії державної власності, що складається із системи заходів щодо скорочення частки державного сектору, створення різних форм

власності, створення рівних прав для суб'єктів усіх форм власності, посилення процесів саморегуляції економіки.

Приватизація — це один із методів роздержавлення, що реалізується шляхом передачі об'єктів державної власності в приватну власність окремим громадянам і юридичним особам за певну плату або безплатно.

↓ Навчасьомь разом

1. Які конкретні зміни необхідно здійснити в Україні, щоб трансформувати економіку радянського типу в ринкову економіку? Чому важливо, щоб ці зміни здійснювалися одночасно?

Розв'язання

Заходи можуть бути такими: приватизація державної власності й підприємств; сприяння конкуренції, прийняття юридичних актів щодо рівних прав і відповідальності всіх суб'єктів власності; зниження ролі уряду як власника, керівника, організатора виробництва, а також як інституту, що встановлює ціни; скасування контролю за цінами; розширення і розвиток ринкової інфраструктури; входження у світову економіку; досягнення макроекономічної стабільності; формування в населення ринкового менталітету та економічного мислення.

Оскільки ці зміни взаємозалежні, їх слід здійснювати одночасно. Наприклад, якщо скасування контролю за цінами не супроводжується посиленням конкуренції або поглибленням приватизації, то у виробників не буде стимулів для розширення виробництва. Найімовірніше, у них з'являться стимули для того, щоб поводитися як монополісти і встановлювати більш високі ціни без збільшення пропозиції. Посилення конкуренції передбачає відкритість економіки для світової торгівлі та іноземних інвестицій. У той самий час необхідно формувати в населення сприйняття ринкових відносин як економічно-ефективних.

2. Укажіть, яким типам економічних систем властиві наведені риси, позначивши відповідними літерами: традиційна економіка — Т, командна економіка — К, ринкова економіка — Р, мішана економіка — М.

1) Приватна власність на ресурси; 2) суспільна власність на ресурси; 3) свобода вибору; 4) використання переважно ручної праці; 5) машинне виробництво; 6) переважна роль держави; 7) обмежена, але активна роль держави в економіці; 8) свобода підприємництва; 9) централізований розподіл ресурсів; 10) спеціалізація; 11) натуральне господарство; 12) конку-

ренція; 13) директивне планування; 14) рекомендаційне планування.

Розв'язання

1) Т, Р, М; 2) Т, К, М; 3) Р, М; 4) Т; 5) К, Р, М; 6) К; 7) М; 8) Р, М; 9) К; 10) К, Р, М; 11) Т; 12) Р, М; 13) К; 14) М.

? Запитання та завдання

1. У мішаній економіці роль основного регулятора ринкових відносин виконує держава. Чи згодні ви з цим твердженням?
2. Назвіть позитивні та негативні риси традиційної економіки.
3. Укажіть, яким типам економічних систем пригаданні наведені характеристики, позначивши літерами: традиційна економіка — Т, командна економіка — К, ринкова економіка — Р, мішана економіка — М.

1) Усі трансакційні витрати несе держава; 2) планування має директивний (обов'язковий) характер для всіх економічних суб'єктів; 3) релігія визначає принцип розподілу в суспільстві; 4) ієрархія властива кожному суб'єкту виробництва; 5) трансакційні витрати для кожного виробника мінімальні; 6) різноманітність форм власності.

3 Зміст економічного кругообігу

Кругообіг економічної діяльності — це спрощена модель основних економічних взаємозв'язків у ринковій економіці. Ця модель дає загальне уявлення про те, як домогосподарства та фірми взаємодіють на різних ринках, обмінюючись товарами та послугами, виробничими ресурсами (також відомими як фактори виробництва) і грошима.

Економіка розвинених країн організована навколо системи індивідуальних ринків, де ціни на товари та послуги визначаються через взаємодію покупців і продавців. Роль покупців і продавців виконують ринкові суб'єкти: домогосподарства та фірми.

Домогосподарства — це окремі особи або родини, котрі як споживачі купують товари і послуги у фірм, а як власники ресурсів продають фірмам виробничі ресурси.

Фірми, що прагнуть отримати прибуток, — основні виробничі одиниці в ринковій економіці, які купують ресурси та продають товари та послуги.

Модель кругообігу демонструє взаємодію домогосподарств і виробників на ринках товарів, а також факторів виробництва (ресурсів). На ринку виробничих ресурсів продаються всі виробничі товари і послуги, що потрібні фірмам для виробництва ін-

ших товарів і послуг. Отже, покупцями на цьому ринку є фірми. На ринок споживчих товарів і послуг виходять фірми з товарами і послугами для споживачів.

На ринку зустрічаються ринкові суб'єкти з метою реалізації своїх інтересів.

Кінцева мета домашнього господарства — це найбільш повне задоволення різних потреб (фізіологічних, соціальних, індивідуальних, групових, суспільних). Усі ці потреби — споживчі. Якщо вони задовольняються через ринковий обмін, то ці потреби — економічні. Ринок припускає, що за товари і послуги споживач (домашнє господарство) має заплатити гроші. Отже, домашнє господарство повинне мати доходи. Основні доходи домашнього господарства: заробітна плата, пенсії, дивіденди (доходи власників акцій). Фірми (підприємства) являють собою самостійні господарські одиниці різних форм власності, різних напрямків діяльності, що об'єднали економічні ресурси для виробництва товарів і послуг із метою отримання комерційної вигоди, а саме отримання прибутку.

Спочатку фірми і домашні господарства зустрічаються на ринку виробничих ресурсів. Домашні господарства мають окремі види виробничих ресурсів (природні, капітальні, трудові). Ці ресурси є або в недостатній кількості, або не мають повного набору ресурсів, щоб здійснити виробництво. Тому домашні господарства виходять на ринок виробничих ресурсів як продавці. На ринку є покупці (підприємці, що нагромадили достатню кількість грошей і згодні ризикнути, уклавши їх у виробництво). Підприємці відкривають фірми. Тому покупцями на ринку виробничих ресурсів є фірми. На ринку здійснюються такі потоки: домашнє господарство продає виробничі ресурси, одержуючи доходи (заробітну плату, ренту, дивіденди, підприємницький дохід). Фірма при цьому купує виробничі ресурси у певній пропорції, здійснюючи плату за ресурси (це її витрати).

Далі процес обміну переривається. Фірма здійснює виробничу діяльність: раціонально з'єднує куплені виробничі ресурси і виробляє товари і послуги. При цьому фірма повинна реалізувати конкурентні переваги, що виражається або в якісних характеристиках товарів і послуг, або в більш низьких цінах.

Наступна зустріч домашніх господарств і фірм відбувається на ринку споживчих товарів і послуг. Роль ділових фірм полягає у тому, щоб постачати товари і послуги, яких бажають домогосподарства, і отримати в процесі цього дохід. Фірми як продавці пропонують різноманітні товари і послуги, а домашні господарства прагнуть їх купити, витрачаючи споживчі доходи, отримані в першому акті кругообігу. Фірма прагне так продати свої товари і послуги, щоб відшкодувати витрати на придбання виробничих ресурсів і отримати прибуток. Фірма повинна порахувати свій дохід, помно-

живши кількість проданих товарів чи наданих послуг на їхню ціну $TR = P \cdot Q$.

Прибуток — це різниця між доходом від продажу і витратами на придбання всіх виробничих ресурсів $\pi = TR - TC$.

Наприкінці другого акту обороту реалізовано цілі ринкових суб'єктів. Домашні господарства придбали товари і послуги для задоволення своїх потреб. Фірми отримали прибуток, що дасть змогу в наступному виробничому процесі виробити ще більше товарів і послуг та знову отримати прибуток. Підприємці (власники приватних фірм) отримують плату за свій виробничий ресурс — підприємницькі здібності у вигляді частини прибутку. На цей дохід вони купують споживчі товари і послуги для задоволення своїх потреб.

Обмін між виробниками та споживачами певних товарів та послуг прискорюють гроші і тим самим допомагають реалізувати особисті інтереси кожного суб'єкта ринкових відносин (домогосподарств та фірм).

Гроші виникли дуже давно. У натуральному господарстві, коли товар обмінювався на товар, потреба в грошах була не такою гострою, як на розвиненому ринку. Роль грошей відігравали найрізноманітніші товари: сіль, бавовняні тканини, мідні пластини, золотий пісок. За натурального обміну цінність товару виражається через річ, на яку його можна обміняти. Із розширенням кола вироблених людьми товарів гроші поступово стали єдиним мірилом цінності всіх товарів. Запровадження грошей полегшило і прискорило обмін, а отже, дало поштовх усьому економічному прогресу людства.

Гроші розглядаються як загальний еквівалент товарів та послуг, що виступає засобом обігу, мірою їх вартості та засобом нагромадження. Тобто гроші — це специфічний товар-еквівалент.

Під час обміну ми користуємося одним із видів грошей: металевими монетами або паперовими грошима. Це — *готівкові гроші*. *Безготівкові грошові засоби* використовуються для розрахунків шляхом змін записів у спеціальних бланках або на магнітних носіях. Гроші дають змогу заощадити частину отриманих доходів на майбутнє.

Поширеним є заощадження грошей на банківських рахунках у вигляді *депозитів* (внесків). Внески бувають за запитами, короткострокові, довгострокові. Громадянам відкривають особисті рахунки, підприємства мають розрахункові рахунки.

На першому етапі аналізу ми абстрагувались від ще одного суб'єкта ринку — *держави*. Але ви вже знаєте, що в сучасній ринковій економіці держава активно виконує регулюючу функцію.

Держава представлена у вигляді установ, діяльність яких забезпечується за рахунок фінансування з державного бюджету (за

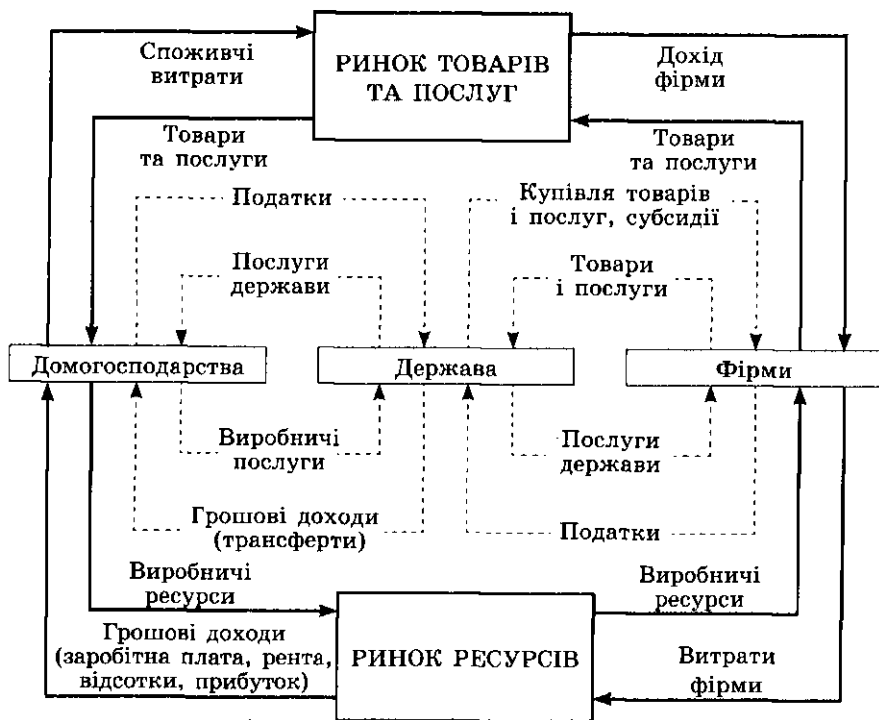
рахунок податків). Держава в ринковій економіці виконує функцію регулювання соціально-економічних процесів: забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки; розвиток соціальної інфраструктури, зокрема освіти, охорони здоров'я, науки, транспорту; забезпечення соціальних гарантій в сфері трудового права; розробка стимулів для охорони навколишнього середовища.

У ринковому кругообігу в державну казну надходять податкові платежі від домогосподарств та фірм відповідно до чинного податкового законодавства. Держава надає з бюджету субсидії виробникам із метою підтримки певних напрямів виробництва споживчих товарів та послуг. Грошові потоки від держави до домогосподарств спрямовуються у вигляді трансфертних платежів.

Трансферти — це потоки, які не мають зворотних потоків товарів та послуг, тобто стипендії, пенсії, виплати у випадку безробіття тощо.

Умовно взаємозалежність між ринковими суб'єктами стосовно раціонального розподілу ресурсів, товарів та послуг можна представити певною моделлю.

Кругообіг за участю держави

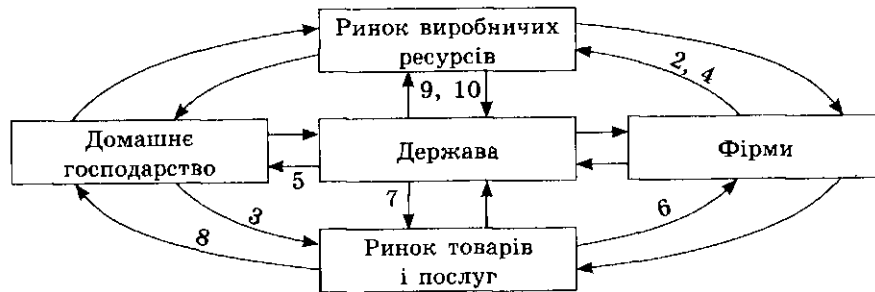

Навчаємось разом

Складіть схему ринкового кругообігу в мішаній економіці. Укажіть місце перелічених нижче категорій і потоків у цій схемі, підписавши їх порядковий номер. Категорії віднесіть до ринкових суб'єктів або певного типу ринку, а певні дії в ринковому кругообігу вкажіть на стрілочках, що позначають потоки в натуральному або грошовому вираженні. Перелік категорій і потоків: 1) акціонерне товариство «Прогрес»; 2) акціонерне товариство «Прогрес» сплатило заробітну плату своїм працівникам; 3) родина Петренків сплатила за електроенергію; 4) рекламне агентство заплатило за телефонні розмови; 5) колишній працівник приватного підприємства отримав пенсію; 6) пральня «Білосніжка» отримала прибуток; 7) мерія міста організувала святковий феєрверк; 8) школяр придбав новий підручник з економіки; 9) нафта; 10) токар.

Розв'язання

- 1) Це фірма.
- 2) Це витрати фірми, тому грошовий потік спрямований від фірми до ринку виробничих ресурсів.
- 3) Родина Петренків — домашнє господарство, тому всі їхні платежі є грошовим потоком від домашнього господарства до ринку товарів і послуг.
- 4) Рекламне агентство — це фірма, телефонні розмови якої є витратами. Отже, це грошові потоки від фірми до ринку виробничих ресурсів.
- 5) Працівники будь-якого підприємства отримують пенсію у вигляді трансфертних платежів від держави як домашні господарства.
- 6) Прибуток фірми — це грошовий потік із ринку товарів і послуг до фірми.
- 7) Святковий феєрверк — це суспільне благо, що держава виносить на ринок товарів і послуг.
- 8) Школяр — домашнє господарство. Придбав підручник, отже, отримав товар. Це рух товарного потоку з ринку товарів і послуг до домашнього господарства.
- 9) Нафта — це виробничий ресурс (природний).
- 10) Токар — це професійна характеристика трудових ресурсів.

7 Запитання та завдання

1. Дайте характеристику грошовим потокам в моделі кругообігу «чистого ринку».
2. Охарактеризуйте товарно-грошові потоки між державою та фірмою в моделі кругообігу мішаної економіки.
3. На схемі кругообігу мішаної економіки позначте такі об'єкти, суб'єктів та потоки: 1) фермерське господарство з вирощування кроликів; 2) виробники галузі народних промислів одержали дотації (субсидії); 3) студент заплатив за проживання в гуртожитку; 4) 100 гривень; 5) викладач економіки; 6) автомайстерня заплатила за оренду приміщення; 7) сім'я Петренків одержала дивіденди на акції кондитерської фабрики.

4 Моделі ринкової економіки

Ми вже з'ясували, що сучасна модель економічної системи — це мішана економіка. Термін «мішана економіка» не має однозначного тлумачення. Його первинне і найбільш поширене трактування робить акцент на поєднанні різних секторів економіки (приватного та державного), на різноманітності форм власності. Друга позиція, що отримала імпульс від кейнсіанства, висуває на перший план проблему поєднання ринку, ринкового механізму і державного регулювання. Третя позиція, ініційована різноманітними соціал-реформістськими течіями, ґрунтується на поєднанні капіталу приватного підприємництва та громадських соціальних гарантій.

Наведені трактування мішаної економіки в сучасних умовах не суперечать одна одній: мішана економіка являє собою одночасне поєднання приватного та державного секторів економіки, ринку і державного регулювання, капіталістичних тенденцій та соціалізації життя.

Відомо, що всі країни, які розвиваються ринковим шляхом, мають різні ринкові моделі. Скажімо, є ринок американський, шведський, німецький, японський тощо.

У межах ринкового господарства сучасного світу в різних країнах залежно від національних особливостей розвитку існує різне співвідношення приватної, колективної та державної власності. Наприклад, в Італії, Ізраїлі, Канаді, Швейцарії велика частка суспільної власності. До останнього часу адміністрація Тайваню контролювала всі великі промислові й транспортні корпорації, а також головні банки і торговельні компанії, забезпечуючи за рахунок державного бюджету і фінансованих ним підприємств більшу частину капітальних вкладень. Частка держави в капіталовкладеннях у США традиційно невелика.

На нинішньому етапі розвитку спостерігається значне зближення американської, європейської та японської моделей управління. Розвиток науково-технічного прогресу і конкуренції ведуть до нівелювання цих відмінностей. Однак деякі відмінності досі зберігаються.

В американській моделі управління краще, ніж в інших країнах, поставлена робота з підготовки кадрів керівних структур, накопичений багатий досвід керівної діяльності. У зв'язку з тим, що у витратах на виробництво близько 70% припадає на працю, американські керівники орієнтуються на використання працезберігаючих методів виробництва через обмеженість та дорожнечу людських ресурсів. Важливою особливістю американської моделі управління є комплексне використання сильних сторін на мікрорівні (фірма) і макрорівні (державне регулювання). У зовнішній торгівлі й пересуванні капіталу домінуючі позиції посідають великі фірми, вони враховують вплив окремих підприємств на міжнародну спеціалізацію країни, їх здатність адаптуватися до макроекономічних умов виробництва, їх пріоритетне місце в розробці й створенні нових товарів, кооперування виробництва і збуту з фірмами інших країн для взаємопередачі технологій.

Американські корпорації надійно утримують першість у світі за такими напрямками, як виробництво літаків та космічних апаратів, надпотужних комп'ютерів та їх програмного забезпечення, напівпровідників і найновіших потужних інтегральних схем, лазерної техніки, засобів зв'язку, розробки біотехнологій. Американські фірми вирізняються гнучкою і ефективною організацією виробництва і праці, високою спеціалізацією виробництва й управління. Основним завданням ради директорів є вивчення перспектив розвитку підприємства: середньої ланки — маркетинг, нижчої ланки (майстрів) — удосконалення трудових відносин у колективі, створення здорової робочої атмосфери. Такий підхід забезпечує високу продуктивність праці, підвищення якості продукції та зниження витрат виробництва на одиницю продукції, яка виробляється, успіх у конкурентній боротьбі та достатній прибуток не лише для збереження фірми в галузі, але й для подальшого її розвитку. На рівні макроекономіки управління вдосконалюється в першу чергу в галузі фінансів і грошово-кредитної політики. Таким чином, керівна роль США в світовій економіці спирається на історичні особливості формування американського капіталізму, на багаті природні ресурси країни, на потужний виробничий потенціал, створений руками та розумом висококваліфікованих кадрів.

Модель шведської ринкової економіки. Основною ознакою відзначають мішаний характер шведської економіки, поєднуючий ринкові відносини і державне регулювання, переважної частини приватної власності в сфері виробництва та усусільнення споживання.

Інша характерна риса Швеції — специфіка відносин між працею і капіталом на ринку праці. Протягом багатьох десятиліть важливою частиною шведського суспільного життя була централізована система переговорів про укладення колективних договорів щодо заробітної плати за участю потужних організацій, профспілок і підприємців як головних дійових осіб, причому політика профспілок ґрунтувалася на принципах солідарності між різними групами працівників.

Ще один спосіб визначення шведської моделі виходить із того, що в шведській політиці явно виділяються два домінуючі чинники: повна зайнятість і вирівнювання прибутків, що і визначає засоби економічної політики. Активна політика на високорозвинутому ринку праці й винятково великий державний сектор (при цьому мається на увазі передусім сфера перерозподілу, а не державна власність) розглядаються як результати цієї політики.

Нарешті, у широкому значенні шведська модель — це весь комплекс соціально-економічних і політичних реалій в країні з її високим рівнем життя і значними масштабами соціальної політики.

На економічний розвиток певний вплив мала культура та історичні передумови. Невід'ємною складовою шведських традицій є підприємництво. Ще з часів вікінгів у Швеції відомі підприємства з виробництва зброї та коштовностей. Перша в світі компанія — «Струра Коппаберг» (заснована більш як 700 років тому) виникла в Швеції і досі входить до десятки найбільших експортерів країни.

Успішне функціонування економічної системи залежить від динаміки цін, конкурентоспроможності шведської промисловості та економічного зростання. Частково від інфляції — загроза як рівності, так і конкурентоздатності шведської економіки. Отже, повинні використовуватися такі засоби підтримання повної зайнятості, що не призводять до інфляції і негативного впливу на економіку. Шведська модель виходить з положення, що система ринкового виробництва ефективна, держава не втручається в виробничу діяльність підприємства, а активна політика на ринку праці повинна звести до мінімуму соціальні витрати ринкової економіки. Сенс полягає в максимальному зростанні виробництва приватного сектору і якомога більшому перерозподілі державною частини прибутку через податкову систему і державний сектор для підвищення життєвого рівня населення, але без впливу на виробництво. При цьому наголос робиться на інфраструктурні елементи і колективні грошові фонди.

Таким чином, держава відіграє важливу роль у розподілі, споживанні та перерозподілі національного доходу через податки і державні видатки, досягнувши рекордних рівнів. У реформації ідеології така діяльність отримала назву «функціональний соціалізм».

Модель японської ринкової економіки. Хоча розмови про «японське диво» загалом майже припинилися, феномен японської економіки продовжує викликати підвищений інтерес. Цікаво, чому країна з величезною зовнішньоекономічною залежністю, практично позбавлена природних ресурсів, не зважаючи на всі непорозуміння і катаклізми останніх двох десятиліть, продовжує неухильно зміцнювати свої економічні (а разом із ними і політичні) позиції на світовій арені? Зберігаючи роль світового лідера у багатьох найважливіших напрямках науково-технічного прогресу, Японія при цьому демонструє надзвичайно високий ступінь адаптації до умов, що змінюються з розвитком економіки. Ці зміни відбуваються не просто на базі технологічних нововведень, але в безперервній і надто складній взаємодії техніки, технології, економічних і соціально-політичних чинників.

У будь-якій економічній системі довгострокова динаміка економічного зростання передусім пов'язана з освоєнням нововведень. Тривалий час, особливо в післявоєнні роки, науково-технічна політика Японії базувалася на зацікавленості науково-технічних досягнень із-за кордону (у формі купівлі ліцензій, створення мішаних компаній, участі в багатонаціональних дослідних проектах).

Удосконалюючи зарубіжну передову технологію, Японія не тільки досягла світового технічного рівня в більшості галузей економіки, але й посіла провідне місце на міжнародному ринку технологій майбутнього. У прикладних дослідженнях і розробках, а також в управлінні інноваційною діяльністю, Японія забезпечила собі певні переваги перед Заходом, але все ще відстає за рівнем розвитку фундаментальної науки.

Багато чинників в японській промисловій політиці визначаються своєрідною національною специфікою і, вочевидь, не можуть бути повністю відтворені в інших умовах. Однак значна частина того, що перевірене і підтверджене практикою цієї країни, може бути сприйняте як корисний і повчальний досвід.

Модель німецької національної економіки. Держави Західної Європи належать до групи країн із розвинутою економікою. Основна економічна могутність регіону припадає на чотири індустріально розвинуті країни (Франція, Німеччина, Велика Британія та Італія), які виробляють 70% ВВП.

Значний вплив на розвиток економіки Німеччини в середині 1950-х рр. мала економічна реформа Людвіга Ерхарда. В її основу була покладена теорія необхідності побудови соціально-ринкового господарства. Ця теорія виходила з того, що кожна людина має тенденцію діяти таким чином, щоб результати цих дій були благом для неї та її сім'ї. Зростання добробуту людини неможливе, якщо їй не надана елементарна свобода дій,

тобто свобода підприємництва, свобода вибору місця роботи і місця проживання тощо. Усі ці свободи мають економічний характер, але економічна свобода може існувати лише за наявності свободи політичної. Тому найбільш ефективною економіка може бути лише в демократичній державі з ліберальним ринковим суспільством.

Держава повинна забезпечувати найкращі умови для роботи ринкового господарства, захищати його суб'єктів та встановлювати справедливі правила гри. Держава не повинна втручатися у вільне ціноутворення, але обов'язково має слідкувати за виконанням антимонопольного законодавства. Держава не повинна диктувати підприємцям, що і як виробляти, але зобов'язана захищати внутрішніх виробників від іноземних конкурентів.

За яким же критерієм має оцінюватись ефективність різних моделей ринкових економік? Для більшості країн, що переходять від індустріального до постіндустріального суспільства, або тих, що в нього вступають, такий критерій має зводитися до реалізації особистості, забезпечення найсприятливіших економічних, соціальних, екологічних та психологічних умов для існування людини. Усе це сприятиме соціальній злагоді в суспільстві, буде чинником подальшого розвитку економіки, науки, культури.

? Запитання та завдання

- Усі сучасні моделі ринкової економіки мають суспільну мету: досягнення стабільного економічного розвитку та соціальних гарантій. Якими специфічними методами досягається ця мета в кожній моделі ринкової економіки?
- На основі досвіду розвинутих країн складіть рекомендації щодо розвитку ринкових відносин в Україні.
- Чому перехід від однієї економічної системи до іншої пов'язаний із певними труднощами?

ПРАКТИКУМ

Т Тести

- У схемі ринкового кругообігу плата за електроенергію родиною Петренків виражає спрямування (рух) грошових потоків:
 А від домогосподарств на ринок ресурсів;
 Б від фірм на ринок товарів і послуг;
 В від домогосподарств на ринок товарів і послуг;
 Г від домогосподарств безпосередньо до фірм.

- У схемі ринкового кругообігу плата за комунальні послуги пенсіонером виражає спрямування (рух) грошових потоків:
 А від домогосподарств на ринок ресурсів;
 Б від фірм на ринок товарів і послуг;
 В від домогосподарств на ринок товарів і послуг;
 Г від домогосподарств безпосередньо до держави.
- У схемі ринкового кругообігу плата за комунальні послуги фермерським господарством виражає спрямування (рух) грошових потоків:
 А від домогосподарств на ринок ресурсів;
 Б фірм на ринок товарів і послуг;
 В домогосподарств на ринок товарів і послуг;
 Г фірм на ринок ресурсів.
- У схемі ринкового кругообігу отримання заробітної плати виражає спрямування (рух) грошових потоків:
 А від ринку ресурсів до домогосподарств;
 Б від фірм на ринок ресурсів;
 В від держави до домогосподарств;
 Г від домогосподарств безпосередньо до держави.
- Критеріями розмежування типів економічних систем є:
 А рівень добробуту членів суспільства;
 Б тип координації та управління економічними діями суб'єктів;
 В форма власності на ресурси;
 Г правильні відповіді Б та В.
- У схемі ринкового кругообігу плата фермера за транспортні послуги виражає спрямування (рух) грошових потоків:
 А від домогосподарств до ринку ресурсів;
 Б від домогосподарств до ринку товарів та послуг;
 В від фірм до ринку товарів та послуг;
 Г від фірм до ринку ресурсів.
- Приватизація — це:
 А перехід об'єкта у власність місцевих органів влади;
 Б передача майна в оренду з правом наступного викупу;
 В відчуження державної власності на користь приватних осіб;
 Г розподіл частини державної власності серед юридичних осіб.
- Економічна система:
 А потребує поєднання індивідуальних ринків, пов'язаних один з одним;
 Б являє собою конкретну систему інституціональних установ та координаційний механізм, який використовується при вирішенні проблеми ефективного розподілу ресурсів;
 В потребує наявності якої-небудь центральної влади (наприклад державної), яка координує всю економічну діяльність;
 Г являє собою схему, яка дозволяє фірмі отримувати гроші за рахунок діяльності інших фірм.

9. Установіть відповідність між типами економічних систем та характерними ознаками.

1 Ринкова система	А Ієрархія, приватна власність, традиції
2 Командна система	Б Ієрархія, суспільна власність
3 Традиційна система	В Спонтанний механізм, трансакційні витрати несуть всі суб'єкти: домогосподарства, фірми, держава
4 Мішана система	Г Повна відсутність державного втручання на основі ієрархії
	Д Повна відсутність державного втручання на основі дії ринкових законів

10. Установіть відповідність між правами власності та їх змістом.

1 Право володіння	А Родина Сидоренко придбала новий автомобіль і отримала технічний паспорт
2 Право розпорядження	Б Антоніна Сидоренко на придбаному автомобілі їздить на роботу
3 Право користування	В Автомобільний завод випустив нову партію автомобілів
	Г Федір Сидоренко здав свій автомобіль в оренду фірмі, у якій він працює

? Запитання та завдання

- Порівняйте способи, за допомогою яких чистий ринок, ринковий соціалізм і командна економіка намагаються розв'язати проблему обмеженості ресурсів.
- Оцініть за критеріями мішаної економіки — економічна свобода, економічна ефективність, рівні підприємницькі можливості, економічна безпека та економічне зростання — за п'ятибальною шкалою рівень розвитку ринкових відносин в Україні.
- Сьогодні в Україні розглядається проблема повернення до державної власності підприємств, які були приватизовані з порушенням законодавства. Якими є можливі економічні наслідки цього процесу?

◇ Готуємось до економічного турніру

- За командної економіки в магазинах можна було знайти величезну кількість непотрібних, залежаних товарів і в той самий час можна було виявити відсутність найнеобхідніших благ. Чим ви можете це пояснити?
- Чи згодні ви з твердженням, що, зрозумівши суть економічної системи, можна зрозуміти багато закономірностей господарського життя цього суспільства? Поясніть свою думку.

Розділ II. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА ЯВИЩА РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

ТЕМА 6 РИНКОВЕ РОЗВ'ЯЗАННЯ ОСНОВНИХ ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІКИ: ЩО, ЯК, ДЛЯ КОГО ВИРОБЛЯТИ

1 Принципи функціонування ринку

Ринок — це організована структура, де «зустрічаються» виробники і споживачі, продавці і покупці, де в результаті попиту споживачів і пропозиції виробників встановлюються ціни на товари і послуги та обсяги продажів.

Ринкова економіка — це система економічних відносин, пов'язана з купівлею-продажем товарів і послуг, що здійснюється за допомогою грошей в умовах рівності всіх форм власності, вільної конкуренції і ціноутворення.

Основна характеристика ринкової економіки — це *товарне виробництво*.

Ринок — це відносини між людьми, що проявляються через обмін, організований за законами товарного виробництва й обігу.

Історично процесу обміну передувало натуральне господарство (спосіб господарювання, за якого продукти виробляються тільки для власного споживання, а не на продаж або обмін).

Недоліки натурального господарства пов'язані з низькою продуктивністю праці через відсутність розподілу праці між господарствами, адже час і сили людей обмежені, а здібності кожної людини дуже відрізняються між собою.

Переваги натурального господарства полягають у самостійності й незалежності господарства від інших людей. Крім того, до переваг натурального господарства варто віднести те, що людина не зосереджується на якійсь одній діяльності, вона може виконувати різні види робіт, а отже, розвиватися як особистість. Проте очевидно, що в сучасному світі людина не здатна самостійно забезпечити себе всім необхідним.

Основою виникнення товарного виробництва є *поділ праці* (вирізнання й відокремлення певних різновидів трудової діяльності) та *спеціалізація* (форма поділу праці, коли процес виробни-

цтва окремих продуктів зосереджується в уособлених господарських одиницях). Вигоди, які надає спеціалізація та поділ праці окремій людині, — це можливість займатися улюбленою справою й удосконалюватися в чомусь одному, та суспільству загалом — це заощадження робочого часу та інших ресурсів завдяки більш доцільному їх використанню. Поділ праці та спеціалізація створюють умови для досягнення кожним учасником виробничого процесу високої майстерності в обраній ним справі, що забезпечує високу продуктивність його праці, тобто виробляється дедалі більше товарів якомога вищої якості. Цей чинник робить обмін можливим, оскільки створюється більше товарів, і необхідним, оскільки тільки обмін дасть можливість задовольнити безліч потреб. У межах товарного виробництва продукт праці стає товаром.

Продукти, вироблені не для власного споживання, а на продаж, мають назву *товар*. У ринковій економіці товарну форму мають і послуги, тобто всі економічні блага виконують роль товару. Ви вже знаєте, що за умов обмеженості ресурсів суспільство стоїть перед проблемою вибору: *що виробляти, як виробляти, для кого виробляти*.

Як ринкова економіка вирішує проблему *що виробляти*?

Розглянемо таблиці 6.1 і 6.2. У таблиці 6.1 у першому стовпчику названо товар, який поставляє на ринок виробник. У другому стовпчику визначено кількість цього товару, а в третьому — ціна за певний товар, яку встановив виробник.

Таблиця 6.1

Товар	Кількість	Ціна виробника
A	5	15
B	10	10
C	15	5

Споживачі відреагували на пропозицію товарів у такий спосіб, як показано в таблиці 6.2.

Таблиця 6.2

Товар	Продано товару	Фактична ціна реалізації
A	5	20
B	10	10
C	10	5

Як має відповісти на реакцію ринку кожен із виробників товару: збільшити або зменшити обсяги виробництва, розпочати виробництво іншого товару тощо?

Покупці «проголосували грошима» за товар A, тому кількість товару A необхідно збільшити, а виробництво товару C відповідно до попиту покупців — знизити. Інтереси покупців щодо товару B збіглися з можливостями виробників. Тобто в ринковій

економіці питання *що виробляти?* вирішують саме споживачі, диктуючи виробникам свої потреби через сприймання певної ціни на певні товари чи послуги.

Друга проблема — *як виробляти*. Вона пов'язана з організацією виробництва, поєднанням ресурсів, технологією виробництва. Коли споживачі купують на ринку одні товари й не купують інші, вони дають виробникам сигнали *що виробляти*, а отже, які види ресурсів і в якій комбінації використовувати.

Розглянемо це на прикладі. Нехай виробництво якогось товару забезпечують три підприємства. Перше застосовує таку технологію і організацію виробництва, унаслідок якої витрати ресурсів становлять 80 грн. У другого — 100 грн, у третього — 120 грн. Ринкова ціна — 105 грн. Ці дані наведено в таблиці 6.3.

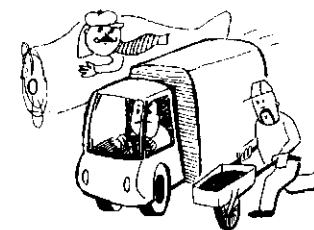
Таблиця 6.3

Технологія	Витрати на одиницю продукції	Ринкова ціна одиниці продукції
1	80	105
2	100	105
3	120	105

Яка з трьох технологій виробництва дасть змогу залишитися на ринку виробникові? Певна річ, третій виробник не відшкодує своїх витрат і матиме збитки. Другий — отримує прибуток у розмірі 5 гривень, який є досить низьким, але дає змогу залишитися на ринку. Лише перший виробник матиме досить високий рівень прибутку й також залишиться на ринку. Отже, ринок засвідчив, що перша і частково друга технології відповідають вимогам ринку і споживачів.

Третя проблема — *для кого виробляти*. Її розв'язання залежить від бажань і можливостей споживачів купити той чи інший товар. Визначальними тут є доходи споживачів, величина яких залежить від рівня цін на ресурси. У ринковій економіці діє факторний принцип розподілу доходів: кожен власник певного фактору виробництва отримує певний дохід.

Заробітна плата — це розмір грошової винагороди, що виплачується найманому робітникові за використання його вмінь і навичок упродовж певного часу, необхідного для виробництва товарів і послуг. Дохід, що отримує власник земельної ділянки, є рентою. Позичковий відсоток є винагородою, яку власник грошей отримує за те, що віддав їх підприємствам або приватним особам у використання. *Прибуток* — це винагорода підприємця за ризик. Це плата за те, що він організовує виробництво, управляє ним, запроваджує інновації (нововведення). Також у ринковій

економіці можна отримувати дохід від володіння цінними паперами у формі відсотків або дивідендів.

Таким чином, домогосподарство має можливість отримувати різні доходи, що об'єктивно спричиняє диференціацію доходів населення. Ринковий механізм у першу чергу надає товари та послуги тим, хто спроможний більше заплатити. Саме їх потреби, смаки, уподобання вивчає раціональний виробник. Із точки зору економічної ефективності саме такий розподіл товарів та послуг є раціональним, оскільки кошти, які виробник отримує через ринковий кругообіг, будуть спрямовані на відтворення обмежених ресурсів.

У процесі регулювання суспільного відтворення ринок виконує такі функції.

- 1) **Інформаційна.** Ринкові ціни інформують виробників про те, що потрібно робити. Покупці отримують інформацію про нові товари і послуги. Через ринок ведеться облік витрат на виробництво продукції. Ринок визначає не тільки те, що необхідно виробити, а й рівень витрат, на які споживач може погодитись, аби отримати дану продукцію. На ринку користується попитом тільки та продукція, яка може бути придбана за прийнятними для нього цінами. Виробника ж влаштовує тільки та ціна, яка відшкодовує виробничі витрати і гарантує прибуток.
- 2) **Розподільна.** В умовах розвинутого поділу праці економічно відособлені виробники можуть обмінюватися результатами своєї праці, при цьому весь створений суспільний продукт розподіляється між окремими групами і членами суспільства. Ринок розподіляє й обмежені виробничі ресурси.
- 3) **Стимулююча.** Ринок стимулює раціональний розподіл обмежених виробничих ресурсів, тому що він здійснюється на принципах конкурентності і ресурси потрапляють до того, хто за них більше заплатив. Отже, власники обмежених ресурсів отримують більше коштів (можливостей) для їх відтворення. Тому ринок стимулює виробляти найбільш технологічні засоби виробництва, «змушує» підприємства мінімізувати витрати при високій якості продукції. Ринок диференціює виробників у процесі конкуренції. За умов ринкової конкуренції здатне вижити лише те підприємство, в якого витрати на виробництво одиниці продукції менші, а прибуток більший порівняно з конкурентами. Якщо витрати перевищують ціни, підприємство зазнає збитків і звільняє місце для більш ефективного виробництва. Через механізм конкурентної боротьби відбувається очищення ринку від неконкурентоспроможних підприємств.

Диференціація виробників — це одночасно розвиток ефективних підприємств і банкрутство неефективних. Конкуренція виробників зазвичай сприяє зниженню ціни й підвищенню якості продукції. Саме в цьому найбільше зацікавлений споживач.

Ринки класифікують за різними критеріями. Залежно від *об'єктів ринкових відносин* (угод) виділяють ринок факторів виробництва, ринок споживчих товарів та послуг, ринок цінних паперів, ринок інформації, ринок валют тощо.

За критерієм суб'єктів виділяють: ринок покупців (ситуація, коли пропозиція перевищує попит) та ринок продавців (попит перевищує пропозицію), ринок державних організацій та установ (купують певні блага, що необхідні для виконання властивих їм функцій), ринок посередницьких організацій.

За географічним положенням: місцевий ринок, регіональний ринок, національний ринок, світовий ринок.

За рівнем насичення товарами та послугами: рівноважний ринок, дефіцитний ринок та надлишковий ринок.

За обсягом ринкових угод: оптовий ринок та роздрібний ринок.

За відповідністю чинному законодавству: легальний ринок та тінювий («сірий» та «чорний») ринок.

За ступенем зрілості можна виділити такі типи ринків: нерозвинутий, вільний, регульований і деформований ринки.

Нерозвинутий ринок характеризувався тим, що ринкові відносини мали випадковий, найчастіше бартерний характер. Але навіть такий ринок відіграє у суспільстві певну роль, сприяє диференціації членів суспільства, посилює мотивацію до розвитку виробництва різних товарів.

Вільний (класичний) ринок характеризується такими рисами:

- необмежена кількість учасників ринкових відносин і вільна конкуренція між ними;
- абсолютно вільний доступ до будь-якої господарської діяльності всіх членів суспільства;
- повна мобільність факторів виробництва;
- необмежена свобода руху капіталу;
- наявність у кожного учасника повної інформації про ринок (норму прибутку, попит, пропозицію);
- ринкові суб'єкти поведуться раціонально;
- повна однорідність товарів;
- ціни встановлюються стихійно в ході вільної конкуренції;
- відсутність монополії, моносонії та державного регулювання.

Регульований ринок є результатом діяльності суспільства (держави) з метою обмежити його негативні наслідки, але не знищити мотивації до творчої, ініціативної праці. Так, вчені вважають, що ринок може регулюватись за допомогою:

- власного ринкового механізму, елементами якого є конкуренція, прибуток, ціна, попит, пропозиція тощо;
- державою прямо чи опосередковано через планування, держзамовлення, податки тощо.

У будь-якому випадку, кожне суспільство намагається знайти оптимальне співвідношення ринкового та державного регулювання. Однак сьогодні немає жодної країни, яка зробила б це ідеально.

Так, надмірне державне втручання в ринкові процеси призводить до їх *деформації*. Основними рисами деформованого ринку за умов адміністративно-командної або директивної системи господарювання є: відсутність численних суб'єктів господарювання різних форм власності, значна централізація товарних ресурсів та відсутність самостійності в комерційній діяльності; монополізм виробника і споживача; незбалансованість попиту та пропозиції; значне зростання цін, стрімка інфляція, порушення грошового обігу, бюджетний дефіцит тощо; велика частка тіньової економіки, «сірого» та «чорного» ринку; розвиток бартерних угод, відсутність мотивації до ефективної праці, відсутність вибору у споживача.

Подолання деформації ринку та хвороб ринкової економіки (безробіття, інфляції, нестабільності) вимагає створення умови для виникнення в межах української економіки регульованого ринку. Необхідно забезпечити:

- наявність в економіці різних форм власності та різних форм господарювання, а також вільної конкуренції між ними;
- надання свободи господарської діяльності, вибору партнерів по господарським зв'язкам, самостійність, незалежність та відповідальність за господарські рішення;
- формування механізму вільного ціноутворення;
- вільне маневрування ресурсами (матеріальними, трудовими, фінансовими); можливості змінювати умови виробництва, його технологію;
- повний доступ до інформації про стан ринку для всіх учасників;
- збереження ринкової інфраструктури, тобто комплексу галузей, систем, служб, підприємств, що обслуговують ринок;
- збереження значного неринкового сектору економіки;
- послідовну інтеграцію національної економіки до системи світогосподарських зв'язків;
- із боку держави соціальні гарантії громадянам та підтримку непрацевдатних та соціально незахищених верств суспільства.

↓ Навчаємось разом

1. Проаналізуйте основні причини нерівності доходів. Чи передбачає ринкова система рівний розподіл доходів? Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь

Нерівність доходів обумовлена неоднаковими здібностями людей, відмінностями їхнього характеру і зовнішніми соціальними чинниками.

Перша причина в основному є наслідком таланту — деякі люди талановиті в певній сфері або володіють винятковими фізичними здібностями, що дозволяє їм отримувати високі доходи. Вони також могли успадкувати майно, певне соціальне становище або фінансові ресурси батьків.

Друга причина пов'язана з особистою ініціативою — деякі люди можуть мати високу професійну підготовку, бажання ризикувати або терпіти несприятливі виробничі умови з надією на більш високу оплату. Вони також можуть демонструвати високу особисту ініціативу на робочому місці.

Третій чинник стосується суспільства в цілому. Високий показник індивідуальних здібностей не приводить до високих доходів, поки не поєднується з особистою ініціативою й не відповідає суспільним обставинам. Успадкована власність за вмілого управління забезпечує дохід незалежно від характеру людини та її особистих здібностей.

Ринок передбачає отримання доходів тими, хто володіє факторами виробництва. Ринок розподіляє факторні доходи відповідно до продуктивності факторів, що створює об'єктивну диференціацію доходів, у тому числі створює проблему бідності. Чим вищою буде в суспільстві продуктивність усіх факторів виробництва, тим вищим буде рівень мінімальних доходів у ринковій економіці.

2. У ринковій економіці панує свобода підприємництва. Чи можна стверджувати, що підприємець за умов ринкової економіки може виробляти абсолютно все, що забажає?

Відповідь

За умов ринкової економіки свобода підприємництва досить повна, але не абсолютна; вона обмежується двома чинниками. По-перше, держава може заборонити певні види діяльності, наприклад, виробництво та продаж наркотиків. По-друге, підприємець у своїх діях обмежений бажаннями й смаками споживачів. Наприклад, підприємець вирішив виготовляти логарифмічні лінійки. Але споживачі не бажають ними користуватися, оскільки віддають перевагу калькуляторам.

? Запитання та завдання

1. Чи згодні ви з твердженням: «Держава в ринковій економіці має гарантувати доходи всім учасникам економічної системи»? Стисло обґрунтуйте свою відповідь.
2. Хто в ринковій економіці вирішує, які товари та послуги необхідно виробляти?
3. У чому проявляється стимулююча функція ринку?

2 Переваги та обмеження ринкового саморегулювання

Для ефективного функціонування ринку необхідне виконання низки умов.

1. Економічні умови

- а) *Свобода прийняття виробниками господарських рішень.* Без цього ринок існувати не може. Якщо виробнику вказують, за якою ціною і де саме продавати, то перед нами класична командна економіка. Виробник має самостійно приймати рішення, орієнтуючись на смаки й уподобання покупців, загальний попит та зміну потреб.
- б) *Відповідальність за результати господарської діяльності.* Відповідальність є іншою стороною свободи. Кожен підприємець сам вирішує, що і як йому виробляти, але саме він і відповідає за прийняті рішення. Мірою відповідальності за умов ринку є збитки та банкрутство.
- в) *Конкуренція виробників.* Ефективній ринковій економіці притаманна конкуренція виробників. Ясна річ, в економіці є монополізовані ринки, тобто коли на ринку є один продавець (монополія) або один покупець (монопсонія). Утім, це скоріше не правило, а виняток. Адже за умов високої монополізації економіки діяльність кожної фірми підпорядкована служінню власним інтересам, а не потребам споживача. Природним результатом монополізації є застій в економіці. Протиставити цьому можна тільки конкуренцію виробників.
- г) *Вільне ціноутворення.* Фіксовані державою ціни обмежують свободу виробника. Звісно, без певного регулювання цін за сучасних умов не обійтись, але держава, крім адміністративних методів регулювання (фіксовані ціни), застосовує й економічні. Призначення цих методів полягає в тому, щоб виробнику економічно вигідним було те саме, що й споживачеві.
- д) *Відсутність обмежень на переміщення товарів, робочої сили та капіталів.* Будь-які обмеження, що перешкоджають переміщенню ресурсів, негативно впливають на економіку. Якщо існує економічна доцільність переміщення якогось виробничого чинника, але цьому заважають адміністративні, митні та інші обмеження, то це свідчить про зниження економічної ефективності.

2. Політичні умови

- а) *Демократія.* Демократія (влада народу) є таким політичним ладом, за якого люди певною мірою беруть участь в управлінні країною. Свобода в суспільному житті має доповнюватися й підкріплюватися свободою життя економічного.
- б) *Стабільність політичної системи.* Не менш важливим для бізнесу і всієї економіки загалом є певна сталість політичної

системи. Якщо політична система досить часто зазнає відчутних змін, коли весь час змінюються лідери, застосовуються нові концепції політичного розвитку, тоді економічні відносини не встигають пристосуватися до цих змін. Для бізнесу необхідна стабільність та можливість прогнозування не на два-три місяці, а принаймні на п'ять-десять і більше років.

3. Соціокультурні умови

Під соціокультурними умовами розуміють здатність населення прийняти ринок і виробити відповідну модель поведінки щодо нього. Пристосування людей до нових економічних умов завжди відбувається складно. У нашій країні людям непросто пристосуватися до постійного зростання цін, поширення безробіття, суттєвого розриву між рівнями життя різних верств населення. Ці негативні наслідки стрімкого розвитку ринкових відносин повинні бути під пильним контролем держави.

Одним із критеріїв ринкової економіки є особистий інтерес як головний мотив поведінки ринкових суб'єктів.

Головною рушійною силою в ринковій економіці є досягнення власного економічного інтересу. Споживачі мають намір таким чином витратити свої гроші, щоб отримати якомога більше задоволення. Виробники прагнуть максимізації прибутку. Працівники бажають продати свою працю якомога дорожче й при цьому мати кращі умови праці. Власники грошових заощаджень прагнуть розмістити їх під якнайбільші відсоткові ставки. І в усіх цих випадках рушійною силою виступає особистий інтерес. Ринок улаштований таким дивним чином, що кожен економічний агент у гонитві за особистою вигодою зрештою служить інтересам суспільства. За теорією «невидимої руки» А. Сміта, самі ринкові механізми спрямовують економічну систему на досягнення максимальної ефективності. Згідно з відомою теоремою А. Сміта, кожна людина постійно розмірковує над тим, як знайти найбільш вигідне застосування всьому капіталу, яким вона володіє. Вона має на меті лише власну вигоду, а не вигоду нації. Але природне, а скоріше — необхідне переслідування власної вигоди, приводить до того, що вона обирає таке застосування своєму капіталу, яке є одночасно найбільш вигідним і для нації. Тобто в ринковій економіці виробляється лише той товар, який люди захочуть купувати, і таким способом, за якого витрати на виробництво будуть найменшими. Зрештою, ресурси суспільства загалом витрачаються найефективнішим чином.

Але ідеального ринку не існує навіть у країнах зі стабільними ринковими відносинами. Ринкові регулятори не є ідеальним механізмом регулювання економічної діяльності: вони не здатні протистояти монополістичним тенденціям, які обмежують вільну конкуренцію, оскільки прагнення до монополії міститься в самій природі індивідуального інтересу.

Ринкові механізми не спроможні врегулювати суспільні блага, які непривабливі для приватного виробника товарів і послуг, зокрема через неможливість їх реалізації за допомогою механізмів ринку або через їх високу собівартість. Ми вже визначали, що в умовах ринкової економіки при недостатньому рівні розвитку держава збільшує виробництво квазісуспільних благ (неспроможність ринку 1: суспільні блага). Ринковий механізм не може запобігти забрудненню довкілля, він неспроможний забезпечити

контроль за виробництвом екологічно чистих товарів та запобігти небезпеці можливого заповідання шкоди від певних видів діяльності для здоров'я громадян, довкілля і держави.

Ринкова конкуренція спонукає виробників зменшувати витрати, і тому товарів, які мають негативний зовнішній ефект, ринок виробляє забагато за низькими цінами (неспроможність ринку 2: зовнішні ефекти). Ринок не забезпечує соціальних гарантій, не в змозі

нейтралізувати надмірну диференціацію в розподілі ресурсів та доходів (неспроможність ринку 3: принцип правової рівності й соціальної справедливості). Дуже часто він породжує неповну і недосконалу інформацію, що підриває здатність до прийняття оптимальних рішень суб'єктами ринкових відносин (неспроможність ринку 4: ефекти асиметричної інформації). Ринок також може викликати надмірну концентрацію економічної влади в руках певних суб'єктів і не в змозі самостійно, без втручання в нього зовнішнього регулятора — держави — підтримувати і забезпечувати середовище повноцінної й відкритої конкуренції (неспроможність ринку 5: монополії).

Таким чином, існує цілий комплекс питань, які належать до неспроможностей ринку і які неможливо вирішити лише внаслідок дії ринкових інструментів. У таких випадках неспроможності ринку потрібне втручання держави, яка повинна:

- створювати правове поле для вільного розвитку суб'єктів господарювання і контролювати дотримання ними норм законів;
- забезпечувати умови для здорової конкуренції і регулювати ціни на певні види товарів та послуг;
- забезпечувати надходження на ринок необхідного набору товарів та послуг шляхом заповнення економічних ніш у виробництвах, які, з огляду на свою неприбутковість, непривабливі для приватного сектору;
- запроваджувати нормативи та обмеження для суб'єктів господарювання з метою охорони довкілля;

- забезпечувати зайнятість населення, справедливий розподіл ресурсів і доходів та інші соціальні гарантії;
- допомагати суб'єктам господарювання адаптуватися до змін ринкової кон'юнктури, створювати сприятливі умови для активізації їхньої виробничої діяльності.

У сучасне господарське життя почали впроваджуватися нові методи макроекономічного регулювання. Виникла необхідність «вмонтувати» в економічну систему більш ефективні «стабілізатори», зокрема, засоби фіскальної політики (податки, амортизаційні відрахування, бюджетні надходження і витрати, субсидії виробникам тощо), які мали доповнити кредитно-грошову політику. У зв'язку з цим виникла потреба теоретично осмислити нові явища, зокрема, переглянути концепцію економічної ролі держави.

Навчаємося разом

Визначте переваги та недоліки вільного ринку.

Відповідь

Переваги вільного ринку полягають в тому, що він є бездефіцитним, забезпечує ефективний розподіл ресурсів, гнучку та високу адаптованість до умов, що швидко змінюються, свободу вибору та дій ринкових суб'єктів, максимальне використання досягнень НТП, здатність задовольняти різні потреби, підвищення якості товарів та послуг. Вільний ринок приводить до диференціації у рівні життя населення, що, втім, забезпечує високу мотивацію до праці. Однак соціальними наслідками вільного ринку є безробіття, розорення та бідність окремих груп людей; діяльність вільних конкурентів призводить до небажаних ефектів, таких як забруднення навколишнього середовища, надмірне споживання невідновлюваних ресурсів; не створює стимулів для виробництва товарів та послуг колективного призначення (оборона, держане управління та ін.); не забезпечує дієву мотивацію для фундаментальних досліджень, а лише реалізує вже наявні науково-технічні досягнення; економіка вільного ринку відчуває негативні впливи циклічного розвитку; не відбувається розвиток некомерційних, але життєво необхідних галузей — охорона здоров'я, освіта, наука, культура, єдина транспортна система, стратегічних та збиткових виробництв.

Запитання для обговорення

1. Назвіть сприятливі та несприятливі політичні умови існування ринку в Україні.
2. Охарактеризуйте неспроможності ринкової економіки.
3. Які економічні теорії (див. тема 1, пункт 3) використовують для обґрунтування ідей принципу «невидимої руки ринку»?

3 Зміст ринкової конкуренції та її роль в організації ринкової економіки

Сутність конкуренції полягає в поширенні економічної влади на кожен із двох основних секторів економіки: підприємства (виробників) і домогосподарства (споживачів). Міра конкуренції здебільшого визначається кількістю покупців і продавців на певному галузевому ринку; наявність точної інформації та її доступність; тип продукту, що продається; легкість, із якою фірми можуть з'являтися на цьому ринку або залишати його. На різних галузевих ринках фіксується високий або низький рівень конкурентної боротьби. Сільське господарство — високий рівень конкуренції, алюмінієва промисловість і чорна металургія — низький рівень конкуренції. Рівень конкуренції визначається «свободою підприємництва та вибору», тобто свободою прийняття виробниками господарських рішень.

Свобода підприємництва означає, що за умов ринкової економіки приватні підприємства мають право купувати економічні ресурси в найдоцільніший для них спосіб; організувати за допомогою цих ресурсів процес виробництва тих товарів і послуг, які вони самі вважають за необхідне виробляти; продавати товари і послуги, самостійно обираючи клієнтів. При цьому не існує жодних перешкод із боку уряду або інших виробників для входу будь-якої фірми до тієї галузі виробництва, куди вона бажає потрапити.

Свобода вибору означає, що власники матеріальних ресурсів — землі, праці, фізичного капіталу, а також власники грошових заощаджень можуть використовувати ці ресурси на власний розсуд. Так, наприклад, працівники мають право займатися будь-якою працею, на яку вони здатні.

Свобода вибору означає також, що власники землі можуть самі її обробляти, можуть здати в оренду фермерові, а можуть і продати.

Сучасні економічні системи характеризуються різноманітними формами власності, мішаними різновидами. Наявність багатоманітності форм власності — це головний критерій ефективності будь-якої ринкової економіки, оскільки створюються умови для їх економічного змагання і конкуренції в умовах рівноправності. Таким чином, форми власності створюють можливість для залучення всіх чинників розвитку продуктивних сил і доводять свою ефективність.

Основною *ринкової конкуренції* є пріоритетний розвиток різних форм власності. Конкуренція реалізується через найбільш повну взаємопов'язану систему економічних прав, визначених відомими західними економістами (Р. Коузом, А. Оноре та ін.):

- право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благами;
- право користування, тобто право застосовувати корисні властивості благ для себе;
- право управління, тобто право вирішувати, хто і коли буде забезпечувати використання благ;
- право на прибуток, тобто право володіти результатами використання благ;
- право суверена, тобто право на відчуження, споживання, зміну чи знищення блага;
- право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ та від шкоди з боку зовнішнього середовища;
- право на передання в спадщину;
- право на безстроковість володіння благом;
- заборона використовувати благо способом, що завдає шкоди зовнішньому середовищу;
- право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягнення майна як сплата боргу. Роль держави в ринковій економіці полягає саме в забезпеченні всіх цих прав із метою формування конкурентного середовища.

Зазвичай економісти виділяють чотири типи ринкових структур: *досконалу конкуренцію, чисту монополію, олігополію й монополістичну конкуренцію*. Досконала конкуренція й чиста монополія представляють два полюси, між якими розташовуються олігополія (ринки, близький за деякими параметрами до ринку чистої монополії) і монополістична конкуренція (ринки, близький до ринку досконалої конкуренції).

Основні критерії, за якими можна стверджувати про те, з яким типом ринкової структури ми маємо справу, такі: 1) кількість фірм на ринку; 2) тип продукту; 3) контроль за ціною; 4) умови вступу в галузь; 5) нецінова конкуренція.

У процесі дослідження кожної галузі важливо розуміти, як визначається для кожної з них оптимальна ціна, а також, як встановлюються оптимальні обсяги виробництва. Ця інформація допомагає як самому підприємцеві побудувати грамотну стратегію розвитку свого підприємства, так і споживачеві, що отримує можливість спрогнозувати поведінку продавця й дотримати свої інтереси.

Ринкова структура називається досконалою конкуренцією, якщо жоден продавець не здатний істотно впливати на ціну. *Ринку досконалої конкуренції* характерні такі основні риси:

- 1) велика кількість незалежно діючих продавців;
- 2) однорідна (стандартизована) продукція, унаслідок чого відсутня нецінова конкуренція;
- 3) контроль за ціною відсутній, оскільки на ринку функціонує велика кількість незалежно діючих продавців, які виробляють

настільки незначну частину від загального обсягу виробництва, що, збільшивши або зменшивши її, вони не зможуть вплинути на загальний рівень цін;

- 4) легкий вступ і вихід із галузі, тому що не існує серйозних перешкод — законодавчих, технологічних, фінансових;
- 5) відсутність нецінової конкуренції, тому що продукція однорідна. Типовим прикладом ринків досконалої конкуренції є: ринок сільськогосподарських товарів та ринок іноземних валют.

У чистому вигляді умови досконалої конкуренції досить складно реалізуються на практиці. Наприклад, однорідність продукції може бути нездійсненна у наслідок географічного місця продажу, умов обслуговування тощо. Звідси впливає можливість відносного впливу й на ціну продукту.

Переваги ринку досконалої конкуренції полягають у такому:

- 1) внаслідок того, що ціна на продукцію фірми дорівнює її мінімальним середнім витратам, споживач отримує товари за мінімальною з усіх можливих цін;
- 2) ринок досконалої конкуренції створює умови для ефективного використання обмежених ресурсів, оскільки витрати фірми на одиницю продукції мінімальні;
- 3) досконалі конкуренти розподіляють обмежені ресурси таким чином, щоб максимально задовольнити потреби споживачів. Якщо попит на товар збільшується, то його пропозиція також зростає.

До недоліків ринку досконалої конкуренції можна віднести таке:

- 1) прагнення фірми-досконалого конкурента окупили всі витрати призводить до виникнення побічних витрат, наприклад, до забруднення навколишнього середовища, що перекладається в цілому на суспільство;
- 2) фірми-досконалі конкуренти найчастіше не зацікавлені в розробці й використанні технічних досягнень, оскільки на даному ринку існує високий ступінь копіювання за рахунок вільного входження й виходу з нього. Так, витрати може нести одна фірма-розробник винаходу, а прибуток буде ділити вся галузь;
- 3) однорідність продукції не дозволяє споживачеві вибрати продукт на свій смак.

Протилежним полюсом ринку досконалої конкуренції є *ринок чистої монополії*. Чиста монополія існує тоді, коли одна фірма є єдиним виробником продукту, в якого немає близьких замінників. Ринку чистої монополії характерні такі риси:

- 1) єдиний продавець на ринку (ціла галузь може складатися з однієї фірми);
- 2) продукція унікальна (немає близьких замінників);

- 3) значний контроль за ціною, а також контроль обсягу пропозиції;
- 4) серйозні перешкоди при вступі в галузь у вигляді економічних, технічних, юридичних та інших бар'єрів;
- 5) нецінова конкуренція існує, але має специфічний характер, наприклад, прояв добродійності. Типовим прикладом підприємств-монополістів є комунальні підприємства.

Ринки чистої монополії, олігополії та монополістичної конкуренції відносять до ринків недосконалої конкуренції. Недосконала конкуренція — це конкуренція, за якої не виконується хоча б одна з умов досконалої. Як зазначалося раніше, у чистому вигляді ринок досконалої конкуренції не може існувати, тому його розглядають як теоретичну абстрактну модель. Найпоширенішими типами ринкових структур є ринок олігополії й ринок монополістичної конкуренції, які займають проміжне положення між ринком досконалої конкуренції й ринком монополії.

Олігополією називають ринкову ситуацію, за якої декілька фірм домінує в галузі. Ринку олігополії характерні такі риси:

- 1) невелика кількість фірм на ринку (у середньому від 3 до 10), при цьому олігополіст, визначаючи лінію своєї економічної поведінки, враховує не тільки реакцію споживачів, але й конкурентів;
- 2) продукція може бути диференційованою або однорідною з елементами диференціації;
- 3) контроль над ціною значний при таємній змові;
- 4) наявність істотних перешкод при вступі в галузь;
- 5) значна нецінова конкуренція (особливо при диференціації продукції). Прикладом олігополістичного ринку може служити ринок мобільного зв'язку, ринок комп'ютерів, автомобільний ринок.

Ринку монополістичної конкуренції властиві риси як монополії, так і досконалої конкуренції, а саме:

- 1) відносно велика кількість фірм, що пропонують схожу, але не ідентичну продукцію;
- 2) диференційований тип продукту (за якістю, розміщенням, упакованням, за стилем надання послуг);
- 3) існує незначний контроль за ціною;
- 4) не існує серйозних перешкод для вступу в галузь;
- 5) значна нецінова конкуренція (акцент робиться на рекламі, торгових знаках тощо). Прикладами підприємств-монополістичних конкурентів можуть служити підприємства роздрібно-ї торгівлі, перукарні, кінотеатри, виробники товарів легкої промисловості.

У порівнянні з досконалою конкуренцією, монополістична конкуренція вважається менш ефективною, оскільки ціна на продукцію

таких фірм вища за мінімум середніх загальних витрат. Причинами неефективності ринку монополістичної конкуренції можуть служити: 1) реклама (вона створює додаткові витрати, не пов'язані з формуванням нового продукту); 2) неповне завантаження потужностей; 3) додаткові витрати на створення великого асортименту товарів.

У період становлення ринкових відносин в Україні особливо актуальним стає питання про стимулювання конкурентного ринкового середовища. Переваги великої кількості конкуруючих фірм очевидні. Це й рішення проблеми зайнятості, і поліпшення купівельної спроможності споживачів, що у свою чергу приведе до формування й зростання середнього класу, і поповнення доходів бюджету. Крім того, стимулювання конкуренції в наш час сприяє зростанню науково-технічного потенціалу.

Таким чином, всі типи ринкових структур у сучасних умовах існують, взаємодіючи між собою, доповнюють одне одного.

Навчаємось разом

Охарактеризуйте суспільну ефективність різних ринкових структур із погляду їхнього сприяння науково-технічному прогресу.

Відповідь

Увесь спектр реальних ринкових структур перебуває між полярними точками досконалої конкуренції та абсолютної монополії. Суспільна ефективність цих ринкових структур із погляду їхнього сприяння науково-технічному прогресу є не завжди однозначною. Найпоширенішою є точка зору, яка акцентує увагу на тому, що розвиток науково-технічного прогресу можливий тільки за наявності конкуренції, монополії ж не мають достатніх стимулів для підвищення ефективності за рахунок науково-технічного прогресу, оскільки немає конкуренції. Інша точка зору на проблеми монополії й ефективності представлена позицією Дж. Гелбрейта та Й. Шумпетера. Вони виділяють переваги монополії з погляду НТП і вважають, що, отримуючи високий прибуток, монополії й олігополії мають у своєму розпорядженні достатні кошти для інвестицій в науково-технічний прогрес. У деяких випадках наявність антимонopolного законодавства навіть стримує ефективність суспільного виробництва. Це відбувається тоді, коли є можливість за рахунок НТП знизити витрати виробництва, але тільки за таких великих обсягів виробництва (ефект масштабу), які охоплюють увесь ринок збуту (практично при монополізації галузі).

Дійсно, монополії завдяки високому рівню зосередження економічних ресурсів створюють можливість для прискорення технічного прогресу. Однак фірми-монополісти не завжди повною мірою використовують ці можливості. Ці можливості реалізуються тільки в тих випадках, коли таке прискорення сприяє монополію високим прибуткам. Й. Шумпетер доводив, що великі фірми, які мають значну владу, — це бажане явище

в економіці, оскільки вони прискорюють технічні зміни. Фірми, які мають монополію владу, можуть витрачати свої монополіні прибутки на дослідження щодо захисту або усталення своєї монополіної влади. У такий спосіб вони забезпечують вигоди як собі, так і суспільству в цілому. Але переконливих доказів того, що монополії відіграють особливо важливу роль у прискоренні технічного прогресу, немає, оскільки монополії можуть затримати розвиток технічного прогресу, якщо він загрожує їхньому прибутку.

Сучасні дослідження свідчать про те, що більшість революційних науково-технічних ідей виникають в умовах конкуренції, а їхнє еволюційне освоєння відбувається на великих підприємствах. У таких умовах найбільш сприйнятливою до НТП є олігополістична структура, оскільки наявна конкуренція формує стимули, а фінансові ресурси забезпечують можливість розвитку й упровадження досягнень НТП.

ПРАКТИКУМ

Тести

- За наявності великої кількості недоліків ціновий механізм має одну незаперечну перевагу, що знаходить своє вираження:
  - А у стабільному розвитку економіки;
  - Б наданні особистої свободи всім суб'єктам ринку;
  - В ефективному розподілі ресурсів;
  - Г зрівняльному розподілі доходу.
- Найвищий рівень диференціації продукту притаманний ринку:
  - А досконалої конкуренції;
  - Б монополістичної конкуренції;
  - В олігополії;
  - Г монополії.
- Який тип ринкової структури поширюється на найбільшу кількість ринків товарів і послуг?
  - А Досконала конкуренція;
  - Б олігополія;
  - В монополія;
  - Г монополістична конкуренція.
- Який тип ринкової структури є прикладом ідеального ринку?
  - А Досконала конкуренція;
  - Б олігополія;
  - В монополія;
  - Г монополістична конкуренція.
- Яка з названих характеристик не стосується ринкової економіки?

- А Конкуренція;
  - Б централізоване планування;
  - В приватна власність;
  - Г свобода підприємницького вибору.
6. У ринковій економіці високі заробітки визначаються в основному:
- А законом про мінімальну заробітну плату;
  - Б діями уряду;
  - В високою продуктивністю праці;
  - Г відповідальністю політичних лідерів.
7. Ситуація, за якої конкуренція з рівня цін переміщується на рівень якості, реклами і сервісу, типова:
- А для олігополії;
  - Б моносонії;
  - В монополістичної конкуренції;
  - Г монополії.
8. У ринковій економіці проблема *що виробляти* вирішується:
- А через «голосування грошима»;
  - Б державою через систему планових органів;
  - В взаємодією держави та асоціацій підприємців;
  - Г технологічними можливостями підприємства.
9. Установіть відповідність між ознаками конкуренції та типами ринкових структур.
1 Наявність на ринку тільки однієї фірми-покупця	А Монополія
2 Наявність різноманітної диференційованої продукції	Б Моносонія
3 Можливість «зговору» між фірмами щодо формування ціни	В Монополістична конкуренція
4 Найбільш абстрактний ринок у реальних умовах	Г Олігополія
	Д Досконала конкуренція
10. Установіть відповідність між діями ринкових суб'єктів та напрямком потоків в ринковому кругообігу.
1 Видавництво «Ера» отримало дохід	А Рух грошового потоку від фірми на ринок виробничих ресурсів
2 Робітники видавництва «Ера» отримали заробітну плату	Б Рух грошового потоку від домогосподарств на ринок товарів та послуг
3 Видавництво «Ера» розрахувалось за комунальні послуги	В Рух грошових потоків від ринку ресурсів до домогосподарств
4 Школярі придбали підручники	Г Рух грошових потоків від ринку товарів до фірми
	Д Рух товарних потоків від ринку товарів до домогосподарств

? Запитання для обговорення

1. Яка з функцій ринку, на ваш погляд, не працює в економіці сучасної України?
2. Для яких галузей характерна олігопольна структура ринку, а для яких — монополістична конкуренція?
3. Визначте причини існування тіньового ринку.

◆ Готуємось до економічного турніру

1. Чи згодні ви з твердженням, що економічний егоїзм є дуже важливим для функціонування ринкової економіки?
2. Що таке «недобросовісна конкуренція» і які методи використовують підприємці при її проведенні?
3. Ознайомившись з основними типами конкурентних структур, ви повинні розуміти, що насправді кількість ринкових структур є набагато більшою. Так, ринкова ситуація, за якої існує тільки один покупець, називається моносонією. Коли на ринку стикаються моносоніст-покупець із монополістом-продавцем, ми маємо двосторонню монополію. Якщо в галузі працюють дві фірми, то такий випадок олігополії називається дуополією. Проаналізуйте таблицю, наведену нижче, і наведіть конкретні приклади ринків на кожен із наведених видів конкурентного середовища.

Таблиця 6.4

Класифікація основних видів організації ринку

		Продавці		
		багато	кілька	один
Покупці	багато	Поліполія (чиста конкуренція)	Олігополія (кілька продавців, багато покупців)	Монополія (один продавець, багато покупців)
	кілька	Олігосонія (багато продавців, кілька покупців)	Олігополія, обмежена олігосонією (кілька продавців і кілька покупців)	Монополія, обмежена олігосонією (один продавець, кілька покупців)
	один	Моносонія (багато продавців, один покупець)	Моносонія, обмежена олігосонією (кілька продавців, один покупець)	Двостороння монополія (один продавець, один покупець)

ТЕМА 7 ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ РИНКУ: ПОПИТ, ПРОПОЗИЦІЯ, РИНКОВА ЦІНА

1 Ціна, витрати та корисність

Як ви вже дізналися з попередніх тем, що всі економічні суб'єкти зустрічаються на ринку, де між ними виникають певні відносини щодо купівлі-продажу економічних благ. На мотиви і цілі економічної діяльності суб'єктів вирішальний вплив здійснюють ціни. Вони також сприяють ефективному розподілу і використанню обмежених ресурсів, зростанню і збалансованості виробництва.

Протягом багатьох поколінь учені замислюються над питаннями — що являє собою ціна і що лежить в її основі?

Ціна завжди пов'язувалась із цінністю (вартістю) товару, бо є грошовим вираженням цієї вартості. А оскільки в економічній теорії існують різні теорії вартості товару, то немає єдності щодо визначення сутності його ціни.

Представники англійської класичної політекономії (В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо) започаткували *трудоу теорію вартості*, яка згодом була доповнена і завершена К. Марксом. Згідно з цією теорією, *ціна* — це грошове вираження вартості товару, яка визначається витратами суспільно необхідної праці на його виробництво.

У першій половині XIX ст. виникла *теорія трьох факторів виробництва* (Ж. Б. Сей і Ф. Бастіа). Відповідно до неї у виробництві товарів і формуванні вартості рівноправну участь беруть *праця, капітал і земля*: праця створює заробітну плату, капітал — прибуток (відсоток), земля — ренту. Фактори виробництва, за цією теорією, беруть рівну участь у процесі утворення вартості, а доходи від їхнього використання у вигляді заробітної плати, відсотка і земельної ренти являють собою *ціну фактора виробництва*.

У другій половині XIX ст. виникла і набула поширення *маржиналістська теорія граничної корисності* (К. Менгер, Ф. Візер, Є. Бем-Баверк, Г. Госсен), згідно з якою в основі цінності товару лежить не праця, а його корисність для споживача.

Наприкінці XIX ст. створюється *неокласична теорія вартості*, а отже, і ціни (засновник А. Маршалл). Згідно з цією теорією ціна товару визначається попитом і пропозицією. Це

була перша спроба поєднати в ціні товару об'єктивність, тобто вартість, і суб'єктивність, тобто граничну корисність, через яку визначається цінність. На межі XIX і XX ст. деякі економісти, у тому числі й видатний український економіст М. Туган-Барановський, вважали теорії трудової вартості і граничної корисності такими, що доповнюють одна одну, знімають певні обмеження одна одної.

Сучасні погляди на витрати виробництва, вартість і ціну формуються під впливом неокласичних ідей, згідно з якими ціна встановлюється на основі взаємодії попиту і пропозиції, причому попит формує ціну на основі граничної корисності, а пропозиція — на основі граничних витрат виробництва. Тобто ціна являє собою результат ринкової взаємодії виробників та споживачів. Це обумовлює існування нижньої і верхньої межі ціни. Нижня межа встановлюється пропозицією, оскільки виробник не може тривалий час продавати свій товар за ціною, яка не компенсує його витрати. Верхня межа обумовлена попитом, платоспроможністю споживача та його можливістю й готовністю купити товар. Якщо ціна подолає верхню межу, то покупець через відсутність грошей не зможе придбати цей товар. Нижня і верхня межі ціни постійно змінюються під впливом різних чинників, таких як попит і пропозиція, монополізація ринку, можливість вибору альтернативних товарів.

Під впливом ринкових сил формується рівноважна ціна, яка знову ж таки може змінюватися під впливом багатьох чинників. Рух цін у сучасному виробництві являє собою результат дії складного комплексу таких чинників, як зміни в продуктивності праці та ефективності виробництва, циклічний характер відтворення, стан грошового обігу та платіжного балансу, характер державного регулювання тощо.

? Запитання та завдання

1. Чи є тотожними поняття «вартість» та «ціна»?
2. Пригадайте теорію загальної і граничної корисності. Ще раз розгадайте парадокс А. Сміта: «Чому вода, яка є настільки необхідною, що без неї неможливо жити, має таку низьку ціну, у той час як у алмазів, які зовсім не потрібні, така висока ціна?»
3. Назвіть чинники виробництва і види доходів, які отримують їх власники.

2 Ринковий попит

Сутність ринкового механізму розкриває взаємодія попиту і пропозиції. Попит формують споживачі або покупці, а пропозицію — виробники або продавці.

Попит — це платоспроможна потреба споживача. Тобто попит — це не бажання щось придбати, не можливість купити той чи інший товар, це їх поєднання — потреба економічного суб'єкта, яку він здатний оплатити.

З'ясувати сутність попиту можна теоретично, аналітично і графічно.

Говорячи про попит, слід згадати, що існують певні обмеження для задоволення потреб споживача на ринку у вигляді його доходу та ціни товару чи послуги. Тому попит — це та кількість товарів та послуг, яку споживач бажає і здатний придбати за кожного рівня цін у певний проміжок часу.

Залежність між обсягом попиту на певний товар та його ціною називають *функцією попиту*:

$$Q_D = f(P),$$

де Q_D — кількість товару, на який існує попит, P — ціна даного товару.

Звернемося до умовного прикладу. Якщо ціна шоколадного батончика «Стимул» коливатиметься від 6 до 2 грн, рішення школяра придбати даний товар матиме такий вигляд (табл. 7.1):

Таблиця 7.1

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Кількість шоколадних батончиків, на яку існує попит (Q_D), шт.
6	6
5	7
4	8
3	10
2	16

Таблицю, яка показує залежність між кількістю певного товару, на який існує попит, та його ціною, називають *шкалою попиту*.

Зверніть увагу на те, що при аналізі попиту зміна ціни розглядається від більшого значення до меншого. Це зумовлено існуванням бар'єру платоспроможності споживача, або верхньої межі цін, про яку йшлося в попередньому параграфі.

Для графічного зображення попиту використаємо традиційне з часів А. Маршалла позначення на горизонтальній осі — кількості товару, а на вертикальній осі — його ціни (мал. 7.1). Кри-

ва попиту позначається літерою D від англійської назви попиту — *demand*.

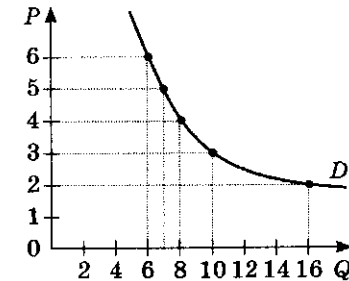
Слід розрізняти поняття «величина попиту» і «попит». *Величина попиту* (обсяг попиту) — це певна кількість товару, яку споживач бажає і здатний купити за конкретну ціну. Наприклад, школяр згоден придбати 8 шоколадних батончиків за ціною 4 грн. Графічно величина попиту позначається окремою точкою на кривій попиту. *Попит* — всі можливі альтернативи покупок за кожної ціни, графічно — вся лінія D .

І шкала, і графік попиту відображає обернений зв'язок між величиною попиту і ціною, який називається *законом попиту*. Його суть полягає в тому, що за інших незмінних умов при зниженні ціни даного товару зростає кількість товару, яку споживач бажає і здатний придбати, і навпаки. Дію закону попиту підтверджує, по-перше, *здоровий глузд*. Дійсно, розсудливий покупець готовий купувати товари в меншій кількості за високого рівня цін і в більшій кількості — за низького рівня цін. По-друге, *закон спадної граничної корисності*. Оскільки корисність кожної наступної одиниці блага менша, ніж попередньої, то покупець готовий придбати додаткову одиницю даного блага за нижчу ціну. По-третє, *ефект доходу*. Суть цього ефекту полягає в тому, що зниження ціни даного товару означає зростання реального доходу споживача, його купівельної спроможності, а отже, і можливості придбати даний товар у більшій кількості. По-четверте, *ефект заміщення*. Зростання ціни даного товару спонукає споживача замінити його споживання відносно більш дешевим субститутутом, що призведе до зменшення обсягу попиту на даний товар при зростанні на нього ціни.

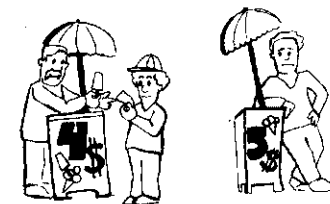
Незважаючи на наведені аргументи на користь оберненого причинно-наслідкового зв'язку між величиною попиту і ціною даного товару, у певні моменти в суспільстві можна спостерігати «неправильну поведінку закону попиту», яка відображається позитивним нахилом кривої попиту.

Ці «винятки з правил» проявляються у разі дії:

- *ефекту Гіффена*, який стосується так званих «товарів для бідних». Товарами Гіффена називають малоцінні товари або товари низької якості, які мають високу питому вагу в структурі споживання покупця. До них можна віднести картоплю, макарони, крупи, які є основними продуктами харчування

Мал. 7.1. Крива попиту

багатьох сімей. А отже, зростання ціни на ці товари, побоювання втратити можливість їх споживання спричинятиме зростання величини попиту на них;

- **ефекту Веблена** або «ефекту сноба», що стосується так званих «товарів для багатих». Цей ефект діє тоді, коли купується не сам товар, а престиж, пов'язаний із його придбанням. Прикладом можуть бути дорогі автомобілі, твори мистецтва, рідкісні речі, володіння якими для деяких споживачів означає доказ своєї винятковості, престижу, значущості.

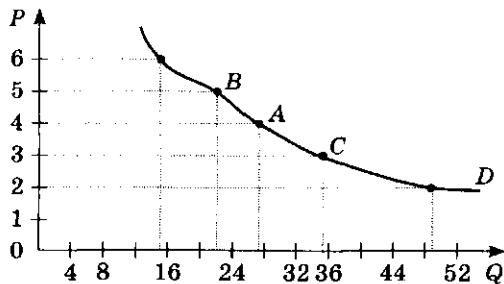
У більшості випадків закон попиту поводить себе «правильно».

Розрізняють *індивідуальний* і *ринковий попит*. Індивідуальний попит — це попит на товар окремого споживача. Ринковий попит — попит на товар усіх споживачів, сума індивідуальних попитів. Його можна отримати, якщо додати величини індивідуального попиту за кожного рівня цін. Наприклад, доповнимо попередні дані (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Кількість шоколадних батончиків, на які існує попит, шт.			Величина ринкового попиту, шт.
	I школяр	II школяр	III школяр	
6	6	5	4	15
5	7	9	6	22
4	8	11	8	27
3	10	14	11	35
2	16	18	15	49

На основі цих даних можна отримати криву ринкового попиту на шоколадні батончики «Стимул» (мал. 7.2). Графічно крива ринкового попиту визначається як сума горизонтальних відрізків обсягів індивідуального попиту всіх покупців даного товару за всіх можливих значень ціни.

Мал. 7.2. Крива ринкового попиту

У реальному житті крива попиту ступінчаста. В ідеальному варіанті крива ринкового попиту має вигляд прямої лінії і описується рівнянням:

$$Q_D = a - b \cdot P.$$

↓ **Навчаємось разом**

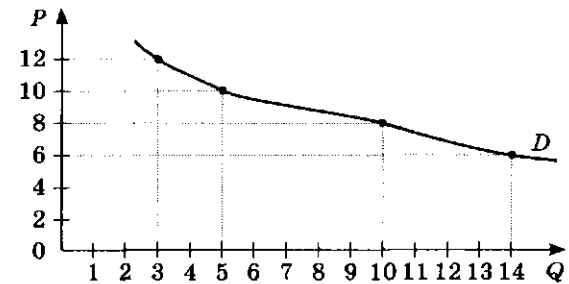
Серед покупців бананів двоє готові купити 1 кг за 10 грн, троє — за 12 грн, п'ятеро — за 8 грн, ще четверо — за 6 грн. Побудуйте криву попиту на банани.

Розв'язання

Перш за все складаємо шкалу попиту. Починаємо з найвищої ціни, оскільки попит завжди обмежений бюджетом. Отже, за ціною 12 грн величина попиту становить 3. Якщо ціна на банани буде 10 грн, то ці три покупці, які готові були купити 1 кг за 12 грн, із великим задоволенням придбають їх за нижчою ціною. До них приєднаються також ще двоє покупців, які від самого початку були готові купити товар за 10 грн. Тим самим величина попиту буде 5. За умови продажу бананів за ціною 8 грн до попередніх п'яти покупців приєднаються ще п'ятеро, що свідчитиме про величину попиту 10 і, нарешті, за ціною 6 грн всі покупці, а їх 14, готові будуть купити цей товар.

Отже маємо таку шкалу попиту, за допомогою якої і будуємо криву попиту на банани.

Ціна (P), грн	Величина попиту (Q), кг
12	3
10	5
8	10
6	14

? **Запитання та завдання**

1. Чи є різниця між попитом і потребами?
2. У чому різниця між попитом і величиною попиту?
3. Як ефект доходу і ефект заміщення підтверджують закон попиту?
4. Наведіть приклади товарів Гіффена і товарів Веблена.
5. У групі 24 студенти. Шляхом опитування з'ясовано, що 6 студентів могли б виділити щоденно на харчування в студентській їдальні на обіди по 10 грн, 2 студенти — по 15 грн, 4 студенти — по 8 грн, 8 студентів — по 5 грн, 2 студенти — по 12 грн і ще 2 студенти —

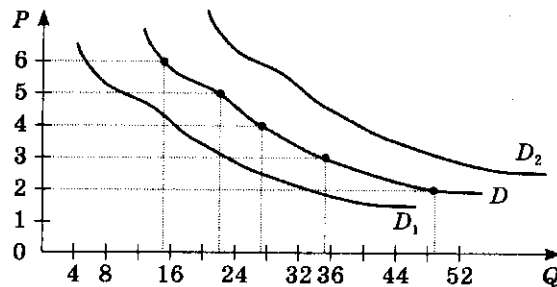
по 20 грн. Але лише половина студентів кожної групи, яка сформувалась за рівнем доходу, бажає обідати в студентській їдальні. Побудуйте графік попиту на обіди в студентській їдальні.

3 Зміна попиту

Попит не є величиною сталою, він має властивість динамічно змінюватись під впливом ряду чинників. Серед чинників, які впливають на зміну попиту, слід розрізняти *цінові* і *нецінові*.

Якщо ціна даного товару змінюється, то змінюється *величина попиту*, а сам попит залишається незмінним. Графічно це означає переміщення з однієї точки в іншу на незмінній кривій попиту D . Наприклад, якщо ціна шоколадних батончиків зростає з 4 до 5 грн, то це означає, що величина попиту на батончики впала з 27 шт. до 22 шт. (графічно це переміщення з точки A в точку B на мал. 7.2), оскільки споживачі готові купити менше батончиків саме за ціною 5 грн, а не за 4 грн. Якщо ж ціна знизиться до 3 грн, це буде означати зростання величини попиту на шоколадні батончики до 35 шт. за незмінного ринкового попиту, а отже, і переміщення в точку C .

Але на попит можуть впливати й інші чинники. *Нецінові чинники (детермінанти) попиту* — чинники, які впливають на весь попит і графічно зсувають криву попиту. Якщо попит зменшується, крива попиту зміщується ліворуч (рух кривої у положення D_1 на мал. 7.3), що означає зменшення обсягу товару, на який пред'явлено попит, за кожного рівня цін. Якщо попит зростає, крива попиту зміщується праворуч (рух кривої в положення D_2 на мал. 7.3), що означає зростання обсягу товару, на який пред'явлено попит, за кожного рівня цін.

Мал. 7.3. Зміни ринкового попиту під впливом нецінових чинників

Серед нецінових чинників зміни попиту слід виділити такі.

- 1) **Зміни в смаках і уподобаннях споживачів.** Бажання споживачів придбати певний товар може змінитися внаслідок зміни моди, про-

ведення рекламної або антирекламної кампанії, появи якісно нових видів даної продукції на ринку або достовірної інформації про даний товар, сезонних та кліматичних коливань, національних традицій. Зміна смаків може бути викликана і так званим «ефектом натовпу» (наприклад, у багатьох учнів нашого класу є суперщоденники, і я також хочу такий).

- 2) **Зміни в кількості споживачів.** Попит на товар змінюється залежно від зміни кількості бажаючих і здатних купити цей товар. Ці зміни відбуваються, якщо змінюється демографічна ситуація, рух населення в країні. У свою чергу цей рух населення ділиться на три групи. *Природний* включає шлюбність, народжуваність, смертність населення, зміну його статеві-вікової структури. *Міграційний* охоплює сукупність усіх територіальних переміщень населення, які визначають характер розселення, щільність, прибуття та вибуття населення на дану територію. *Соціальний* охоплює переміщення людей з одних соціальних груп в інші (наприклад, у сучасних умовах зростає така соціальна група, як студентство, що позначається, зокрема, на збільшенні попиту на канцтовари).
- 3) **Зміни в доходах споживачів.** Товари, які купує споживач на свої доходи, є різноманітними, а тому і зміна доходу по-різному буде позначатися на зміні попиту на відповідні товари. Розрізняють так звані нормальні товари і товари нижчої якості. *Нормальні товари* — це повноцінні товари, які споживачі купують у більшій кількості в разі зростання доходів і в меншій кількості, якщо стають відносно біднішими (наприклад, натуральне м'ясо). *Товари нижчої якості* — це дешеві заміники повноцінних товарів, які споживачі купують у більшій кількості, коли стають відносно біднішими, і в меншій кількості, якщо доходи зростають (наприклад, соєве м'ясо).
- 4) **Зміни в наявності й цінах взаємопов'язаних товарів.** Тут також потрібно враховувати особливості товарів. Адже товари можуть бути взаємозамінними (субститутами) і взаємодоповнюючими (комплементарями). Якщо зростає ціна на один товар, то попит на його заміник підвищується, оскільки споживачі переходять на ринки відносно дешевших товарів-субститутів. Так, наприклад, підвищення ціни на м'ясо викликає зростання попиту на рибу. Ця ж причина зовсім інакше позначиться на ринку товарів-комплементів, спричинивши падіння попиту на них. Зокрема, зростання ціни на м'ясо є причиною падіння попиту на м'ясні приправи. (Зверніть увагу на те, що попит на м'ясо в будь-якому випадку не зміниться; зміниться, у даному прикладі зменшиться, величина попиту на нього!)
- 5) **Очікування споживачів.** Споживачі можуть очікувати зміни наявності товару, строків отримання та розміру своїх доходів,

зміни цін на товари. Це могутній чинник, який може призвести навіть до диспропорцій в економіці. Очікування негативних зрушень найближчим часом (очікування зростання цін, зменшення наявності товару, зниження доходів) буде спонукати споживачів до зростання покупок у поточному періоді, тобто зростання попиту. Навпаки, очікування позитивних зрушень призведе до зменшення попиту. Так, наприклад, очікування підвищення цін на цукор викликає ажіотажне зростання попиту на нього.

Навчаємось разом

При збільшенні ціни на певний товар від 2 грн до 5 грн обсяг попиту зменшився від 40 одиниць до 25. Відомо, що на даному проміжку цін функція попиту лінійна. Запишіть рівняння попиту. Визначте рівняння нової кривої попиту, якщо даний товар — нормальний, а зростання доходів споживачів привело до збільшення обсягу попиту на 20% за кожного рівня цін. Покажіть ситуацію графічно.

Розв'язання

- 1) Щоб записати рівняння кривої попиту, необхідно використати рівняння прямої лінії за координатами двох точок.

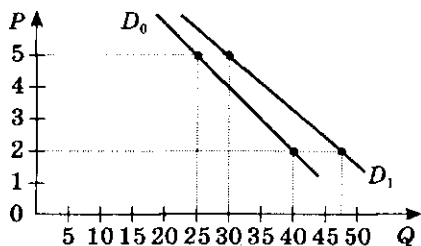
$$\frac{Q - Q_0}{Q_1 - Q_0} = \frac{P - P_0}{P_1 - P_0}; \quad \frac{Q - 40}{25 - 40} = \frac{P - 2}{5 - 2};$$

$$Q - 40 = 5P + 10; \quad Q = -5P + 50.$$

- 2) Оскільки за умови зростання доходу обсяг попиту збільшився на 20% за кожного рівня цін, то $Q_{D_1} = 1,2Q_{D_0}$.

Отже, $Q_{D_1} = 1,2 \cdot (-5P + 50) = -6P + 60$.

- 3) Показуємо ситуацію графічно. Для побудови нової кривої попиту визначаємо координати двох точок, підставивши в нове рівняння два значення ціни, наприклад, ті самі 2 і 5 грн.

Якщо $P = 2$ грн, то $Q_{D_1} = -6 \cdot 2 + 60 = 48$.

Якщо ж $P = 5$ грн, то $Q_{D_1} = -6 \cdot 5 + 60 = 30$.

Запитання та завдання

1. Наведіть приклади зміни попиту під впливом нецінових чинників на конкретних ринках.
2. Заповніть таблицю за наведеним зразком.

Таблиця 7.3

Ринок	Подія	Зміни на графіку	Чинник, що спричинив зміни
Друкарські машинки	Стали широко використовуватися комп'ютери		Зміна в смаках споживачів (поява якісно нового товару)
Парасольки	Настала осінь		
Цукор	Очікується сезонне зниження цін на цукор		
Бензин	Ціни на бензин підвищились		
Цемент	Унаслідок активізації житлового будівництва зріс попит на цеглу		
Мисливські рибалки	Зросла чисельність спілки рибалок та мисливців		

4 Ринкова пропозиція: її зміст, функція і графік

Другою невід’ємною складовою частиною ринкового механізму є пропозиція товару, яку формують виробники або продавці.

Пропозиція — це кількість товарів та послуг, яку виробники або продавці бажають і здатні запропонувати ринку за кожного рівня цін у певний проміжок часу.

Причому існує певна залежність обсягу пропонованого товару від його ціни, яку можна охарактеризувати як *функцію пропозиції*:

$$Q_s = f(P),$$

де Q_s — кількість товару, запропонована на ринку.

Залежність між даними величинами, представлена в табличному вигляді, є *шкалою пропозиції* (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Кількість шоколадних батончиків, запропонованих виробником (Q_s), шт.
2	3
3	6
4	8
5	10
6	12

Зміна цін при аналізі пропозиції розглядається в порядку зростання ціни, що обумовлено існуванням нижньої межі цін, яка повинна відшкодувати витрати виробника на виробництво продукції.

Графічно пропозиція може бути представлена в тих самих координатних осях, що і попит (мал. 7.4). Криву пропозиції позначають літерою S від англійської назви пропозиції.

Розрізняють поняття «величина пропозиції» і «пропозиція». *Величина пропозиції* (обсяг пропозиції) — це певна кількість товару, яку продавець бажає і здатний продати за конкретну ціну. Наприклад, виробник згоден продати 10 шоколадних батончиків за

ціною 5 грн. Графічно величина пропозиції позначається окремою точкою на кривій пропозиції. *Пропозиція* — усі можливі альтернативи продажу товару за кожної ціни, графічно — уся лінія S.

Шкала і графік пропозиції відображають прямий, або позитивний, причинно-наслідковий зв’язок між величиною пропозиції і ціною товару, який називається *законом пропозиції*. Його суть полягає в тому, що чим вища ціна товару, тим більшу кіль-

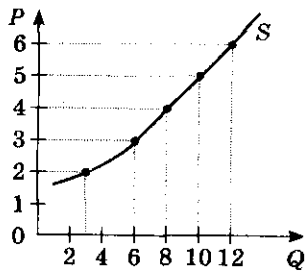
кість продукції за незмінних інших умов готові поставити продавці на ринок. І навпаки, чим нижча ціна, тим менший обсяг продукції бажає і здатний поставити на ринок продавець.

Аргументами на користь дії закону пропозиції є, по-перше, яворовий глузд. Тоді як для споживачів ціна виступає гальмуючим чинником, то для продавців ціна відіграє стимулюючу роль. Чим дорожче продано товар, тим приємнішим для продавця є факт продажу. По-друге, ціна товару для виробника є величиною, яка покриває витрати виробництва на одиницю цього товару. Та в економіці діє закон спадної продуктивності факторів виробництва, згідно з яким витрати на виробництво кожної наступної одиниці продукту зростають, а, відповідно, для їх покриття виробники повинні реалізовувати дані одиниці товару за вищою ціною. По-третє, чим вища ціна, тим більший виторг, який не лише покриває витрати на виробництво товару, але дає змогу виробнику отримати ще й прибуток — стимул, заради якого виробник і розпочинає свою діяльність. Прибуток, у свою чергу, частково використовується виробником для розширення і вдосконалення виробництва. По-четверте, зростання цін залучає в дану галузь нових виробників і підприємців з інших галузей. Останні три аргументи інакше ще називають *ефектом перерозподілу ресурсів* на користь виробництва товару за вищою ціною. По-п’яте, економічні блага — обмежені, а для задоволення зростаючих потреб необхідно виготовляти їх якомога більше. А внаслідок обмеженості ресурсів діє закон зростаючих альтернативних витрат. Підвищити пропозицію даного блага шляхом залучення незадіяних раніше малоефективних ресурсів, використання більш дорогих технологій та менш кваліфікованої робочої сили стає можливим за рахунок вищої ціни товару. Даний аргумент ще називають *ефектом залучення до використання гірших ресурсів*.

Як і попит, пропозиція може бути індивідуальною і ринковою. *Індивідуальна пропозиція* — кількість товару, запропонована одним виробником за кожного рівня цін у даний проміжок часу. *Ринкова пропозиція* — пропозиція всіх виробників на ринку даного товару, яка визначається додаванням величин індивідуальних пропозицій за кожного рівня цін (табл. 7.5).

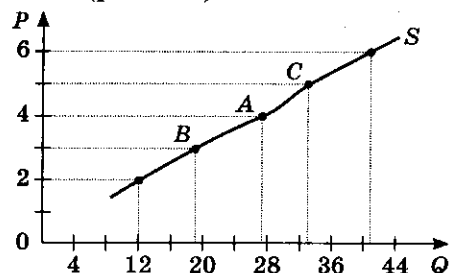
Таблиця 7.5

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Кількість шоколадних батончиків, запропонованих на ринку, шт.			Величина ринкової пропозиції, шт.
	I виробник	II виробник	III виробник	
2	3	5	4	12
3	6	8	5	19
4	8	10	9	27
5	10	12	11	33
6	12	14	15	41

Мал. 7.4. Крива індивідуальної пропозиції

На основі цих даних будемо криву ринкової пропозиції шоколадних батончиків (рис. 7.5).

Мал. 7.5. Крива ринкової пропозиції шоколадних батончиків

У реальному житті крива пропозиції також ступінчаста. В ідеальному варіанті крива ринкової пропозиції має вигляд прямої лінії і описується рівнянням:

$$Q_s = c + d \cdot P.$$

Навчасьтесь разом

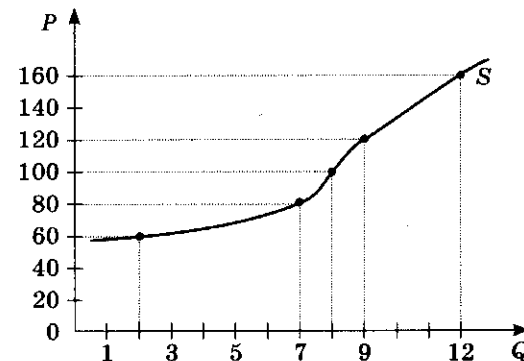
П'ять фірм певної галузі готові продати продукцію за ціною 80 грн, три фірми — за 160 грн, дві фірми — за 60 грн, одна фірма — за 120 грн і ще одна фірма — за 100 грн. Побудуйте криву пропозиції галузі.

Розв'язання

Перш за все складаємо шкалу пропозиції. Починаємо з найменшої ціни, оскільки пропозиція завжди обмежена витратами, які повинна окупити ціною продукції. Отже, за ціною 60 грн величина пропозиції складає 2. Якщо ціна продукції буде 80 грн, то ці два продавці, які готові були продати одиницю продукції за 60 грн, із великим задоволенням продадуть їх за більш високою ціною. До них приєднаються також ще п'ятеро продавців, які з самого початку були готові продати товар за 80 грн. Тим самим величина пропозиції становитиме 7. За умови продажу продукції за ціною 100 грн до попередніх семи продавців приєднаються ще один, що свідчить про величину пропозиції 8. За ціною 120 грн продавців, які готові будуть продати продукцію, буде 9. І, нарешті, за ціною 160 грн їх стане 12.

Отже, маємо таку шкалу пропозиції, яку використовуємо для побудови графіка.

Ціна (P), грн	Величина пропозиції (Q), шт.
60	2
80	7
100	8
120	9
160	12

Запитання та завдання

1. Чим зумовлене існування нижньої межі для кривої пропозиції?
2. Доведіть, що крива пропозиції має позитивний нахил.
3. Як, маючи дані про індивідуальну пропозицію, побудувати криву ринкової пропозиції?

5 Чинники впливу на пропозицію

Пропозиція пов'язана з виробництвом товарів, а тому, на відміну від попиту, не може швидко змінюватись. Але це не означає, що пропозиція завжди залишається незмінною.

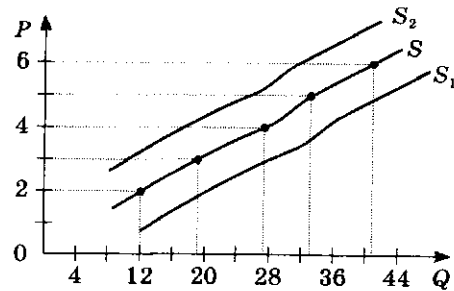
Як і на попит, на зміну пропозиції впливають цінові і нецінові чинники.

Зміна *ціни* даного товару викличе зміну тільки *величини* пропозиції. Відбудеться рух уздовж кривої пропозиції S, яка не змінює свого положення. Наприклад, при зростанні ціни з 4 грн до 5 грн, зросте величина пропозиції на ринку даного товару від 27 шт. до 33 шт. (графічно — рух із точки A в точку C на мал. 7.5). Це означає, що продавці готові поставити товару більше, ніж раніше, саме за вищою ціною, а не за кожного рівня ціни. Зниження ціни даного товару викличе зменшення величини пропозиції і рух ліворуч (наприклад, у точку B на мал. 7.5) уздовж незмінної кривої пропозиції.

Нецінові чинники пропозиції впливають на всю пропозицію, змінюючи величини пропозиції за кожного рівня цін. Графічно цей вплив показується зсувом кривої пропозиції праворуч або ліворуч. Якщо пропозиція під впливом нецінових чинників збільшиться, то крива S переміститься праворуч у положення S_1 (мал. 7.6), що буде свідчити про збільшення обсягів пропонованого товару за кожного рівня цін. Зменшення пропозиції товару або обсягів про-

понування за кожного рівня цін означатиме зсув кривої S ліворуч у положення S_2 .

Мал. 7.6. Зміна пропозиції під впливом нецінових чинників

Серед нецінових детермінант є чинники, що безпосередньо пов'язані з виробництвом, і чинники опосередкованого впливу.

Зміни наявності ресурсів і цін на них. Відсутність ресурсів, необхідних для виробництва товару, або зростання ціни на них буде означати зростання витрат і зменшення пропозиції товару за кожного рівня цін, а отже, і зміщення кривої пропозиції ліворуч. Наприклад, неврожай какао буде означати зменшення ресурсів для виробництва шоколадних батончиків, а отже, і зменшення їх пропозиції. Зверніть увагу на те, що на пропозицію будуть впливати зміни цін на всі виробничі ресурси. Так, зокрема, підвищення заробітної плати кондитерам — виробникам шоколадних батончиків — також означатиме зростання витрат виробництва і зменшення пропозиції. Поява на ринку більш дешевих ресурсів спричинить зростання пропозиції.

Зміни в технології. Технологія включає засоби і методи поєднання факторів виробництва, а тому їх зміни позначаються на собівартості продукції і обсягах пропонованого товару. Застосування нових, більш ефективних, безвідходних технологій однозначно приведе до зростання пропозиції будь-якого товару.

Зміни кількості виробників або продавців. Цей чинник свідчить про ступінь монополізації виробництва і ринку. Чим менше продавців на ринку, тим менша і пропозиція даного товару.

Зміни у сфері оподаткування. Із точки зору виробників зміна величини податків аналогічна зміні витрат виробництва, оскільки вони належать до тієї частини витрат, якою виробники не розпоряджаються. А тому підвищення податків або введення нових приводить до зменшення пропозиції, бо не всі виробники можуть нести цей новий тягар оподаткування, деякі припиняють виробництво, деякі — йдуть у тіньовий сектор. З іншого боку, зменшення величини податку або введення субсидій чи пільг фактично знижує витрати, стимулює виробництво і збільшує пропозицію.

Зміни прибутковості галузі або зміни цін інших товарів. Підприємець буде обирати той вид діяльності, який принесе йому найбільший прибуток. Тому зростання ціни інших товарів, а отже, і прибутковості, буде спонукати виробників вкладати свій капітал у відповідні галузі, збільшуючи пропозицію. І, навпаки, вилучати свій капітал, якщо отримання прибутку проблематичне.

Очікування виробників і продавців. В очікуванні зміни цін товарів поведінка продавців буде прямо протилежною поведінці споживачів. Якщо виробники очікують зростання цін у майбутньому, вони вже сьогодні «притримують товар», скоротять пропозицію, розраховуючи продати свій товар згодом дорожче. Крива пропозиції зміститься ліворуч. Навпаки, майбутнє зниження цін змусить їх вже сьогодні «викидати товар» на ринок, збільшуючи пропозицію.

⇓ **Навчаємось разом**

Пропозицію певного товару задано функцією $Q_s = 3P - 4$. Визначте новий вид функції пропозиції, якщо: 1) введено додатковий податок на виробництво продукції в розмірі 2 грн з одиниці товару; 2) надано дотацію виробникам у розмірі 20% ціни продукції. Ситуації проілюструйте графічно.

Розв'язання

- 1) Уведення податку зменшить вигоди виробників і приведе до зменшення пропозиції. Це буде означати, що кожний обсяг продукції тепер будуть пропонувати не за ціною P , а за більш високою ціною $P_1 = P + 2$. Графічно це позначиться зсувом кривої пропозиції ліворуч у положення S_1 . Щоб визначити нову функцію пропозиції, необхідно в початкове рівняння підставити значення початкової ціни P , вираженої через нову ціну P_1 , тобто $P = P_1 - 2$. Отже, нова функція пропозиції матиме вигляд:

$$Q_{s_1} = 3 \cdot (P_1 - 2) - 4 = 3P_1 - 10.$$

Якщо ж податок вводиться в розмірі $x\%$, то нова функція пропозиції буде мати вигляд $Q_{s_1} = c + dP_1 \cdot \frac{100\% + x\%}{100\%}$.

- 2) У разі надання дотації виробникам стає вигідно виготовляти дану продукцію, оскільки частину витрат на виробництво продукції бере на себе уряд. Це приведе до зростання пропозиції і пропонування продукції вже не за ціною P , а за ціною P_2 , яка є нижчою в 1,2 разу, тобто $P_2 = \frac{P}{1,2}$.

Графічно крива пропозиції зміститься праворуч у положення S_2 . Щоб визначити нову функцію пропозиції, необхідно в початкове рівняння підставити значення початкової ціни P , вираженої через нову ціну P_2 , тобто $P = 1,2P_2$. Отже, нова функція пропозиції матиме вигляд:

$$Q_{s_2} = 3 \cdot (1,2P_2) - 4 = 3,6P_2 - 4.$$

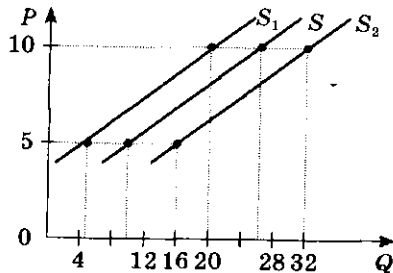
Якщо ж дотація вводиться в розмірі $x\%$, то нова функція пропозиції буде мати вигляд $Q_{S_2} = c + dP_1 \cdot \frac{100\% + x\%}{100\%}$.

3) Оскільки крива пропозиції в усіх випадках буде прямою лінією, то для побудови графіка необхідно визначити координати двох точок для кожної з них. Для цього потрібно в кожне рівняння підставити будь-яке значення ціни ($P > 3$).

Наприклад:

P	$Q_{S_1} = 3P - 4$	$Q_{S_2} = 3P_1 - 10$	$Q_{S_2} = 3,6P_2 - 4$
5	$Q = 3 \cdot 5 - 4 = 11$	$Q = 3 \cdot 5 - 10 = 5$	$Q = 3,6 \cdot 5 - 4 = 16$
10	$Q = 3 \cdot 10 - 4 = 26$	$Q = 3 \cdot 10 - 10 = 20$	$Q = 3,6 \cdot 10 - 4 = 32$

Будуємо графік.

? Запитання та завдання

- Наведіть можливі варіанти закінчення твердження:
  - якщо крива пропозиції комп'ютерів змістилася праворуч, то це відбулося внаслідок, наприклад, ...
  - якщо крива пропозиції стаціонарного телефонного зв'язку змістилася ліворуч, то це відбулося внаслідок, наприклад, ...
  - якщо крива пропозиції бензину не змінила свого положення, а обсяг пропозиції зменшився, то це відбулося внаслідок, наприклад, ...
  - якщо крива пропозиції цукру не змінила свого положення, а обсяг пропозиції зріс, то це відбулося внаслідок, наприклад, ...
- Покажіть на конкретних прикладах, чим відрізняється значення понять «пропозиція» і «величина пропозиції».
- Пропозицію певного товару задано функцією $Q_S = 5P - 2$. Визначте новий вид функції пропозиції, якщо: 1) введено додатковий податок на виробництво в розмірі 20% ціни продукції; 2) надано дотацію виробникам у розмірі 3 грн на одиницю товару. Ситуації проілюструйте графічно.

6 Ринкова рівновага

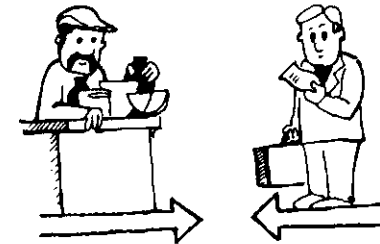
Аналіз попиту і пропозиції, який би він не був — графічний, аналітичний, табличний, ще не дає змоги відповісти на питання «як же встановлюється ціна на ринку на той чи інший товар?».

Ринок — це взаємодія покупців і продавців. Незважаючи на те що кожний із них виходить на ринок зі своїми інтересами та смаками, задовольнити свої потреби вони можуть лише спільно, домовившись один з одним.

Ринковий механізм — це тенденція ціни на конкурентному ринку змінюватися доти, доки поміж покупцями і продавцями не виникне рівновага.

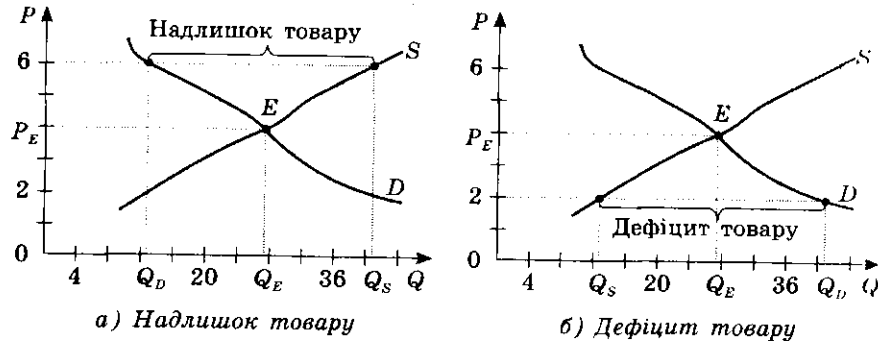
Ринкова рівновага — ситуація на ринку, коли величина попиту дорівнює величині пропозиції, а ціна попиту збігається з ціною пропозиції. Це стан, за якого жоден з економічних агентів за незмінних інших умов не змінює свого рішення про запропоновану величину попиту або пропозиції і ціну, яку пропонують.

Якщо згадати ситуацію на ринку шоколадних батончиків, звести в одну таблицю і значення величини попиту і величини пропозиції, порівняти їх значення, то очевидно, що існує єдина ціна, яка задовольняє і покупців, і продавців — це 4 грн (див. таблицю).

Ціна шоколадного батончика (P), грн	Величина ринкової пропозиції, шт.	Величина ринкового попиту, шт.	Дефіцит (-) або надлишок (+) пропозиції
2	12	49	-37
3	19	35	-16
4	27	27	0
5	33	22	+11
6	41	15	+26

Графічно ринкова рівновага представлена точкою перетину кривих попиту і пропозиції (точка E на мал. 7.7). Точка ринкової рівноваги має дві координати: рівноважну ціну P_E і рівноважну кількість Q_E . Рівноважна ціна — це і є та ціна, за якої інтереси покупців збігаються з інтересами продавців. Рівноважна кількість — це той обсяг даного товару, який буде продано в даних умовах за рівноважною ціною. Рівноважну ціну і рівноважну кількість називають *параметрами ринкової рівноваги*.

Мал. 7.7. Ринкова рівновага

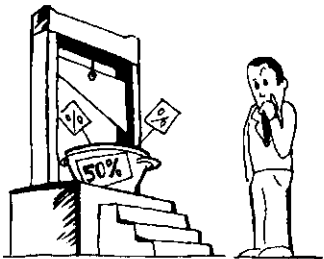
Якщо ціна підвищиться і встановиться вище рівноважної рівновага зникне, це буде означати дію цінового чинника, який призводить до зменшення величини попиту і зростання величини пропозиції (мал. 7.7, а). Результатом буде надлишок товару - перевищення обсягу пропозиції над обсягом попиту ($Q_S > Q_D$). Щоб знайти величину надлишку, необхідно від величини пропозиції відняти величину попиту за даної нової ціни ($Q_S > Q_D$). Наприклад,

якщо на ринку шоколадних батончиків встановиться ціна на рівні 6 грн, величина надлишку товару складе $41 - 15 = 26$ шт. Конкуренція серед виробників буде спонукати їх до зниження ціни до того рівня, за якого надлишок товару зникне повністю.

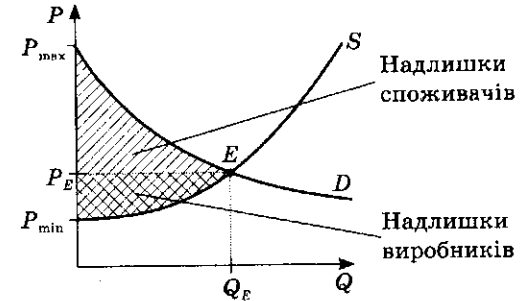
Якщо ж ціна знизиться нижче рівноважного рівня — ринкова рівновага також буде відсутня. Величина попиту зросте, а величина пропозиції зменшиться (мал. 7.7, б).

Перевищення обсягу попиту над обсягом пропозиції ($Q_S < Q_D$) називається *дефіцитом товарів*. Величина дефіциту — це різниця між величиною попиту і величиною пропозиції за встановленого рівня цін нижче рівноважного ($Q_D - Q_S$). За умови встановлення ціни на рівні 2 грн, дефіцит товару становитиме $49 - 12 = 37$ шт. У даному випадку конкуренція покупців буде змушувати підвищувати ціни аж до повного зникнення дефіциту.

Встановлення ринкової рівноваги призводить до вигоди як споживачів, так і виробників. Ці вигоди мають назву надлишків споживачів і надлишків виробників. *Надлишки споживачів* — вигоди споживачів від придбання товару за рівноважною ціною, а не за максимальною ціною, яку споживач здатний запропонувати на ринку. Графічно надлишок споживачів представлений площею фігури $P_{max}EP_E$ (мал. 7.8). *Надлишки виробників* — вигоди вироб-

ників від продажу товару за рівноважною ціною, а не за мінімальною ціною, за якою виробник здатний запропонувати продукцію на ринку. Графічно надлишок виробників представлений площею фігури $P_{min}EP_E$.

Мал. 7.8. Надлишки споживачів і виробників

↓ **Навчаємось разом**

Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 30 - 2P$. При збільшенні ціни даного товару від 4 грн до 8 грн, обсяг пропозиції зріс від 10 одиниць до 26. Відомо, що на даному проміжку цін функція пропозиції лінійна. Запишіть рівняння пропозиції. Визначте параметри рівноваги на даному ринку. Охарактеризуйте наслідки встановлення на даному ринку фіксованої ціни на рівні 7 грн. Як при цьому зміняться надлишки споживачів? Покажіть ситуацію графічно.

Розв'язання

Знаною формули прямої за двома координатами запишемо рівняння пропозиції:

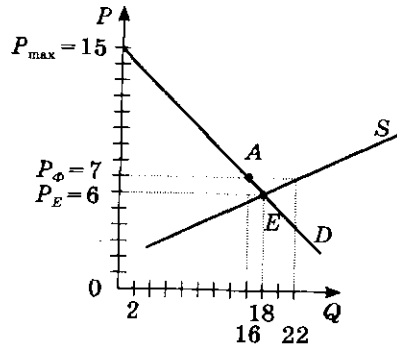
$$\frac{Q-10}{26-10} = \frac{P-4}{8-4}; \quad Q-10 = 4(P-4); \quad Q_S = 4P-6.$$

Знайдемо тепер параметри рівноваги. Оскільки в точці рівноваги $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$, то $30 - 2P = 4P - 6$. Звідси рівноважна ціна $P_E = 6$. Підставивши цю ціну в одне з рівнянь отримаємо рівноважну кількість $Q_E = 18$.

Якщо на ринку буде встановлено фіксовану ціну на рівні 7 грн, яка буде вище рівноважної (адже $P_E = 6$), то рівновага порушиться і виникне ситуація надлишку товару, оскільки величина пропозиції буде більшою, ніж величина попиту. Для визначення розміру надлишку обчислимо обсяг попиту і пропозиції при $P = 7$ грн, підставивши її в рівняння попиту і пропозиції:

$$Q_D = 30 - 2 \cdot 7 = 16, \text{ а } Q_S = 4 \cdot 7 - 6 = 22.$$

Отже, розмір надлишку товару $Q_S - Q_D = 22 - 16 = 6$ од. Обсяг продажу товару при цьому знизиться від рівноважних 18 од. до 16 од.

Початкові надлишки споживачів представлені площею трикутника $P_{\max}EP_E$ і становлять $\frac{1}{2} \cdot (P_{\max} - P_E) \cdot Q_E$. Щоб знайти $P_{\max}$, необхідно рівняння попиту прирівняти до 0:

$$30 - 2P = 0$$

$$2P = 30$$

$$P_{\max} = 15$$

Підставляємо тепер всі дані у формулу і визначаємо початкові надлишки споживачів $\frac{1}{2} \cdot (15 - 6) \cdot 18 = 81$.

Після введення фіксованої ціни надлишки споживачів зменшились і представлені тепер площею трикутника $P_{\max}AP_\phi$ і становлять $\frac{1}{2} \cdot (P_{\max} - P) \cdot Q_\phi$. У цьому випадку Q_ϕ — обсяг попиту за фіксованою ціною, тобто 16. Тим самим надлишки споживачів за умови встановлення

фіксованої ціни 7 грн становлять $\frac{1}{2} \cdot (15 - 7) \cdot 16 = 64$.

Зміни надлишків споживачів можна визначити за допомогою індексного методу, поділивши поточне значення надлишків споживачів на початкове. Отже, $I_{\text{надл. спож}} = 64 : 81 = 0,79$. Оскільки $0,79 < 1$, то надлишки споживача дійсно зменшились на $(1 - 0,79) \cdot 100 \% = 21 \%$.

? Запитання та завдання

1. Що зрівноважує точка ринкової рівноваги?
2. Чи можуть криві попиту і пропозиції не мати спільних точок, тобто не перетинатися?
3. Охарактеризуйте надлишки споживачів і надлишки виробників.
4. Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 50 - 2P$, а пропозиції — $Q_S = 3P - 5$. Визначте, якою повинна бути ціна товару, щоб на ринку виник: а) надлишок товару в розмірі 5 од.; б) дефіцит товару в розмірі 10 од.

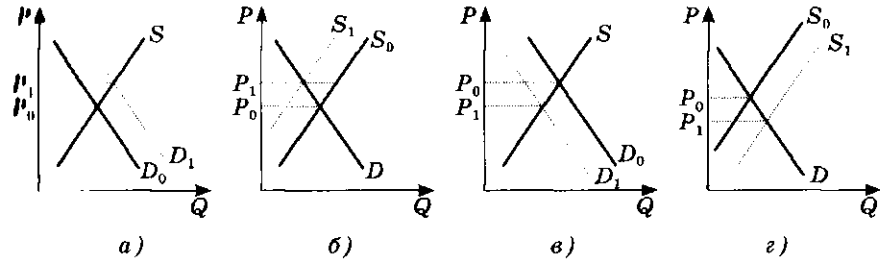
7.1 Порухення ринкової рівноваги

Унаслідок дії різноманітних чинників на попит і пропозицію ринок не завжди перебуває у стані рівноваги.

Перш за все рівновагу порушують нецінові чинники попиту і пропозиції, тобто діють чинники, які зсувають криву попиту або криву пропозиції то ліворуч, то праворуч. Наслідком їх змін є зміна рівноважної ціни і рівноважного обсягу продажу.

При цьому можна виділити певні закономірності, а саме:

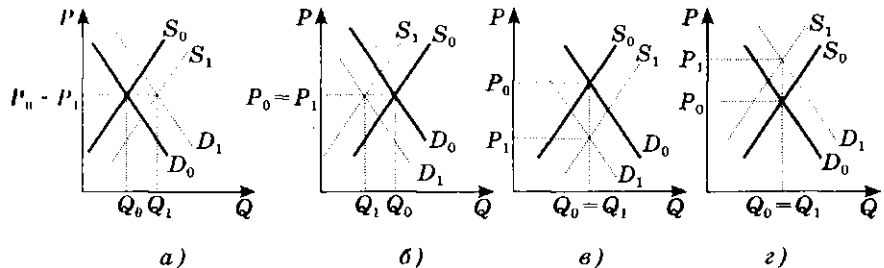
- 1) Якщо діють нецінові детермінанти, у результаті яких зростає попит при незмінній пропозиції (мал. 7.9, а) або чинники, які зменшують пропозицію при незмінному попиту (мал. 7.9, б), то рівноважна ринкова ціна підвищується.
- 2) Якщо діють нецінові детермінанти, у результаті яких попит зменшується при незмінній пропозиції (мал. 7.9, в) або чинники, які підвищують пропозицію при незмінному попиту (мал. 7.9, г), то рівноважна ринкова ціна падає.

Мал. 7.9. Порухення ринкової рівноваги

У кожній з наведених ситуацій встановлюється нова рівновага з новими ринковими параметрами.

Але в реальному житті все набагато складніше. Нецінові чинники попиту і пропозиції можуть діяти одночасно. Це приводить до більш складних випадків встановлення ринкової рівноваги (мал. 7.10), а саме:

Мал. 7.10. Складні випадки порушення ринкової рівноваги

- 1) Якщо під дією нецінових чинників одночасно зростає і попит, і пропозиція (мал. 7.10, а), то однозначно зростуть обсяги продажу товару, а рівноважна ціна може підвищитись (коли зміни попиту більші за зміни пропозиції), знизитись (коли зміни пропозиції більші за зміни попиту) або залишитися незмінною (коли зміни попиту такі самі, як і зміни пропозиції).
- 2) Якщо дія нецінових чинників приведе до одночасного зменшення і попиту, і пропозиції (мал. 7.10, б), то однозначно зменшаться і обсяги продажу товару, а рівноважна ціна може підвищитись (коли зміни пропозиції будуть більші за зміни попиту), знизитись (коли зміни попиту більші за зміни пропозиції) або залишитися незмінною (коли зміни попиту такі самі, як і зміни пропозиції).
- 3) Якщо дія нецінових чинників спричинить одночасне зменшення попиту і зростання пропозиції (мал. 7.10, в), то одночасно знизиться рівноважна ціна, а рівноважний обсяг продажу може підвищитись (коли зміни пропозиції будуть більші за зміни попиту), знизитись (коли зміни попиту більші за зміни пропозиції) або залишитися незмінним (коли зміни попиту такі самі, як і зміни пропозиції).
- 4) Якщо ж нецінові чинники викличуть одночасне зростання попиту і зменшення пропозиції (мал. 7.10, г), то однозначно зростає рівноважна ціна, а рівноважний обсяг продажу може підвищитись (коли зміни попиту будуть більші за зміни пропозиції), знизитись (коли зміни пропозиції будуть більші за зміни попиту) або залишитися незмінним (коли зміни попиту такі самі, як і зміни пропозиції).

Прикладом існування таких складних випадків можуть бути очікування зростання цін. Характерною при цьому буде ситуація, яка проілюстрована на мал. 7.10, з.

Слід також зауважити, що ринки товарів та послуг є взаємопов'язаними. Ця взаємопов'язаність зумовлена, зокрема, наявністю благ-замінників і благ-комплементів або використанням одних і тих самих виробничих ресурсів. Це означає, що зміни на одному з ринків найімовірніше викличуть порушення рівноваги на інших ринках.

Усі розглянуті вище випадки характеризують ринкове ціноутворення, якому притаманне встановлення нової рівноваги. Але в житті виникають і ситуації неринкового ціноутворення, коли ціни встановлюються «зверху», державою. Прикладом може бути встановлення урядом цін «стелі» і цін «підлоги».

Ціни «стелі» — це ціни завідома нижчі від рівноважної, які встановлюються з метою захисту споживача (мал. 7.11). Тобто ціни не можуть бути вищими, ніж встановлені державою. Така ситуація виникає, наприклад, коли уряд стримує ціни на бензин. Але

оскільки це ціновий чинник, то рівновага порушується, величина попиту зростає, величина пропозиції падає і виникає дисбаланс — дефіцит товару в розмірі $Q_D - Q_S$.

Зверніть увагу на те, що при цьому обсяги продажу зменшуються до Q_S . Щоб уникнути черги і мати можливість постійно споживати даний товар, деякі споживачі будуть готові заплатити більшу ціну, тому на даний обсяг пропозиції Q_S на тіньовому ринку може встановитися більш висока ціна P_T .

Для ліквідації ситуації штучного дефіциту уряд повинен стимулювати виробників (тобто збільшити пропозицію) із метою досягнення рівноваги за даною ціною. У короткостроковий період може бути введено нормування продажу товару.

Ціни «підлоги» — це ціни завідома вищі рівноважної і встановлюються урядом із метою захисту інтересів виробників або власників ресурсів (мал. 7.12). Ціни в даному випадку не можуть бути нижче встановленого рівня. Така ситуація характерна, наприклад, для законодавчого встановлення мінімальної заробітної плати. У цій ситуації підвищення ціни викликає зростання величини пропозиції, зменшення величини попиту і створення надлишку товару в розмірі $Q_S - Q_D$. Обсяги продажу товару в цьому випадку зменшуються до рівня Q_D .

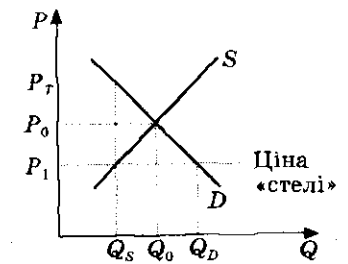
Для ліквідації ситуації штучного надлишку товару уряд здійснює заходи, спрямовані на стимулювання попиту, його зростання і встановлення рівноваги за запропонованою ціною.

↓ Навчаємось разом

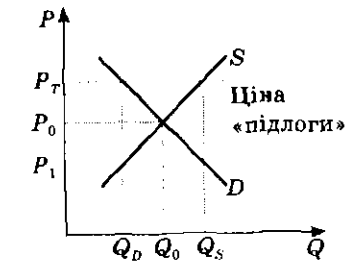
Припустимо, що внаслідок поширення «свинячого» грипу в деяку країну зменшились поставки м'яса. Як ця подія вплине на ринок риби, м'ясних та рибних приправ? Визначте чинники змін на цих ринках, покажіть зміни графічно і вкажіть зміну параметрів рівноваги.

Розв'язання

По-перше, на ринку м'яса рівновага зміниться внаслідок зменшення пропозиції м'яса. Наслідком цього буде підвищення ціни на нього і зменшення обсягу продажу даного товару (мал. 7.13, а).

Мал. 7.11. Встановлення ціни «стелі»

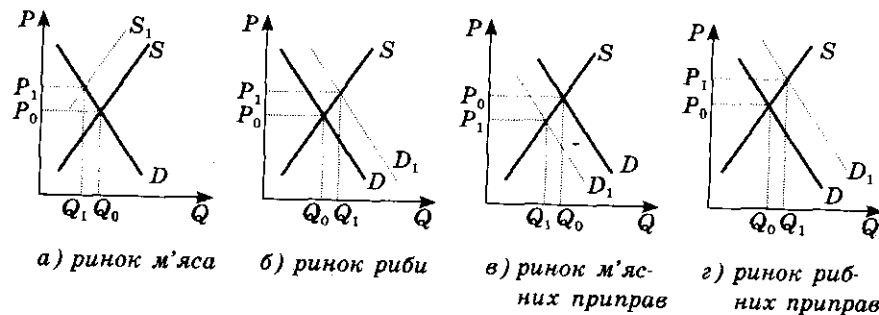

Мал. 7.12. Встановлення ціни «підлоги»

Оскільки м'ясо і риба для більшості споживачів є товарами-замінниками, то ця ситуація викличе зростання попиту на рибу. Це призведе до зростання ціни на неї та збільшення обсягу її продажу (мал. 7.13, б).

М'ясні приправи є товарами-комплементарями м'яса. Оскільки м'яса стане менше і воно подорожчає, то знизиться попит на товар-комплемент. Це означатиме зниження і рівноважної ціни і рівноважної кількості на ринку м'ясних приправ (мал. 7.13, в).

Рибні приправи є товарами-комплементарями риби. Зростання попиту на рибу викличе підвищення попиту і на рибні приправи, що позначиться на збільшенні і рівноважної ціни і рівноважної кількості (мал. 7.12, г).

Мал. 7.13. Взаємопов'язані ринки

? Запитання та завдання

- Наведіть приклади ситуацій, коли: а) зміни в попиті на одні товари призведуть до зміни пропозиції інших товарів; б) зміни в пропозиції одних товарів призведуть до зміни в попиті на інші.
- Отримана інформація про те, наприклад, що в цьому році неврожай какао. Проаналізуйте ситуації, які виникнуть внаслідок цього на ринках шоколадних цукерок, карамелі, джему для карамелі. Визначте чинники змін на цих ринках, покажіть зміни графічно і вкажіть зміну параметрів рівноваги.
- Охарактеризуйте наслідки встановлення «цін стелі» і «цін підлоги».
- Подумайте і покажіть графічно, за яких умов при підвищенні попиту на товар рівноважна ціна зменшиться.
- Чи може виникнути така ситуація, коли на якомусь конкретному ринку не буде досягнута ринкова рівновага і встановлена рівноважна ціна на товар? Наведіть приклади та проілюструйте це графічно.

ПРАКТИКУМ

Т Тести

- Параметрами ринкової рівноваги називають:
  - А попит і пропозицію на ринку даного товару;
  - Б обсяг попиту і обсяг пропозиції в точці рівноваги;
  - В ціну товару і обсяг продажу в точці рівноваги;
  - Г ціну товару, яка дорівнює величині попиту і величині пропозиції.
- У якому випадку йдеться не про «величину попиту», а про «попит»:
  - А після підвищення тарифів на проявлення фотоплівки та друк фотографій величина попиту на послуги фотоательє знизилась;
  - Б після зростання цін на нафту величина попиту на неї зменшилась;
  - В унаслідок зниження цін на шкіряне взуття величина попиту на черевики зросла;
  - Г унаслідок підвищення цін на ноутбуки величина попиту на картки пам'яті до них зменшилась.
- Товари А і Б є взаємозамінними. Уведення урядом додаткового податку на товар А приведе до таких змін:
  - А ціна і обсяг продажу товару Б зменшаться;
  - Б ціна і обсяг продажу товару А збільшаться;
  - В ціна товару А зросте і обсяг продажу товару Б зросте;
  - Г ціна товару Б зросте, а обсяг продажу товару А зменшиться.
- Яке твердження є правильним?
  - А Згідно з трудовою теорією вартості в основі ціни лежить корисність для споживача;
  - Б крива попиту для всіх товарів має вигляд спадної лінії;
  - В якщо на підприємстві буде впроваджено більш продуктивні технології, то крива пропозиції зміститься праворуч;
  - Г в умовах рівноваги ціна товару дорівнює обсягу продажу даного товару.
- Надлишки споживача — це:
  - А ситуація на ринку, за якої $Q_D < Q_S$;
  - Б ситуація на ринку, за якої $Q_S < Q_D$;
  - В вигоди споживача від придбання товару за ціною, яка є нижчою за рівноважну;
  - Г вигоди споживача від придбання товару за рівноважною ціною.

6. Яка подія викличе зміни в попиті на учнівські зошити, відмінні від інших?
- А Розпочинається новий навчальний рік;
 Б збільшилась кількість студентів;
 В очікується підвищення цін на канцтовари;
 Г ціни на учнівські зошити знизились на 10%.
7. Якщо попит на товар описується функцією $Q_D = 140 - 2P$, а пропозиція — $Q_S = 4P - 40$, то на ринку буде встановлена рівновага:
- А при $P = 80$, $Q = 30$;   Б при $P = 30$, $Q = 80$;
 В при $P = 70$, $Q = 240$;   Г при $P = 10$, $Q = 120$.
8. Якщо попит на товар описується функцією $Q_D = 240 - 2P$, а пропозиція — $Q_S = 6P - 40$, то встановлення урядом ціни на рівні 32 грн, призведе:
- А до виникнення надлишку товару в розмірі 24 од.;
 Б зменшення обсягу продажу товару на 18 од.;
 В виникнення дефіциту товару в розмірі 18 од.;
 Г збільшення попиту на цей товар.
9. Установіть відповідність між економічними поняттями та їх визначенням.
1 Функція попиту	А Ситуація на ринку товару внаслідок встановлення ціни, вищої за рівноважну
2 Обсяг пропозиції	Б Ситуація на ринку товару внаслідок встановлення ціни, нижчої за рівноважну
3 Закон попиту	В Обернена залежність обсягу попиту від цін на даний товар
4 Дефіцит товарів	Г Конкретна кількість товару, поставлена на ринок за конкретною ціною
	Д Залежність обсягу попиту від цін на даний товар
10. Установіть відповідність між причинами та відповідними змінами на ринку дерев'яних меблів.
1 Модними стали пластикові меблі	А Зріс попит на дерев'яні меблі
2 Зменшились площі вирубки лісів	Б Попит на дерев'яні меблі зменшився
3 Зросли ціни на пластикові меблі	В Обсяг продажу дерев'яних меблів зменшився при зростанні обсягу їх пропозиції
4 Підвищилися ціни на дерев'яні меблі	Г Зросла пропозиція дерев'яних меблів
	Д Зменшилась пропозиція дерев'яних меблів

? Запитання та завдання

- На ринку певного товару є п'ятеро покупців, попит кожного з них описується функцією $Q_D = 40 - 2P$. Визначте аналітично і покажіть графічно криву ринкового попиту на даний товар.
- Покажіть схематично зміну рівноваги на ринку яблук під впливом зазначених нижче подій. Охарактеризуйте зміни попиту, пропозиції, рівноважної ціни і рівноважного обсягу. Визначте чинник, який викликав зміни.
  - Ціни на банани знизились на 20%.
  - У поточному році був неврожай яблук.
  - Лікарі стверджують, що споживання яблук і яблучного соку дуже корисне при лікуванні багатьох хвороб.
  - Зросла заробітна плата сільськогосподарських робітників.
  - Ціни на яблука зросли на 20%.
- Функція попиту на певний товар має вигляд $Q_D = 40 - 0,5P$, а функція пропозиції — $Q_S = 2P - 20$. Визначте параметри ринкової рівноваги. Розрахуйте розмір дефіциту або надлишку товару, якщо на ринку централізовано встановлено ціну на рівні: а) 22 грн, б) 25 грн. Ситуацію продемонструйте графічно.

✧ Готуємось до економічного турніру

- Поясніть на прикладах, як дія законів попиту та пропозиції приводить до раціонального розподілу ресурсів у суспільстві.
- Економісти вважають, що використовувати такий економічний інструмент, як податки, слід дуже обережно. Як ви гадаєте, чому?
- Прокоментуйте твердження: «Виграш споживача може бути збільшено лише за рахунок виграшу виробника, і навпаки». Чи правильне це твердження?

ТЕМА 8 ЕЛАСТИЧНІСТЬ ПОПИТУ І ПРОПОЗИЦІЇ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЗНАТЬ ПРО ЕЛАСТИЧНІСТЬ

1 Еластичність попиту

При прогнозуванні різних важливих для економічних суб'єктів процесів важливо визначити не лише напрям зміни попиту чи пропозиції, але й ступінь реакції споживачів і виробників на зміну відповідних чинників. Для характеристики цієї чутливості існує поняття еластичності.

Еластичність — міра чутливості попиту і пропозиції до зміни чинників, які їх визначають.

Розрізняють цінову еластичність попиту і пропозиції, еластичність попиту за доходом і перехресну еластичність попиту.

Цінова еластичність попиту — ступінь чутливості споживачів до зміни ціни даного товару.

Реагування споживачів на зміну ціни вимірюється за допомогою коефіцієнта цінової еластичності попиту, який показує, на скільки відсотків зміниться величина попиту при зміні ціни на один відсоток:

$$E_p^D = \frac{\text{Відсоткова зміна величини попиту на товар}}{\text{Відсоткова зміна ціни товару}}$$

Визначення коефіцієнта еластичності попиту за ціною має деякі особливості.

Оскільки зміну цін можна представити як у гривнях, так і в копійках, то абсолютна чутливість величини попиту до цих змін буде різною, незважаючи на одну й ту саму ситуацію. Тому для визначення коефіцієнта цінової еластичності попиту використовуються не абсолютні величини, а відсоткові зміни.

Оскільки закон попиту відображає обернену залежність величини попиту від ціни, то в будь-якому разі, чи то відбудеться підвищення ціни, чи її зниження, зміна величини попиту буде протилежною: зростання ціни викличе падіння величини попиту і навпаки. Тому коефіцієнт цінової еластичності попиту завжди має від'ємне значення. Знак «мінус» береться до уваги при розв'язанні задач, а при аналізі попиту ним можна знехтувати.

Розрізняють точкову і дугову еластичність попиту. **Точкова еластичність попиту** — реакція величини попиту на невеликі зміни досліджуваних величин. Визначається вона за формулою:

$$E_p^D = \frac{\Delta Q_D}{Q_0} \cdot \frac{\Delta P}{P_0} = \frac{\Delta Q_D}{Q_0} \cdot \frac{P_0}{\Delta P} = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_0} \cdot \frac{P_0}{P_1 - P_0}$$

Цю формулу використовують, зокрема, для визначення еластичності попиту в точці рівноваги.

Дугова еластичність попиту — середня реакція попиту на значну зміну ціни товару на певному проміжку кривої попиту. Її можна обчислити, використовуючи середні величини ціни і обсягу попиту за допомогою формули:

$$E_p^D = \frac{\Delta Q_D}{(Q_0 + Q_1) : 2} : \frac{\Delta P}{(P_0 + P_1) : 2} = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_0 + Q_1} \cdot \frac{P_0 + P_1}{P_1 - P_0}$$

Існує п'ять різновидів еластичності попиту за ціною.

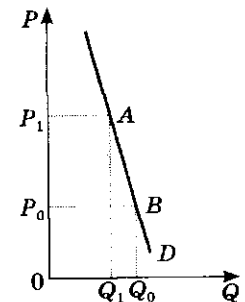
Нееластичний попит — нечутливий до значної зміни ціни (мал. 8.1).

Відсоткова зміна ціни товару значно більша за відсоткову зміну величини попиту. Це означає, що коефіцієнт цінової еластичності попиту $E_p^D < 1$. Тобто ціна змінюється швидше, ніж рішення покупців відносно придбання даного товару. При цьому слід зауважити, що підвищення ціни викликає зростання виторгу продавця, який визначають як добуток ціни та величини попиту. Графічно це перевищення площі прямокутника OP_1AQ_1 над площею прямокутника OP_0BQ_0 . Отже, підвищення ціни на товар, попит на який є нееластичним, вигідне для продавця.

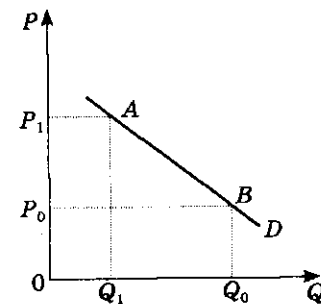
Попит з одиничною еластичністю означає, що відсоткова зміна ціни викликає таку саму відсоткову зміну величини попиту (мал. 8.2).

Очевидно, що коефіцієнт цінової еластичності попиту $E_p^D = 1$. Це свідчить про те, що підвищення або зниження ціни не змінює загального виторгу. Графічно площа прямокутника OP_1AQ_1 дорівнює площі прямокутника OP_0BQ_0 .

Еластичний попит — попит, чутливий до зміни ціни товару, незначні зміни ціни викликають значні зміни в кількості покупок (мал. 8.3).

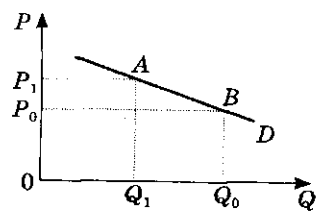

Мал. 8.1. Нееластичний попит

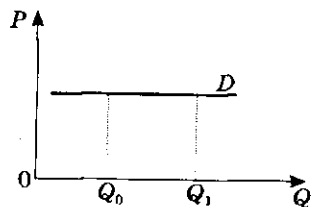

Мал. 8.2. Попит з одиничною еластичністю

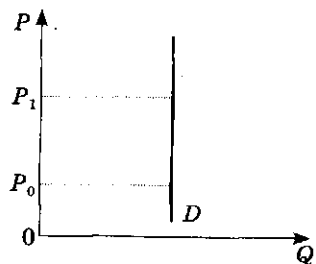

Мал. 8.3. Еластичний попит

а)

б)

Мал. 8.4. Абсолютно еластичний (а) та абсолютно нееластичний (б) попит

Відсоткова зміна ціни товару значно менша за відсоткову зміну величини попиту. Це означає, що коефіцієнт цінової еластичності попиту $E_p^D > 1$. Тобто рішення покупців відносно придбання даного товару змінюється дуже швидко. При цьому підвищення ціни викликає зменшення виторгу продавця. Графічно площа прямокутника OP_1AQ_1 менша, ніж площа прямокутника OP_0BQ_0 . Отже, вигідним для продавця є зниження ціни на товар, попит на який є еластичним.

Існує також два ідеальні випадки: абсолютно еластичний і абсолютно нееластичний попит.

Абсолютно еластичний попит — надто чутливий до найменшого коливання цін: ціна незначно підвищилась, а покупці пішли з даного ринку, трішки зменшилась — буквально стали в чергу за даним товаром. Коефіцієнт цінової еластичності попиту в даному випадку $E_p^D \rightarrow \infty$. Крива попиту має вигляд горизонтальної лінії (мал. 8.4, а).

Абсолютно нееластичний попит — абсолютно нечутливий до зміни ціни товару: не зважаючи на те, скільки товар коштує, споживачі практично не змінюють обсяг попиту на нього. Коефіцієнт цінової еластичності попиту в даному випадку $E_p^D \rightarrow 0$. Крива попиту має вигляд вертикальної лінії (мал. 8.4, б).

Від чого ж залежить еластичність попиту за ціною? Серед основних чинників, які впливають на цінову еластичність попиту, слід виділити такі:

- 1) наявність якісних взаємозамінних товарів та рівень цін на них. Чим більше існує на ринку таких замінників і чим нижчі ціни на них, тим швидше споживачі відмовляться від даного товару в разі підвищення цін на нього, тим еластичніший буде попит. Наприклад, попит на сіль, попит діабетиків на інсулін — нееластичний, бо відсутні замінники даного товару, а попит на баранину — еластичний;
- 2) чинник часу. Чим довший період часу для прийняття рішення, тим більше замінників даного товару, що подорожчав, можуть знайти споживачі, тим еластичніший попит на нього;

- 3) тип товарів, їх значимість для споживача, зокрема їх поділ на предмети розкоші й товари широкого вжитку. Безумовно, у разі подорожчання споживачі швидше відмовляться від предметів розкоші, ніж від товарів повсякденного вжитку, товарів першої необхідності. Тому попит на предмети розкоші переважно еластичний, а на товари широкого вжитку — нееластичний;
- 4) питома вага витрат на даний товар у бюджеті споживача. Чим більше і важливіше місце посідає певний товар у бюджеті споживача, тим швидше споживачі відмовляться від нього в разі подорожчання, тим вища еластичність попиту на нього за незмінності всіх інших умов.

Зазначене вище доводить ще одну особливість еластичності: зовнішній вигляд кривої попиту не дає уявлення про еластичність. По-перше, для графіка попиту використовуються абсолютні величини ціни і кількості товару, для характеристики еластичності використовуються відносні показники, а, по-друге, попит є еластичним на відрізку високих цін і нееластичним — на рівні низьких цін. Якщо попит має вигляд прямої лінії, то це не означає, що цінова його еластичність незмінна протягом усієї лінії, вона зменшується у міру руху вниз по кривій.

За підрахунками західних учених, наприклад, коефіцієнт цінової еластичності хліба становить 0,15, електроенергії — 0,13, автомобілів — 1,14, баранини — 2,65.

Еластичність попиту за доходом — чутливість величини попиту на товар до зміни доходу споживача. Для її визначення використовується коефіцієнт еластичності попиту за доходом:

$$E_I^D = \frac{\text{Відсоткові зміни величини попиту}}{\text{Відсоткові зміни доходу}}$$

де I — дохід.

Основним чинником, який визначає еластичність попиту за доходом, є значення товару в споживанні. На відміну від цінової еластичності, коефіцієнт еластичності попиту за доходом може бути як від'ємним, так і додатним. Це характеризує ставлення споживача до товару.

Якщо коефіцієнт еластичності попиту за доходом є від'ємним, тобто зміни в чисельнику і знаменнику йдуть у різні боки, це означає, що даний товар для споживача є товаром нижчої категорії. Якщо ж даний показник є додатним, тобто і зміни доходу, і зміни величини попиту зміщуються в один бік, то товар належить до нормальних. Причому, якщо $0 < E_I^D < 1$, то йдеться про нормальні товари першої необхідності, коли ж $E_I^D > 1$, то — про нормальні товари предмети розкоші.

Ще одним видом еластичності попиту є *перехресна еластичність*, яка визначає реакцію попиту на один товар під впливом зміни ціни на інший товар. Коефіцієнт перехресної еластичності попиту визначається за формулою:

$$E_{X,Y}^D = \frac{\text{Відсоткова зміна величини попиту на товар } X}{\text{Відсоткова зміна ціни товару } Y}$$

Як і коефіцієнт еластичності попиту за доходом, коефіцієнт перехресної еластичності може бути як від'ємним, так і додатним. Саме знак даного показника свідчить про характер взаємозв'язку між товарами X та Y . Так, якщо $E_{X,Y}^D > 0$, то ці товари є взаємозамінними, якщо $E_{X,Y}^D < 0$, то товари є взаємодоповнюючими (комплементарями), якщо $E_{X,Y}^D \rightarrow 0$, то товари є нейтральними.

↓ Навчасьомь разом

Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 200 - 2P$, а функція пропозиції $Q_S = 5P - 10$. Визначте коефіцієнт цінової еластичності попиту в точці рівноваги та охарактеризуйте еластичність попиту.

Розв'язання

Визначаємо, по-перше, параметри рівноваги на даному ринку, прирівнявши функцію попиту до функції пропозиції.

$$200 - 2P = 5P - 10$$

$$7P = 210$$

$$P = 30$$

$$Q = 200 - 2 \cdot 30 = 140$$

Коефіцієнт цінової еластичності попиту в точці рівноваги можна визначити двояким чином. З одного боку, його можна визначити за формулою точкової еластичності попиту $E_p^D = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_0} \cdot \frac{P_0}{P_1 - P_0}$, підставивши замість Q_1 будь-яке його значення, виражене функцією $Q_D = 200 - 2P$, а замість P_0 і Q_0 відповідні параметри рівноваги.

$$E_p^D = \frac{200 - 2P - 140}{140} \cdot \frac{30}{P - 30} = \frac{60 - 2P}{140} \cdot \frac{30}{P - 30} = \frac{-2(P - 30)}{140} \cdot \frac{30}{P - 30} = -\frac{3}{7}$$

Оскільки $|E_p^D| < 1$, то попит у точці рівноваги нееластичний.

З іншого боку, можна використати формулу точкової еластичності для лінійної кривої попиту $E_p^D = -b \frac{P_0}{Q_0}$.

$$|E_p^D| = 2 \cdot \frac{30}{140} = \frac{3}{7}$$

Отже, маємо той самий коефіцієнт і ту саму характеристику еластичності попиту.

? Запитання та завдання

1. Про що свідчить коефіцієнт цінової еластичності попиту, який дорівнює 0,57? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Поясніть, як на величину виторгу впливає еластичність попиту.
3. Наведіть приклад товарів, попит на які є абсолютно еластичним або абсолютно нееластичним.
4. Визначте коефіцієнт перехресної еластичності попиту та характер товарів, якщо при підвищенні ціни на товар A від 50 до 55 грн обсяг продажу товару B підвищився від 450 до 520 одиниць товару.
5. За рік реальні доходи населення знизились на 12%. Витрати на придбання товару X зросли при цьому від 350 грн до 520 грн, а на придбання товару Y зменшилися від 270 до 150 грн. Розрахувавши коефіцієнти еластичності попиту за доходом, визначте характер товарів X та Y .

2 Еластичність пропозиції

Поняття еластичності застосовується і для пропозиції. *Цінова еластичність пропозиції* — це чутливість виробників до зміни ціни товару. Вона є відсотковою зміною пропонованої кількості товарів унаслідок одновідсоткового зростання ціни. Коефіцієнт еластичності пропозиції обчислюється за допомогою формули:

$$E_p^S = \frac{\text{Відсоткова зміна величини пропозиції товару}}{\text{Відсоткова зміна ціни товару}}$$

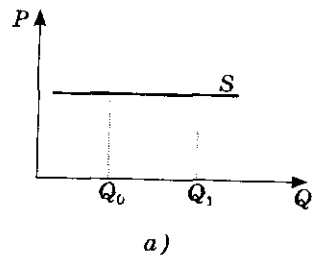
Оскільки між величиною пропозиції і ціною товару існує пряма залежність, то коефіцієнт цінової еластичності пропозиції завжди додатний.

Як і для еластичності попиту, при обчисленні еластичності пропозиції використовуються відносні відсоткові зміни, а коефіцієнт еластичності виступає як число, що показує реакцію пропозиції. Причому, чим більше це число, тим більш чутливою є пропозиція до зміни ціни товару.

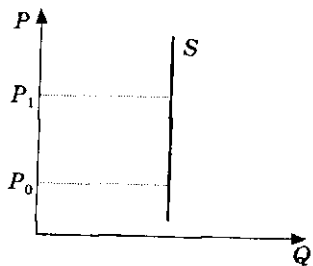
Аналогічно, як і у випадку еластичності попиту, розрізняють точкову і дугову еластичність пропозиції. Точкова еластичність характеризує чутливість пропозиції до зміни ціни в певній точці (наприклад у точці рівноваги), *дугова еластичність* — на певному відрізку кривої пропозиції. Для їх аналітичного визначення вико-

ристовують відповідні формули, як і для попиту, з єдиною суттєвою різницею, що до уваги беруться величини пропозиції, а не попиту.

Як і для попиту, існують два крайні випадки еластичності і пропозиції: абсолютно еластична (мал. 8.5, а) і абсолютно нееластична пропозиція (мал. 8.5, б).

а)

б)

Мал. 8.5. Абсолютно еластична (а) і абсолютно нееластична (б) пропозиція

Абсолютно еластична пропозиція — дуже чутлива пропозиція до найменшого коливання ціни даного товару. Графічно її зображують у вигляді горизонтальної лінії. Коефіцієнт еластичності пропозиції в даному випадку $E_p^S \rightarrow \infty$.

Другим крайнім випадком є **абсолютно нееластична пропозиція** — вкрай нечутлива до будь-якої зміни ціни товару. Зображують її вертикальною лінією, при цьому $E_p^S \rightarrow 0$.

Між цими крайніми випадками існують нееластична, еластична пропозиція і пропозиція одиничної еластичності.

Нееластична пропозиція — досить нечутлива до зміни ціни, значна зміна ціни призводить до незначної зміни обсягу пропозиції (мал. 8.6, а). Для неї $E_p^S < 1$.

Для пропозиції одиничної еластичності характерні однакові відсоткові зміни ціни і відсоткові зміни величини пропозиції (мал. 8.6, б). Як наслідок, $E_p^S = 1$.

Еластичну пропозицію обумовлюють більші відсотки зміни обсягу пропозиції в порівнянні з відсотками зміни ціни. Це досить чутлива пропозиція відносно змін у ціні товару. Графічно — це лінія, яка зображується ближче до горизонту. Для неї $E_p^S > 1$.

Оскільки пропозиція тісно пов'язана з виробництвом даного товару, то на еластичність пропозиції також здебільшого впливають чинники, які стосуються виробництва.

Основним чинником цінової еластичності пропозиції є чинник часу. Чим більше часу має підприємець для пристосування до нової ціни, тим більше змін відбудеться у виробництві та обсягах продукції, а отже, і тим більшою буде еластичність пропозиції. У зв'язку з цим у діяльності фірм виділяють короткостроковий, середньостроковий і довгостроковий періоди.

Короткостроковий період настільки малий, короткочасний, що виробники не можуть ніяк відреагувати на зміну ціни товару. Даний період часто називають миттєвим, найкоротшим ринковим періодом. Пропозиція в даному випадку буде абсолютно нееластичною. Наприклад, якщо ви привезете на ринок

для продажу два кошики полуниць. Незалежно від того, чи буде ціна на полуницю вища, ніж ви сподівались, чи буде вона нижчою (товар швидко псується), буде продано саме два кошики полуниць. Змінити щось в обсягах виробництва, а тим більше у виробничих потужностях у даний момент часу ви не можете.

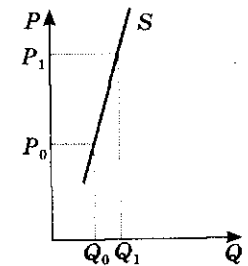
Середньостроковий період характеризується тим, що при незмінних виробничих потужностях є можливість за рахунок залучення додаткової робочої сили, більш інтенсивної праці, поліпшення її організації збільшити обсяги виробництва продукції. Наприклад, зважаючи на високу ціну полуниць, до збору полуниць і доставки її на ринок наступного дня ви залучили когось зі своїх рідних і привезли вже не два, а чотири кошики. Пропозиція тим самим більш чутливо відреагувала на підвищення ціни товару і стала більш еластичною.

Довгостроковий період відрізняється достатнім часом для зміни виробничих потужностей і пристосування до зміни ціни товару. Еластичність пропозиції в довгостроковому періоді буде високою. Продовжимо приклад із полуницями. Сезон виявився для вас досить успішним, унаслідок зростання ціни підвищилась сума вашого виторгу за полуницю. Це стимулювало вас посадити додаткові грядки полуниць і тим самим збільшити обсяги виробництва продукції. Ці зміни викличуть ще більшу еластичність пропозиції.

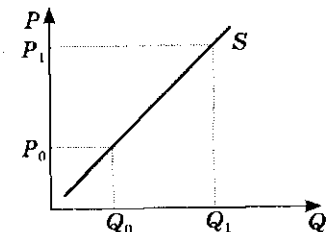
Значний вплив на еластичність пропозиції мають витрати виробництва, вартість його розширення. Якщо зростання обсягів виробництва продукції буде пов'язане з різким подорожчанням виробництва, це зумовить зменшення еластичності пропозиції.

Багато в чому еластичність пропозиції залежить від можливості переходу від виробництва інших товарів до виробництва даного. Якщо цей процес переходу буде швидким і легким, то пропозиція даного товару буде високоеластичною.

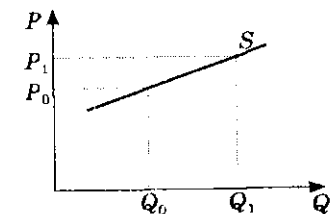
Ще одним важливим чинником, тісно пов'язаним із попереднім, є мобільність факторів виробництва. Якщо легким і швидко-

а)

б)

в)

Мал. 8.6. Нееластична (а), пропозиція одиничної еластичності (б) і еластична пропозиція (в)

доступним є процес залучення потрібних для виробництва ресурсів, то більш еластичною буде пропозиція даного товару. Чим гнучкішу технологію використовують для виробництва товарів, тим легше при зміні ціни перейти від виробництва одного товару до виробництва іншого. І навпаки, чим жорсткіша технологія, тим менша еластичність величини пропозиції товару за його ціною.

Серед чинників, які впливають на еластичність пропозиції, слід також відзначити можливості та вартість зберігання готового товару. Для товарів, що швидко псуються або для яких потрібні специфічні умови зберігання, еластичність пропозиції буде меншою, ніж для товарів довгострокового зберігання.

Навчаємось разом

Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 500 - 2P$, а функція пропозиції $Q_S = 4P - 40$. Визначте: 1) параметри рівноваги на даному ринку; 2) цінову еластичність пропозиції в точці рівноваги.

Розв'язання

- Оскільки в точці рівноваги $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$, то $500 - 2P = 4P - 40$. Звідси рівноважна ціна $P_E = 90$. Підставивши дану ціну в одне з рівнянь, отримаємо рівноважну кількість $Q_E = 320$.
- Цінову еластичність пропозиції в точці рівноваги визначаємо за формулою точкової еластичності, підставивши замість Q_1 будь-яке його значення, виражене функцією $Q_S = 4P - 40$, а замість P_0 і Q_0 — відповідні параметри рівноваги.

$$E_p^s = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_1 + Q_0} \cdot \frac{P_1 + P_0}{P_1 - P_0} = \frac{4P - 40 - 320}{320} \cdot \frac{90}{P - 90} = \frac{4(P - 90)}{320} \cdot \frac{90}{P - 90} = 1,125.$$

$$\text{Або інакше } E_p^s = d \frac{P_0}{Q_0} = 4 \cdot \frac{90}{320} = 1,125.$$

Оскільки в обох варіантах $E_p^s > 1$, то пропозиція в точці рівноваги еластична.

Запитання та завдання

- Чи може бути коефіцієнт цінової еластичності пропозиції від'ємним?
- Чим короткостроковий період діяльності фірми відрізняється від довгострокового?
- Коефіцієнт точкової еластичності пропозиції товару А становить 1,2. Ціна товару за останній період підвищилась від 80 грн до 85 грн. Визначте зміну обсягу пропозиції даного товару.

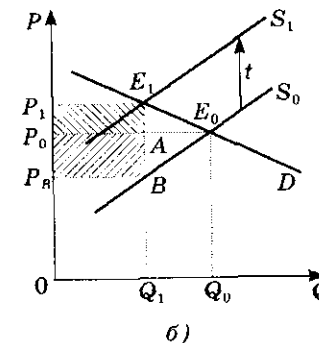
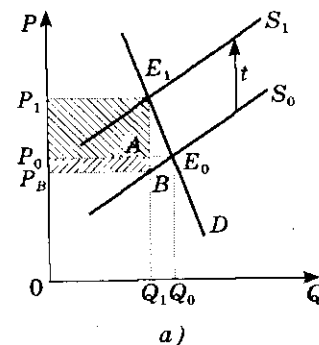
3 Застосування теорії еластичності

Теорія еластичності має важливе значення для всіх суб'єктів економіки. Перш за все однією зі сфер її практичного застосування є визначення цінової стратегії продавців. Цінова еластичність попиту на товар є дуже важливою для підприємців. Вони враховують її, відповідаючи на питання: яку ціну призначити на товар, щоб отримати найбільший виторг, чи слід її знижувати або підвищувати. Якщо попит на товар еластичний, ціна і виторг змінюються в протилежних напрямках, якщо попит нееластичний, виторг і ціна змінюються в одному напрямку. У разі одиничної еластичності видатки покупців і виторг продавців не змінюються зі зміною ціни. Тобто підвищення ціни товару, а отже, і виторгу продавців, вигідне в умовах нееластичного попиту на товар і, навпаки, призведе до втрат при еластичному попиту.

Та виторг продавців, з іншого боку, є видатками покупців, тому зв'язок між показником еластичності та зміною видатків становить інтерес і для покупців.

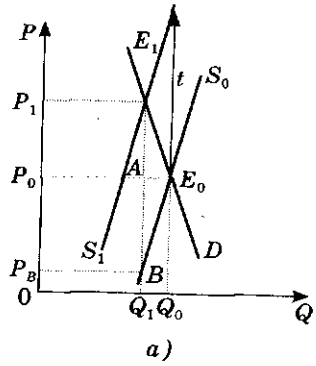
Ще один важливий аспект застосування теорії еластичності — визначення наслідків державного втручання в ціноутворення. Встановлення державою цін «стелі» і цін «підлоги» призводить до виникнення, відповідно, дефіциту товару або його надлишку. Регулювання їх величини прямо залежить від еластичності попиту та пропозиції. Чим менш еластичними є попит і пропозиція, тим меншими будуть розміри дефіциту і надлишку, і навпаки.

Важливою сферою застосування концепції еластичності є політика оподаткування. Непрямі податки, які включаються в ціну товару, — важливе джерело доходів державного бюджету. Уведення додаткового податку призводить до зменшення пропозиції і розподілу податкового тягара між виробниками і споживачами. Пропорція, в якій розподіляється цей тягар, також залежить від еластичності попиту і пропозиції. Покажемо ситуацію графічно.

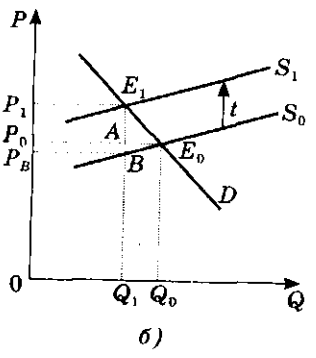

Мал. 8.7. Розподіл податкового тягара між виробниками і споживачами в умовах нееластичного (а) і еластичного (б) попиту

Якщо уряд запроваджує податок у розмірі t на кожну одиницю товару, то на ринку даного товару рівновага E_0 переміщується в E_1 , за якої продається товару вже не Q_0 , а Q_1 (мал. 8.7). Площа фігури $P_1E_1BP_B$ являє собою загальну суму податкових надходжень до бюджету від нового обсягу продажу Q_1 . Лінія, яка відповідає початковій рівноважній ціні, поділяє ці податкові надходження на дві частини. Одна з них, площа фігури $P_1E_1AP_0$, — це частина податку, яка лягає на плечі споживачів, інша, площа фігури P_0ABP_B , — це частина податку, яка сплачується виробниками. Трикутник E_1E_0B являє собою втрати суспільства від запровадження податку.

Очевидно, що основна частина податкового тягаря лягає на плечі споживачів, якщо попит на товар нееластичний (мал. 8.7, а), і на плечі виробників, якщо попит на товар еластичний (мал. 8.7, б).

Розподіл податкового тягаря залежить також від еластичності пропозиції (мал. 8.8). Якщо звернути увагу на графік, то, безумовно, основна частина податкового тягаря лягає на плечі споживачів в умовах еластичної пропозиції (мал. 8.8, б) і зменшується в умовах нееластичної пропозиції (мал. 8.8, а).

Держава, приймаючи рішення про запровадження податку, вирішує важливе питання: за рахунок чіх додаткових виплат буде поповнюватися бюджет. Споживачі найбільшу частину податкового тягаря несуть за умови нееластичного попиту і еластичної пропозиції, а виробники, навпаки, за умови еластичного попиту і нееластичної пропозиції. В умовах існування абсолютно еластичного попиту весь податковий тягар сплачують виробники, а в умовах абсолютно нееластичного попиту — споживачі.

Мал. 8.8. Розподіл податкового тягаря між виробниками і споживачами в умовах нееластичної (а) й еластичної (б) пропозиції

Теорія еластичності широко використовується для досягнення основних цілей регулювання зовнішніх відносин, співвідношення експорту-імпорту, поповнення державного бюджету за рахунок зовнішньої торгівлі. Це, насамперед, стосується політики держави в обмеженні імпорту (ввозу закордонних товарів на територію країни). Чим еластичніший попит на імпортований товар на внутрішньому ринку, тим більше шансів, що введення урядом обмежень зу-

мовить скорочення імпорту. І, навпаки, чим менш еластичним є попит, тим більше буде поповнюватися державний бюджет. До того ж, якщо цінова еластичність попиту на товар на внутрішньому ринку нижча, ніж на зовнішньому, це дозволяє фірмам, що мають відносно монополічне становище на внутрішньому ринку, продавати свої товари за більш високими цінами, ніж на зовнішньому ринку, де попит більш еластичний і де конкуренція вища.

Еластичність попиту за доходом полегшує прогнозування того, які саме галузі мають шанс на процвітання і розширення, а на які в майбутньому чекає застоїв і скорочення виробництва. Висока додатна еластичність за доходом означає, що внесок конкретної галузі в економічне зростання буде більшим, ніж її частка в структурі економіки. Невеликий додатний або від'ємний коефіцієнт указує на перспективу скорочення виробництва в галузі.

↓ **Навчаємось разом**

Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 500 - 2P$, а функція пропозиції $Q_S = 4P - 40$. Уряд запроваджує додатковий податок на виробництво даного товару в розмірі 12 грн на одиницю продукції. Визначте: 1) параметри нової рівноваги після введення податку; 2) суму податкових надходжень до держбюджету; 3) величину податкового тягаря, яку несуть покупці і продавці.

Розв'язання

1) Оскільки в точці рівноваги $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$, то $500 - 2P = 4P - 40$. Звідси початкова рівноважна ціна $P_E = 90$. Підставивши дану ціну в одне з рівнянь, отримаємо початкову рівноважну кількість $Q_E = 320$.

Запровадження податку приведе до зменшення пропозиції товару і зростання ціни на нього. Це означає, що зміниться функція пропозиції, а функція попиту залишиться незмінною. Початкова ціна для кожного обсягу пропозиції нижча за нову на 12 грн, тобто $P = P_1 - 12$. Підставивши її в рівняння пропозиції, отримаємо нове $Q_S = 4(P_1 - 12) - 40 = 4P_1 - 88$. У точці нової рівноваги $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$, то $500 - 2P_1 = 4P_1 - 88$. Звідси нова рівноважна ціна $P_E = 98$. Підставивши дану ціну в одне з рівнянь, отримаємо рівноважну кількість $Q_E = 304$.

Схематично ситуація на ринку даного товару виглядає так, як, наприклад, на мал. 8.8, б.

2) Сума податкових надходжень до держбюджету розраховується як добуток суми податку і рівноважної кількості товару (площа прямокутника $P_1E_1BP_B$ на мал. 8.8, б):

$$T = S_{P_1E_1BP_B} = t \cdot Q_1 = 12 \cdot 304 = 3648 \text{ грн}$$

- 3) Величина податкового тягара, яку несуть споживачі, розраховується як площа прямокутника $P_1E_1AP_0$ і становить $(P_1 - P_0) \cdot Q_1 = (98 - 90) \cdot 304 = 2432$ грн. Величина податкового тягара, яку несуть продавці, — це різниця між сумою податкових надходжень і сумою оподаткування споживачів $3648 - 2432 = 1216$ грн.

? Запитання та завдання

- Охарактеризуйте напрямки застосування теорії еластичності.
- Визначте теоретично і покажіть графічно частину податкового тягара, яку несуть споживачі і виробники.
- Функція попиту на товар представлена рівнянням $Q_D = 60 - 4P$, а функція пропозиції $Q_S = 6P - 40$. Уряд вводить додатковий податок на виробництво даного товару у розмірі 2 грн на одиницю продукції. Визначте: 1) параметри нової рівноваги після введення податку; 2) суму податкових надходжень до держбюджету; 3) величину податкового тягара, яку несуть покупці і продавці. Ситуацію проілюструйте графічно.
- Чи доцільно з вашої точки зору підвищувати ціни в заводській їдальні, що забезпечує обідами всіх робітників?

ПРАКТИКУМ

T Тести

- Після підвищення ціни на цей товар виторг продавців зріс. Це свідчить, що попит на цей товар:
  - А еластичний;   Б нееластичний;
  - В одиничної еластичності;   Г абсолютно еластичний.
- Якщо після підвищення ціни на товар А попит на товар В підвищився, то це означає, що:
  - А товари А і В є товарами-комплементарями;
  - Б товари А і В є товарами-субститутами;
  - В коефіцієнт перехресної еластичності попиту буде додатним;
  - Г правильні відповіді Б і В.
- Яке твердження є правильним?
  - А Переважна частина податкового тягара ляже на плечі споживачів, якщо і попит, і пропозиція даного товару будуть еластичними;
  - Б переважна частина податкового тягара ляже на плечі споживачів, якщо і попит, і пропозиція даного товару будуть нееластичними;
  - В переважна частина податкового тягара ляже на плечі споживачів, якщо попит на товар буде еластичним, а пропозиція даного товару — нееластичною;

- Г переважна частина податкового тягара ляже на плечі споживачів, якщо попит на товар буде нееластичним, а пропозиція даного товару — еластичною.
- Що з переліченого не впливає на цінову еластичність попиту?
    - А Значимість товару для споживача;
    - Б наявність часу для прийняття рішення;
    - В статеві-вікова структура суспільства;
    - Г наявність товарів-субститутів.
  - Яке твердження є неправильним?
    - А Попит є еластичним, якщо незначні зміни ціни приводять до значних змін обсягів продажу товару;
    - Б якщо коефіцієнт еластичності попиту на товар за доходом додатний, то даний товар є нормальним;
    - В для товарів-комплементів коефіцієнт перехресної еластичності є величиною від'ємною;
    - Г для збільшення доходів держбюджету держава вводить додаткові податки на продукцію, яка має еластичний попит.
  - Якщо при підвищенні ціни від 16 до 18 грн обсяги пропозиції продукції зросли від 650 до 800 шт., то це свідчить, що пропозиція:
    - А еластична;   Б нееластична;
    - В одиничної еластичності;   Г розглядається в коротко-строковому періоді.
  - Функцію попиту задано рівнянням $Q_D = 30 - 2P$. Рівновага на даному ринку встановлюється при $P = 8$ та $Q = 14$. Це свідчить, що в точці рівноваги:
    - А попит еластичний;
    - Б попит нееластичний;
    - В попит одиничної еластичності;
    - Г еластичність попиту визначити неможливо.
  - Якщо при підвищенні ціни від 6 до 8 грн обсяги продажу продукції зменшились від 350 до 300 шт., то це свідчить, що попит на продукцію:
    - А еластичний, коефіцієнт цінової еластичності попиту 0,54;
    - Б нееластичний, коефіцієнт цінової еластичності попиту 0,54;
    - В має одиничну еластичність;
    - Г нееластичний, коефіцієнт цінової еластичності попиту 0,85.
  - Установіть відповідність між значеннями коефіцієнтів цінової еластичності і видами еластичності попиту або пропозиції.

1 $E_p^D = -2 $	А Еластична пропозиція
2 $E_p^D = -0,8 $	Б Нееластична пропозиція
3 $E_p^S = 4$	В Одинично еластична пропозиція
4 $E_p^S = 0,9$	Г Еластичний попит
	Д Нееластичний попит

10. Установіть відповідність між змінами та характером товарів.
1 Після зростання доходу на 15% обсяг попиту на товар зріс на 6%	А Товари А і В — товари-субститути
2 Після зростання доходу на 10% обсяг попиту на товар зменшився на 2%	Б Товари А і В — товари-комплементи
3 Після підвищення ціни на товар А на 6% обсяг попиту на товар В зріс на 4%	В Товар нижчої якості
4 Після зниження ціни на товар А на 2% обсяг попиту на товар В зріс на 3%	Г Нормальний товар
	Д Нормальний товар, предмет розкоші

? Запитання та завдання

- Після підвищення ціни пшениці від 80 до 120 грн за центнер обсяг попиту на неї впав із 120 до 100 центнерів. Визначте коефіцієнт дугової еластичності попиту.
- Функція попиту на певний товар має вигляд $Q_D = 140 - 2P$, а функція пропозиції — $Q_S = 4P - 40$. 1) Визначте параметри ринкової рівноваги. 2) Обчисліть коефіцієнт цінової еластичності попиту і пропозиції в точці рівноваги.
- Функція попиту на телевізори представлена формулою $Q_D = 5230 - 2P$, а функція пропозиції — $Q_S = 3P - 2620$. Визначте: 1) параметри ринкової рівноваги; 2) параметри нової рівноваги після рішення уряду про запровадження додаткового податку на виробництво телевізорів у розмірі 20% від ціни товару, який буде сплачуватися виробником; 3) суму податку, який надійшов до державного бюджету; 4) частку податку, яку сплатили покупці. Кожний пункт проілюструйте графічно.

◆ Готуємось до економічного турніру

- Чи правильне твердження, що якщо легалізувати наркобізнес і запровадити високі податки на виробництво наркотиків, то цей податок ляже в основному на наркоманів і приведе до збільшення злочинності в країні?
- Як ви пам'ятаєте, у романі Д. Дефо «Робінзон Крузо» Робінзон дістав із корабля, що затонув, золоті монети. Проілюструйте графічно, як ви уявляєте ринок золотих монет на цьому безлюдному острові.
- Чи до однакових економічних наслідків приведуть узгоджені дії основних країн-експортерів у підвищенні цін на таких ринках, як алмази, пшениця і нафта?

ТЕМА 9 ГРОШІ ЯК ІНСТРУМЕНТ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1 Гроші: їх сутність та функції

Гроші — це одне з найвизначніших досягнень людства. Гроші відіграють важливу роль в економічному і соціальному житті суспільства. Вони завжди привертали до себе пильну увагу науковців, бо, мабуть, немає в житті такого явища, яке б мало стільки протиріч: із ними пов'язані великі сподівання і розчарування, мрії одних і нещастя інших. Вони поділяють суспільство на багатих і бідних, є причиною злетів і падінь. Усі нарікають на їх нестачу, але ще більше хвилюються, коли в обігу їх стає багато.

Існування грошей таке ж давнє, як існування самої людської цивілізації, проте єдиної думки про походження грошей, знову ж таки, у науці немає. Найбільш обґрунтованими в економічній теорії є дві основні концепції походження грошей — раціоналістична та еволюційна.

Раціоналістична концепція (Аристотель, П. Самуельсон) розглядає гроші як результат раціональної домовленості між людьми щодо використання певного спеціального інструменту для полегшення обміну різними товарами та послугами.

Еволюційна концепція (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс) характеризує гроші як результат розвитку суспільного поділу праці, обміну і товарного виробництва. Ця концепція є більш об'єктивною і науково обґрунтованою.

У науковій літературі існує багато визначень грошей, достатньо близьких за змістом і цілком справедливих за суттю.

Найбільш поширені є такі визначення: гроші — це все те, що люди вважають грошима. Це просте формулювання визначає важливу якість грошей — загальне визнання суспільством цього феномену.

Згідно з іншим визначенням гроші — це сукупність фінансових активів, які використовуються для угод. Таке формулювання акцентує увагу на найбільш характерній рисі грошей — *абсолютній ліквідності*, тобто здатності грошей практично миттєво і без втрат обмінюватися на будь-які блага.

Ще одне визначення висвітлює виняткову роль грошей стосовно всіх товарів та послуг: гроші — це загальний еквівалент, яким вимірюється вартість усіх товарів та послуг.

Нарешті існує визначення, згідно з яким гроші — це все те, що виконує грошові функції, тобто головне в них саме те, що вони здійснюють, а не матеріально-речова форма.

Функції грошей відображають глибинні якості сутності грошей. Протягом століть гроші, як і погляди на них, змінювались, і навіть у наш час їх стан не можна вважати завершеним. А це означає, що змінюються і функції, які вони виконують.

В умовах існування золотого стандарту, тобто грошової системи, в якій роль загального еквівалента виконувало золото, а в обігу використовувалися золоті монети або грошові знаки, розмінні на золото, гроші виконували п'ять функцій: міри вартостей, засобу обігу, засобу платежу, засобу накопичення або утворення скарбів та світові гроші. У сучасних умовах гроші виконують три функції — міри вартостей, засобу обігу, засобу нагромадження.

Перша функція — *міра вартостей*, означає, що гроші вимірюють і порівнюють вартість різноманітних товарів та послуг. За допомогою міри вартостей встановлюється ціна блага, тобто грошове вираження його вартості. Цю функцію виконують ідеальні гроші. Тобто для визначення ціни блага ми подумки порівнюємо його вартість із певною сумою грошей, із цінами інших благ, із нашими доходами. Наявні гроші при цьому непотрібні. Це було б і досить обтяжливо, особливо в Швеції 1644 р., де мідна монета в 10 далерів важила близько 19,71 кг.

Ця функція є вихідною і центральною в системі грошових відносин. Без неї неможливо було б здійснити ні споживчу, ні виробничу покупку, ні оцінити результати функціонування як окремого виробника, так і всього національного господарства загалом.

Із кількісним виміром вартостей товарів пов'язана технічна функція грошей — масштаб цін, який законодавчо встановлюється державою.

В умовах золотого стандарту масштаб цін — це зафіксований законом ваговий вміст чистого золота в національній грошовій одиниці. У різних країнах за грошову одиницю були прийняті різні вагові кількості грошового металу. Наприклад, англійський фунт стерлінгів містив 2,13281 г чистого золота, французький франк — 0,160 г, долар США — 0,888671 г, радянський карбованець — 0,987412 г чистого золота.

Сучасні гроші будь-якої країни не мають золотої основи, але також є носіями мінової вартості і використовуються для визначення вартості товарів та послуг. Масштаб цін у сучасних умовах — це вартість товарної маси в грошових одиницях. Отже, сучасні гроші виступають як розрахункові одиниці, за допомогою яких визначаються ціни і ведеться грошовий облік створеної продукції.

Функцію *засобу обігу* виконують не ідеальні, а реальні гроші в процесі купівлі-продажу товарів та послуг. При цьому вони ві-

діграють роль посередника між різними товарами. Процес товарно-грошового обміну здійснюється за формулою: $T-G-T'$; де $T-G$ — продаж товару; $G-T'$ — купівля іншого товару на гроші. Ця функція дуже важлива для суспільства, оскільки завдяки їй прискорюється процес задоволення потреб економічних суб'єктів. У період існування бартерного обміну (безпосереднього обміну товару на товар) виникали труднощі під час узгодження інтересів і потреб економічних суб'єктів, уповільнювались процеси обміну.

Оскільки в обігу завжди грошова маса протистоїть товарній масі, то для виконання грошима функції засобу обігу необхідна їх певна кількість, яку можна визначити за формулою, названою *основним монетаристським рівнянням або рівнянням І. Фішера*:

$$MV = PQ,$$

де M — грошова маса або кількість грошей в обігу, V — кількість обертів грошової одиниці за рік, P — ціна товарів чи послуг, Q — кількість товарів чи послуг.

PQ є грошовим відображенням сукупної вартості всіх кінцевих товарів та послуг, створених національною економікою за певний проміжок часу. Ця залежність між грошовою масою та сумою цін товарів відображає дію *закону грошового обігу*: кількість грошей в обігу прямо пропорційна номінальній вартості національного обсягу виробництва і обернено пропорційна швидкості обігу грошової одиниці.

Саме функціонування грошей як засобу обігу, тимчасового посередника в обміні товарами викликало появу паперових грошей.

У реальному житті існує багато угод, коли отримання блага та його оплата розірвані в часі. Наприклад, працюємо щодня, а заробітну плату отримуємо двічі на місяць, користуємося комунальними послугами, а оплачуємо їх наприкінці місяця, купуємо товари в кредит, сплачуючи його вартість потім. У даному випадку гроші виконують функцію *засобу платежу*. Оскільки товари та послуги можуть продаватися не завжди за наявні гроші, то на основі цієї функції виникли *кредитні гроші* — банкноти, векселі, чеки, які сприяли економії грошових коштів та прискоренню обігу капіталу.

Сучасні вчені не виділяють сьогодні окремо функцію засобу платежу, поєднуючи її з функцією засобу обігу.

У процесі обміну акт продажу ($T-G$) відокремлюється від акту купівлі ($G-T$) якщо на певний час гроші виходять з обігу, зупиняють свій рух, то вони виконують функцію *засобу накопичення або утворення скарбу*.

Цю функцію виконували повноцінні (золоті) і реальні гроші, які стали втіленням суспільного багатства. Нагромадження скарбу відбувалося у формі золотих зливків та монет або у вигляді предметів розкоші. Із розвитком суспільства і ринкових відносин метою нагромадження скарбу стає створення резерву платіжних

засобів, яке перетворюється в нагромадження капіталу заради цілей розширеного відтворення й отримання додаткового прибутку. Сучасні гроші виконують функцію нагромадження вартості. Банки акумулюють гроші як засіб нагромадження і через позику знаходять їм прибуткове застосування в інших структурних ланках народного господарства.

Але і в сучасних умовах державні запаси золота включаються до золотовалютних резервів країни, які використовуються для регулювання грошових відносин.

Світові гроші — це функція, в якій гроші використовуються для реалізації міжнародних відносин. Спочатку світові гроші виступали у формі злиwkів благородних металів. Сучасний розвиток ринкових відносин привів до виникнення різноманітних міжнародних засобів розрахунку, таких як національні валюти найбільш економічно розвинених країн або міжнародні грошові одиниці (євро).

Світові гроші сьогодні не виділяють як окрему функцію, бо вони виконують, по суті, всі функції, властиві грошам на внутрішньому ринку.

Навчаємось разом

Вартість виготовлених минулого року товарів та послуг становила 548 млрд грош. од. Грошова одиниця здійснила 10 обертів протягом року. У поточному році ціни на товари та послуги зросли на 18%, кількість товарів і послуг збільшилась на 1/8, а швидкість обігу грошей змінилась у 1,1 разу. Визначте кількість грошей в обігу наприкінці поточного року.

Розв'язання

Задачу розв'язуємо, використовуючи формулу Фішера та індексний метод. Оскільки $I_M = \frac{M_1}{M_0}$, то $M_1 = M_0 \cdot I_M$.

Знайти M_0 можна з формули Фішера $M_0 = \frac{PQ}{V}$. Вартість виготовлених минулого року товарів та послуг — це і є PQ , тому

$$M_0 = \frac{548}{10} = 54,8 \text{ млрд грош. од.}$$

З іншого боку, $I_M = \frac{I_P \cdot I_Q}{I_V}$.

$$I_P = \frac{100\% + 18\%}{100\%} = 1,18.$$

$I_Q = 1 + \frac{1}{8} = 1,125$ або, оскільки зміна на $\frac{1}{8}$ від 100% означає зміну на

$$12,5\%, \text{ то інакше } I_Q = \frac{100\% + 12,5\%}{100\%} = 1,125.$$

$$I_V = 1,1.$$

$$\text{Отже, } I_M = \frac{1,18 \cdot 1,125}{1,1} = 1,207.$$

Підставимо тепер отримані результати:

$$M_1 = M_0 \cdot I_M = 54,8 \cdot 1,207 = 66,144 \text{ млрд грош. од.}$$

? Запитання та завдання

- Визначте, які функції виконують гроші в таких ситуаціях.
  - Підприємство «Омега» виплатило заробітну плату робітникам.
  - Іваненко зайшов у магазин електроніки і дізнався, що телевізор коштує 2500 грн.
  - Іваненко щомісяця відкладав зі своєї заробітної плати по 500 грн із метою придбати новий телевізор.
  - Сім'я Іваненків придбала телевізор, сплативши його вартість готівкою.
  - Підприємство «Омега» поставило 10 електричних лічильників фермерському господарству «Дари ланів» в обмін на 12 ящиків картоплі та інших овочів.
- Наведіть свої конкретні приклади виконання грошима різних функцій.
- Охарактеризуйте чинники, від яких залежить кількість грошей в обігу.
- Минулого року грошова одиниця здійснила 12 обертів, сумарна вартість створених товарів і послуг становила 360 млрд грн. У поточному році ціни на товари та послуги зросли на 18%, обсяг товарів і послуг зріс на 1/5, а швидкість обігу грошей підвищилась до 15. Визначте, скільки грошей було вилучено з обігу або додатково емітовано протягом року.

2 Види грошей

Гроші пройшли тривалий і складний шлях розвитку з точки зору не тільки ускладнення їх економічної суті та еволюції функцій, а й урізноманітнення їх форм.

Появі грошей передувала епоха натурального обміну (бартеру). Розвиток розподілу праці, поява широкого різноманіття товарів, виникнення розбіжності потреб учасників обміну викликали необхідність загального еквівалента, який би полегшував процес обміну. Із загальної товарної маси почали виділятися товари, які мали визнану суспільну корисність і на які був сталий повсякденний попит. На одних територіях це було хутро, на інших — сіль, чай, перли, риба, мідь, золото, тютюн. Це були так звані **товарні гроші**. Зрозуміло, що всі ці еквіваленти були доволі не-

зручними, оскільки одиниці таких грошей неминуче відрізнялися одна від одної за розміром, якістю, терміном придатності.

Подальший розвиток суспільства вимагав, щоб гроші мали такі властивості, як цінність, зносостійкість, портативність, однорідність, подільність, упізнаваність, цінова стабільність. Усім цим вимогам найбільше відповідали дорожчі метали. Почалася тривала ера панування металевих грошей.

Цей етап у розвитку грошей характеризувався паралельним функціонуванням золота і срібла в ролі грошей і називався золото-срібним біметалізмом. Закінчився він наприкінці XIX ст. перемогою золота, установленням золотого монометалізму.

Металеві гроші мали величезні переваги перед товарними грошима. Однак зливки металів мали і певні незручності, які незабаром стали стримувати розвиток грошових відносин. У кожній платіжній операції зливки необхідно було зважувати, визначати пробу і, що найгірше, ділити їх на частини. Щоб уникнути цих незручностей, зливки почали робити різної ваги. Найбільш відомі купці ставили на них своє тавро, яким засвідчували вагу і пробу металу.

Однак авторитет купця як приватної особи був обмеженим, і його тавро могло задовольнити вузьке коло суб'єктів ринку. Із розвитком торгівлі виникла потреба таврування злитків більш відомою й авторитетною особою, і ця функція перейшла до держави. Держави стали виготовляти за встановленою формою зливки металу, вагу і пробу яких засвідчували своїм штампелем. Такі зливки дістали назву *монети*.

Протягом майже трьох тисячоліть людство використовувало повноцінні монети, тобто монети, в яких реальний ваговий вміст відповідав номінальній вартості. Поряд із повноцінною монетою почали карбувати неповноцінні розмінні монети (не з дорогоцінного металу), які відрізнялися дешевизною виробництва і тривалим функціонуванням.

У XX ст. відбувся процес *демонетизації* золота (втрата золотом грошової функції): спочатку з обігу були вилучені золоті монети, замість них сферу обігу стали обслуговувати неповноцінні гроші, а згодом повністю було зупинено обмін неповноцінних грошей на золото в будь-якій формі.

Символом вартості, який замінив повноцінні золоті монети, стали *паперові гроші*.

Уперше паперові гроші почали друкуватися в Китаї в 812 р. н. е., і набули поширення до 970 р. н. е. У XV—XVIII ст. паперові гроші з'явилися в Європі і стали основним замінником повноцінних грошей. Паперові гроші не мають власної вартості. Вони визначається тією кількістю товарів і послуг, які можна на них придбати. Оскільки емісія (випуск в обіг) паперових грошей

пов'язана з необхідністю фінансування державних видатків, то цілком можливим є їх надмірна кількість в обігу відносно товарної маси, а отже, і знецінення грошей.

Із розвитком кредитних відносин з'явилися кредитні гроші — знаки вартості, які виникають і функціонують в обігу на основі кредиту. Кредитні гроші мають значні переваги над паперовими. Вони не так швидко знецінюються, в обігу перебувають визначений час, скорочують потребу в наявних готівкових грошах, зменшують витрати обігу і прискорюють його. Розширення обігу кредитних грошей робить грошовий обіг значно еластичнішим, гнучкішим і чутливішим до потреб суспільного виробництва.

До кредитних грошей належать векселі, банкноти, чеки, депозитні гроші.

Своєрідним замінником чеків стали *кредитні картки* — іменні документи, які надають право їх власникам купувати товари та послуги без оплати готівкою. Розвиток карткової системи привів до виникнення *електронних грошей* (різновиду депозитних грошей), які існують у пам'яті комп'ютера і здійснюють свій рух за допомогою електронно-обчислювальних машин. Причому розрахунки за допомогою карток сьогодні набули міжнародного характеру. Західні економісти схиляються до думки, що в майбутньому паперові гроші — банкноти і чеки повністю зникнуть, їх замінять електронні міжбанківські трансакції. Гроші залишаться, але стануть «невидимими».

Грошовий обіг в економіці здійснюється в готівковій (за допомогою банкнот, розмінних монет і паперових грошей — казначейських білетів, які випускалися міністерством фінансів) та в безготівковій формі (рух коштів на рахунках клієнтів банків). Сучасні платіжні засоби випускають центральні (емісійні) та комерційні (депозитні) банки.

Розвиток міжнародних відносин і створення міжурядових валютно-кредитних організацій привів до появи міжнародних грошових одиниць — спеціальних прав запозичення (СПЗ), ЕКЮ, євро.

Навчаємось разом

Дайте обґрунтовану відповідь на питання: «Перехід від товарних грошей до паперових — це крок уперед чи назад у розвитку суспільства? Чи можливе в сучасних умовах повернення до товарних грошей?».

Обґрунтування

Перехід від товарних грошей до паперових — це, звичайно, крок уперед у розвитку суспільства, оскільки він пов'язаний з усклад-

ненням і розвитком суспільного поділу праці, еволюцією самого суспільства.

Обіг повноцінних грошей, коли вони збігаються з товарною формою, по-перше, дуже дорогий, по-друге, добування металів не встигало за зростанням потреби економіки в грошовій масі. Частина повноцінних грошей вибувала з обігу, осідаючи як скарб. Від тривалого використання монети стиралася, і вартість золота, що реально залишалася в монеті, зменшувалася. Проте в обігу монети продовжували ходити у своїй номінальній вартості й успішно виконувати основні функції. Можливість відхилення та відокремлення вартості золота як товару і як грошей здавна помічена суб'єктами ринку і широко використовувалася в інтересах тих, хто карбував монети. На цій можливості базувалося звичайне карбування фальшивих монет приватними особами, відоме ще з давніх часів. Проте й держави нерідко випускали в обіг неповноцінні (фальшиві) монети з метою поліпшення фінансового становища своєї скарбниці, чи в інтересах певних класів і окремих соціальних груп населення. Саме заради цього всі держави з перших кроків свого існування домагалися повної монополізації карбування монети.

Нині в усіх країнах світу карбують лише неповноцінну розмінку монету. Із дорогоцінних металів держави періодично карбують тільки ювілейні та меморіальні монети, які в загальний обіг не поступають.

Окрім того, виступаючи посередником при обміні товарів, гроші відіграють миттєву роль. Суб'єктам ринку важливо, щоб гроші користувалися суспільним визнанням, а тому не має значення, чи дійсно в монеті стільки золота, як її номінальна вартість. Саме на цій основі створювалися передумови для появи знаків вартості. Таким чином, сам процес обігу металевих грошей у міру відхилення їх від номінального змісту визначив повний відрив грошей від товарної форми і її повне зникнення. Цим і тим, що паперові гроші зручніші в обігу, прискорюють швидкість обміну товарів та послуг, пояснюється факт переходу від металевих товарних грошей до паперових.

Повернення до металевих грошей вже неможливе. Навіть поширення товарного або бартерного обміну у випадках погіршення економічної ситуації (наприклад, війна, економічна криза) все ж таки не є частковим поверненням товарних повноцінних грошей.

? Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте види грошей.
2. Що «підкріплює» гроші в умовах відсутності золотого стандарту?
3. Поцікавтесь у батьків, чи користуються вони пластиковими картками. Які операції вони здійснюють за їх допомогою?
4. Підготуйте обґрунтоване повідомлення про причини демонетизації золота.

3 Грошова маса та її структурні елементи

Сукупність загальноприйнятих у державі грошових засобів, що випущені банківською системою і обертаються в економіці, являє собою *грошову масу*. Тобто це всі грошові засоби як у готівковій, так і в безготівковій формах, які перебувають у розпорядженні всіх економічних суб'єктів, незалежно від їх призначення та терміну зберігання, і виконують функції засобу обігу, платежу і накопичення.

Люди в умовах ринкової економіки можуть зберігати своє багатство в різних формах (активах), серед яких готівкові гроші, цінні папери, прикраси, витвори мистецтва, майно тощо. Це так званий портфельний метод аналізу використання грошей. Усі ці активи відрізняються один від одного ступенем ліквідності, тобто тим, наскільки швидко і з найменшими витратами актив можна обміняти або продати. Сукупні компоненти грошової маси, які групують за ступенем їх спадної ліквідності, називають *грошовими агрегатами*. Це означає, що грошові агрегати будуються шляхом додавання до попередніх величин нових грошових компонентів у послідовності, що характеризує зменшення їх ліквідності.

Кількість, склад і методика створення агрегатів грошової маси різні в кожній країні. Це обумовлене особливостями фінансової системи і рівнем розвитку економіки в цілому. Так, у Франції використовують два агрегати, у Німеччині й Швейцарії — 3, у США, Японії, Італії, Україні — 4, у Великій Британії — 5.

Починаючи від 1993 р. Національний банк України визначає структуру грошової маси відповідно до агрегатного методу. Для розрахунку сукупної грошової маси в Україні передбачені такі грошові агрегати:

M_0 — готівка, тобто банкноти та монети, які перебувають в обігу поза банками.

Агрегат M_0 виражає масу грошей, яка перебуває безпосередньо в обігу, реально виконуючи функції засобів обігу та платежу. Вона найтісніше пов'язана з товарною масою, що проходить процес обміну, і безпосередньо впливає на ринкову кон'юнктуру.

$M_1 = M_0 +$ кошти на поточних рахунках і безстрокових чеківих депозитах.

Агрегат M_1 являє собою гроші в обігу, саме до нього економісти застосовують поняття «сума грошей в обігу» та «кількість грошей», він пов'язаний зі швидкістю обігу грошової маси, обсягом національного продукту і цінами.

$M_2 = M_1 +$ строкові депозити, кошти на рахунках капітало-вкладень підприємств та організацій, кошти Держстраху і валютні заощадження.

Агрегат M_2 є високоліквідним засобом нагромадження.

$M_3 = M_2 +$ кошти клієнтів за трастовими операціями банків та цінні папери.

До трастових операцій належать операції банків з активами клієнтів за їх дорученням.

Грошові агрегати на практиці відіграють роль орієнтирів при проведенні грошово-кредитної політики.

Аналіз структури грошової маси дає уяву про структуру та рівень розвитку всієї економіки країни. Вважається, що більш ефективною і розвиненою є та грошова система, де меншою є частка готівки в загальній грошовій масі. За статистичними даними, доля готівки в грошовій масі розвинутих країн складає 5–10 %, а в Україні — близько 40 %.

↓ Навчаємось разом

Припустимо, що на поточних рахунках у банках перебуває 72 млрд грн, 120 млрд грн становлять строкові вклади. У населення на руках утримуються металеві монети на суму 58 млрд грн, банкноти на суму 196 млрд грн, облігації державної позики на суму 70 млрд грн. Визначте обсяг грошових агрегатів.

Розв'язання

Оскільки агрегат M_0 — це готівка, тобто банкноти та монети, які перебувають в обігу поза банками, то його величина становить $M_0 = 58 + 196 = 254$ млрд грн.

Агрегат $M_1 = M_0 +$ кошти на поточних рахунках і безстрокових чекових депозитів. Отже, $M_1 = 254 + 72 = 326$ млрд грн.

Агрегат $M_2 = M_1 +$ строкові кошти, а отже, $M_2 = 326 + 120 = 446$ млрд грн.

І, нарешті, агрегат $M_3 = M_2 +$ кошти клієнтів за трастовими операціями банків та цінні папери. $M_3 = 446 + 70 = 516$ млрд грн.

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «грошова маса».
2. За яким критерієм грошова маса поділяється на грошові агрегати?
3. Як ви вважаєте, які саме агрегати і чому називають квазігрошима («майже гроші»)? Яка різниця між грошима і «майже грошима»?
4. Визначте величину агрегату M_2 , якщо відомо, що строкові депозити становлять 400 млн грн, чекові депозити — 160 млн грн, готівка — 420 млн грн, термінові ощадні депозити — 300 млн грн, облігації державної позики дорівнюють 170 млн грн.

4 Стікість національних грошей та їх еволюція

Сучасні готівкові гроші — це банкноти, які випускає центральний банк — Національний банк України. Вони виступають як національні гроші, мають силу законного і єдиного платіжного засобу з примусово встановленим державою курсом.

Суспільна корисність грошей полягає в тому, що вони опосередковують рух товару між виробниками і споживачами, обслуговують рух капіталу, виконуючи охарактеризовані вище функції.

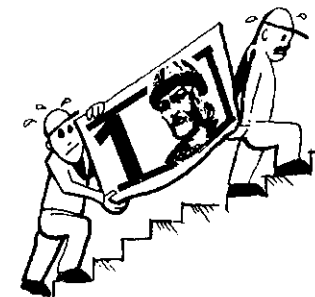
Оскільки в сучасних умовах не існує зв'язку національних грошей із золотом, то вони декларовані державою як законний платіжний засіб. Недарма сучасну грошову систему називають фідучіарною, тобто системою, яка базується на довірі. У даному випадку на довірі до держави, оскільки саме вона забезпечує стійкість національних грошей, емітує в обіг необхідну їх кількість. Випуск в обіг грошової маси, яка перевищує товарну масу, буде свідчити про знецінення грошей, а отже, і про зменшення довіри до уряду.

Вартість, або цінність, сучасних грошей визначається не втіленою в грошовому товарі суспільною працею, а їх *купівельною спроможністю*, тобто кількістю товарів та послуг, які можна придбати за одну грошову одиницю. На купівельну спроможність грошей впливає динаміка цін товарів та послуг. Причому залежність ця обернена: чим вищий загальний рівень цін, тим нижчою є купівельна спроможність грошової одиниці. Динаміку цінності грошей можна визначити за допомогою індексу цін.

Національні гроші інакше ще називають національною валютою. Оскільки *валюта* — грошова одиниця країни, яка випущена державою (її центральним банком), перебуває в обігу переважно на території цієї держави та визнається в міжнародній сфері.

Зовнішньоекономічні операції пов'язані з обміном однієї національної валюти на іншу. Необхідність розрахунків у міжнародних економічних відносинах обумовлює встановлення валютного курсу.

Валютний курс — це ціна грошової одиниці однієї країни, яка визначена в грошових одиницях іншої країни. Визначення і встановлення курсу іноземної валюти до національної має назву *котировання*. Курс валют можна встановити методом прямого (якщо одиниця іноземної валюти виражена в національній валюті) і непрямого, або зворотного (одиниця національної валюти виражена в іноземній валюті), котировання. Прикладом прямого котировання може бути інформація, що USD/UAH — 7,951, це означає, що 1 американський долар може бути обмінаний на 7,951 української гривні.

Для позначення валют використовуються ISO-коди (ISO — міжнародна організація зі стандартизації). Код валюти складається із трьох літер: перші дві означають країну, а третя — назву валюти. Наприклад, USD — американський долар, UAH — українська гривня.

Безумовно, уряд кожної країни націлює свою діяльність на стабілізацію національної валюти, проведення науково обґрунтованої валютно-грошової політики, насамперед здійснення реформи банківської та кредитної систем.

Стійка національна грошова одиниця в усі часи вважалася символом державності, атрибутом визнання країни серед інших держав. Цей факт цілком підтверджує і історія українських грошей, яка є документальним доказом багатовікового прагнення народу до національного та економічного суверенітету, об'єднання споконвічних українських земель.

Термін «гривня» походить від слова «грива» (загривок, шия) і в епоху Середньовіччя означав обруч, що носили на шії знатні люди не тільки в Київській Русі, а й в інших країнах. Слово «гривня» в значенні певної кількості монет, які використовувались уже в VIII—IX ст. при здійсненні торгових операцій, сплаті данини, уперше зустрічається в найдавнішому серед відомих давньоруських літописів «Повісті минулих літ».

Інтенсивний розвиток землеробства та промисловості, поживлення торгівлі, процеси об'єднання давньоруських земель у XI ст. сприяли появі в обігу монетної гривні — масивних зливків срібла певної ваги (між 160 та 205 грамами залежно від типу) та форми. З їх поширенням у XII—XIV ст. на землях Київської Русі майже повністю припинилося використання монет інших країн. Але вони поступово були витіснені монетами чужоземних княжих дворів, а пізніше — монетами та паперовими грошима Російської імперії. Із втратою державності українських земель слово «гривня» поступово вийшло з ужитку і було забуто на кілька століть.

Перше відродження гривні як української грошової одиниці відбулося після розпаду Російської імперії, в умовах становлення державної незалежності України в 1917—1920 рр. Навесні 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про гривню як грошову одиницю Української Народної Республіки. Українська валюта проіснувала за трьох урядів (Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського та Директорії).

Друге відродження гривні почалося після розпаду Радянського Союзу й здобуття Україною незалежності. Термін «гривня» як грошова одиниця України вперше було зафіксовано в Основних напрямках національної економічної політики в умовах незалежності в жовтні 1991 р. 14 листопада 1991 р. Президія Верховної Ради України прийняла постанову «Про національну валюту на Україні».

Цим документом передбачалось уведення в обіг на території України національної валюти в I півріччі 1992 р. Проте складна економічна ситуація в країні внесла свої корективи. 10 січня 1992 р. в Україні почалася грошова реформа, у готівковому обігу з'явилася перехідна національна валюта — український карбованець (купон). Його завданням було захистити споживчий ринок України, прийняти на себе тиск інфляції і загрозу неплатежів. І, нарешті, у серпні 1996 р. Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», згідно з яким від 2 вересня 1996 р. в обіг була введена національна валюта України — гривня та її сота частина — копія.

Уряд багато уваги приділяє функціонуванню грошових відносин, оскільки грошовий обіг — це «кровоносна система» економіки. Від її успішного функціонування залежить ділова активність, економічне зростання і добробут суспільства.

↓ Навчасьтесь разом

Визначте, як змінилася купівельна спроможність гривні, якщо рівень інфляції в країні склав 19%.

Розв'язання

Зміну купівельної спроможності грошей можна визначити за допомогою індексного методу:

$$I_{\text{реальної вартості грошей}} = \frac{I_{\text{номінальної вартості грошей}}}{I_{\text{цін на товари та послуги}}}$$

$I_{\text{номінальної вартості грошей}}$ дорівнює 1 і це означає, що номінальна вартість грошей не змінилась. $I_{\text{цін на товари та послуги}} = \frac{100\% + 19\%}{100\%} = 1,19$.

Отже, $I_{\text{реальної вартості грошей}} = \frac{1}{1,19} = 0,84 < 1 \Rightarrow$ купівельна спроможність грошей знизилась на $(1 - 0,84) \cdot 100\% = 16\%$.

Запитання та завдання

- Від чого залежить стійкість грошей?
- Що означає пряме і зворотне котирування?
- Українська фірма сплатила 41000 грн за продукцію американської фірми на суму 5000 доларів. 1) Визначте курс долара в Україні. 2) Якщо за обчисленого вами курсу українська фірма сплатила ще 22960 грн, то на яку суму (у доларах) американська фірма поставила продукцію?
- Знайдіть інформацію та підготуйте реферат про історію виникнення якої-небудь валюти.
- Який економічний зміст має покупка ювілейних монет за ціною що перевищує їхній номінал?
- Поясніть, чому платіжні картки набули значного поширення у світі.

ПРАКТИКУМ

Тести

- Гроші обслуговують процес ціноутворення, якщо виконують функцію:
А міри вартості; **Б** засобу обігу;
В засобу платежу; **Г** засобу накопичення.
- Купівельна спроможність грошей визначається:
А утіленою в грошовому товарі суспільною працею;
Б номінальною вартістю, вказаною на грошовій одиниці;
В кількістю товарів та послуг, які можна придбати за одну грошову одиницю;
Г кількістю товарів та послуг, які повинен мати суб'єкт для повного задоволення своїх потреб.
- За допомогою формули Фішера неможливо показати:
А динаміку сукупного продукту, виготовленого в країні;
Б зміну цін товарів;
В динаміку грошової маси в країні;
Г зміну купівельної спроможності грошей.
- Грошова маса протягом року спочатку зросла на 30%, а потім ще на 15%, швидкість обігу грошової одиниці збільшилась від 5 до 6 обертів, кількість виготовлених товарів та послуг зросла на 1/5. Дані свідчать, що ціни на товари та послуги підвищились:
А на 16%; **Б** 19,6%; **В** 45%; **Г** 49,5%.
- Яке твердження є правильним?
А Оскільки незмінним атрибутом товарного виробництва є гроші, то незмінними є і функції грошей;
Б кількість грошових агрегатів однакова в усіх країнах;
В стійкість сучасних національних грошей залежить від золотого вмісту грошової одиниці;
Г агрегат M_1 є більш ліквідним, ніж агрегат M_2 .
- Кількість паперових грошей, необхідних для обігу, при зменшенні швидкості обігу грошової одиниці:
А збільшиться; **Б** зменшиться;
В залишиться без змін; **Г** залежності між цими двома величинами не існує.
- Відповідно до рівняння Фішера зростання грошової маси на 10% при зниженні цін на 5% за умови незмінної швидкості обігу грошей приведе:
А до зменшення обсягів виробництва на 5%;
Б зростання обсягів виробництва на 5%;
В зростання обсягів виробництва на 15%;
Г зростання обсягів виробництва більш ніж на 15%.

- Якщо курс долара відносно гривні зріс від 5,8 до 8,5 грн/дол., ціна гривні:
А знизилась на 31,4%; **Б** знизилась на 31,8%;
В зросла на 46,6%; **Г** знизилась на 46,6%.
- Установіть відповідність між подіями і функціями грошей.
1 Школяр купує новий підручник **А** Міра вартості
2 Мати зберігає частину доходу для сплати відсотка за кредит **Б** Засіб обігу
3 Бабуся порівнює ціну на хліб у минулому році і нинішньому **В** Засіб платежу
4 Пенсіонер отримує пенсію **Г** Засіб накопичення
Д Світові гроші
- Установіть відповідність між елементами грошової маси і грошовими агрегатами, до яких вони входять.
1 Облігація державної позики на суму 1000 грн **А** Тільки M_0
2 15 грн 75 коп., які лежать у вашому гаманці **Б** M_0, M_1, M_2, M_3
3 10000 грн на оплату навчання у ВНЗ, які бабуся поклала на рахунок 10-літнього онука **В** M_1, M_2, M_3
4 1200 грн заробітної плати, які перераховані вузом на рахунок викладача **Г** M_2, M_3
Д Тільки M_3 .

? Запитання та завдання

- В умовній країні функціонує 1200 фірм і 16 млн домогосподарств. У поточному році на ринок ресурсів було поставлено і продано в середньому по 24 умовні одиниці ресурсів (для виробництва одиниці економічного блага необхідно 4 одиниці ресурсів), швидкість обігу грошей становила 8 обертів. Кожна фірма в поточному році мала в середньому фінансовий капітал у розмірі 6 млн грош. од. Визначте середню ціну одиниці товару.
- Центральний Банк країни здійснив емісію грошей в розмірі 10% від грошової маси, що перебувала в обігу. За цей період обсяг виробництва знизився на 3%. Як зміняться ціни за цей час у країні, якщо швидкість обігу грошової одиниці зросла на 2%?
- Визначте, як змінилась купівельна спроможність гривні, якщо рівень цін у країні спочатку підвищився на 10%, а потім ще на 8%.

✧ Готуємось до економічного турніру

- Як, на вашу думку, слід чинити уряду — прагнути до збільшення в обігу готівкових грошей в країні чи безготівкових? Що дає грошовому обігу збільшення питомої ваги безготівкових розрахунків?
- Чи згодні ви з твердженням, що з виникненням електронних засобів зв'язку та Інтернету виникає «економіка без грошей»?

ТЕМА 10 РИНКОВА СТРУКТУРА: ОСОБЛИВОСТІ РІЗНИХ РИНКІВ

1 Структурні елементи національного ринку

Ринкові відносини пов'язують економічну систему суспільства в єдине ціле. Економічна роль ринку полягає не лише в організації грошового та товарного обігу, а й у забезпеченні життєдіяльності сучасної економічної системи. Ринок є важливим елементом організації господарського механізму, він здійснює практичну перевірку економічних рішень держави, дає оцінку результатів господарювання.

Національний ринок — це сукупність соціально-економічних відносин, що виникають у сфері обміну внаслідок купівлі-продажу товарів, послуг, капіталу, землі, робочої сили.

Оскільки різноманітним є об'єкт купівлі-продажу, сучасний національний ринок характеризується складною структурою. Елементами національного ринку є такі ринки: *предметів споживання; засобів виробництва; платних послуг; робочої сили; капіталу; валюти; грошей; цінних паперів; науково-технічних розробок та інформації; нерухомості; землі.*

Деякі з названих основних структурних елементів ринку можуть бути об'єднані в більші підсистеми, наприклад ринки предметів споживання та послуг формують споживчий ринок. Останній разом із ринками засобів виробництва, а також науково-технічних розробок та інформації утворюють товарний ринок. Фінансовий ринок складається з ринку капіталів, цінних паперів, грошей, валюти, кредитів. З іншого боку, можна виділити більш «вузькі» конкретні ринки — ринки окремих товарних груп. Так, наприклад, у межах ринку засобів виробництва можна виділити ринок деревини, ринок палива, ринок металів тощо. А в межах споживчого ринку — ринок побутової техніки, одягу, кондитерських виробів тощо.

Національний ринок можна визначити як сукупність окремих сегментних ринків у їхній взаємодії та залежності, бо зміни ситуації на одних ринках викликають зміни на інших.

Суб'єктами національного ринку виступають усі макроекономічні суб'єкти: домашні господарства, фірми (підприємства), держава, закордонний сектор. Саме вони виступають як покупцями, так і продавцями різноманітних благ.

Домогосподарства, з одного боку, формують споживчий попит на ринку товарів та послуг. З іншого боку, вони як власники певних економічних ресурсів пропонують їх на ринках ресурсів.

Фірми (підприємства) формують інвестиційний попит на ринку ресурсів. Фірми ж є й основними постачальниками готової продукції.

Держава також купує продукцію, яка виготовляється в приватному секторі, несе витрати на виробництво суспільних благ і здійснення державних інвестицій.

Оскільки сучасні економічні системи є відкритими, то закордонний сектор не лише купує наші національні блага (а отже, наша країна їх експортує), але й продає свої блага на ринку нашої країни (це свідчить, що наша країна їх імпортує).

У результаті взаємодії попиту і пропозиції на кожному зі складових національного ринку формується певна ціна блага.

? Запитання та завдання

1. Як ви розумієте поняття «національний ринок»?
2. Охарактеризуйте елементи національного ринку.
3. Назвіть об'єкти та визначте роль суб'єктів національного ринку.

2 Ринок товарів та послуг: суб'єкти ринку та його сучасна організація

Центральне місце в структурі національного ринку посідає ринок товарів та послуг. *Ринок товарів і платних послуг* являє собою систему економічних відносин між покупцями та продавцями з приводу рухів товарів і послуг, які задовольняють споживчий та інвестиційний попит суб'єктів національного ринку.

Суб'єктами ринкових відносин можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Окремі особи або домогосподарства формують *споживчий попит* — платоспроможний попит:

- на товари тривалого користування (предмети побуту, засоби виробництва тощо);
- товари поточного споживання (одяг, продукти харчування тощо);
- послуги (комунальні послуги, охорона здоров'я, освіта тощо).

Товари та послуги надаються різноманітними виробниками цих благ, причому основна маса продукції надходить до споживачів через посередників.

На ринку засобів виробництва фірми формують *інвестиційний попит* — попит підприємців для:

- відновлення зношеного капіталу;
- збільшення реального капіталу.

Інакше кажучи, інвестиційний попит зумовлює витрати підприємств на нові засоби виробництва, приріст товарних запасів, а також інвестиції не лише фірм, а й домогосподарств у нове житло.

Покупцями і продавцями на ринку засобів виробництва можуть бути й інші економічні суб'єкти, зокрема держава, закордонний сектор, посередницькі організації.

Попит на фактори виробництва відрізняється від *попиту на споживчі товари*. Споживчий попит є прямим, безпосереднім або природним, оскільки націлений на прямі блага, які безпосередньо задовольняють потреби споживачів. Попит же на фактори виробництва є вторинним, похідним, бо націлений на непрямі блага, які необхідні для створення прямих благ, а тому залежить від попиту на готові товари та послуги. Це свідчить, що попит на фактори виробництва виникає лише тоді, коли виникає попит на кінцеві споживчі товари та послуги. Наприклад, у сучасних умовах практично зник попит на рахівниці (бо є калькулятори), а отже, і зник попит на працівників, які виготовляли дане благо. До того ж попит на фактори виробництва залежить від продуктивності цього фактору. Зрозуміло, що попит на більш родючі землі буде більшим, ніж на менш родючі.

Ще одна відмінність полягає в тому, що споживчий попит є більш гнучким, еластичним, ніж попит на фактори виробництва. Для виробництва кінцевих споживчих товарів необхідна і сировина, і праця людей, і техніка. Причому необхідні вони всі разом. Зрозуміло, що певні пропорції їх поєднання (технології) можна змінювати внаслідок зміни ситуації на ринках окремих ресурсів, а отже, і їх цін. Таким чином, попит на фактори виробництва є взаємозалежним. Більш високі ціни на техніку можуть призвести до збільшення попиту на робочу силу, яка може якимось чином замінити її.

Існують відмінності і в пропозиції. *Пропозиція* на ринку факторів виробництва залежить від специфіки кожного з них. Ця специфіка у свою чергу зумовлена обмеженістю економічних ресурсів, їх рідкістю. Причому еластичність пропозиції факторів виробництва може бути різною, що залежить від можливості їх відтворення у відносно короткий період часу. Чим більша можливість поновити фактор виробництва, тим еластичніша його пропозиція. Так, наприклад, еластичність пропозиції інструментів, техніки вища, ніж еластичність кам'яного вугілля.

Основним механізмом ринку товарів і послуг є торгівля. Це така господарська діяльність, яка спрямована на організацію і здійснення продажу благ. Розрізняють оптову і роздрібну торгівлю. *Оптова торгівля* виступає як посередницька торгівля між промисловцями і торговцями, а також між самими торговцями,

тобто організація і продаж товарів для виробничого використання або подальшого перепродажу. В оптовій торгівлі відбувається реалізація великих партій товару, які надходять до сфери обігу для подальшого розподілу та просування їх до покупця. Вона обслуговує, насамперед, обіг засобів виробництва між підприємцями, що виробляють і споживають їх, а також обіг предметів споживання між промисловими підприємцями та роздрібними підприємцями — посередниками.

У своєму розвитку оптова торгівля набуває різних форм. Найдавніша — ярмаркова торгівля, що здійснюється у визначені дні або періоди року в загальновідомих місцях.

Із розвитком товарного обігу на зміну тимчасовим ярмаркам прийшли постійно діючі оптові ринки — товарні біржі. Однією з форм ярмарково-біржової торгівлі є аукціони.

Роздрібна торгівля — це продаж товарів безпосередньо кінцевим споживачам поштучно для їхнього власного некомерційного використання.

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення споживчого та інвестиційного попиту.
2. Охарактеризуйте відмінності споживчого та інвестиційного попиту.
3. З'ясуйте особливості пропозиції споживчих та інвестиційних благ.
4. Дайте характеристику оптової та роздрібно торгівлі.

3 Ринок праці

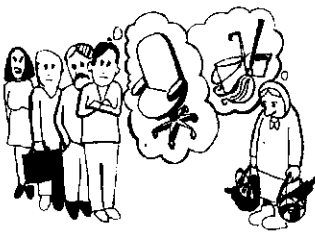
Ринок праці або **ринок робочої сили** являє собою систему соціально-економічних відносин між його суб'єктами з приводу купівлі-продажу праці найманих робітників за цінами, що складаються під впливом співвідношення попиту та пропозиції робочої сили.

Суб'єктами ринку праці виступають працедавці та наймані робітники. Об'єктами ринку робочої сили є якість праці та умови найму на роботу.

Ринок праці, як і будь-який інший, має два кити — *попит* і *пропозицію*.

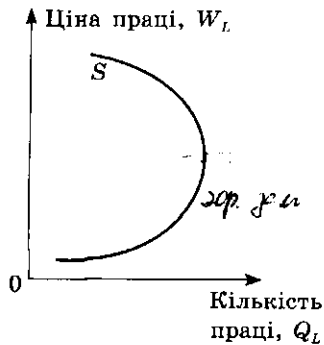
Під попитом на робочу силу слід розуміти платоспроможну потребу приватних фірм та держави в праці робітників відповідних професій і кваліфікацій. Як і на ринках інших ресурсів, попит на робочу силу є похідним від попиту на готові товари та послуги, для виробництва яких необхідна ця робоча сила. Попит на ринку праці залежить від продуктивності праці робітників і здійснюється з боку працедавців до тих пір, поки їх витрати на придбання робочої сили (заробітна плата) не стануть перевищувати внесок працівника у вартість створеної продукції.

Під пропозицією робочої сили розуміють здатність до різноманітної і якісної праці, що пропонується для реалізації людиною працездатного віку.

Кожна людина здебільшого сама вирішує, скільки часу вона хотіла б працювати, а скільки — відпочивати. Дилему «праця-дозвілля» відображає крива індивідуальної пропозиції праці (мал. 10.1). Характерний нахил кривої індивідуальної пропозиції праці ілюструє, що підвищення заробітної плати стимулює працівника до праці лише до певного моменту. Протягом цього періоду дозвілля приноситься в жертву інтересам високого заробітку, накопичується стомленість, діє так званий «ефект заміщення». При досягненні високого матеріального стану людина починає цінити вільний час і може дозволити собі більше дозвілля, тому скорочує пропозицію своєї праці і відмовляється навіть від підвищення заробітної плати, спрацьовує «ефект доходу». Специфічний вигляд кривої обумовлений також тим, що чим вища заробітна плата, тим більша відповідальність, більш важкі й шкідливі умови праці, більш рідкісними є талант і хист.

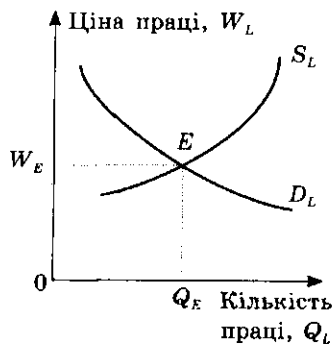

Мал. 10.1. Індивідуальна пропозиція праці

Крива ж ринкової пропозиції праці має звичайний вигляд, оскільки більш високі ставки заробітної плати будуть приваблювати більшу кількість робітників. Пропозиція робочої сили перебуває під впливом загальної кількості населення, кількості активного працездатного населення, статево-вікової структури суспільства.

Отже, ситуацію на ринку праці можна зобразити таким графіком (мал. 10.2).

Перетин кривих попиту і пропозиції означає рівність величини попиту і величини пропозиції праці і встановлення рівноваги на ринку робочої сили, а отже, і формування рівноважної ціни праці або заробітної плати (W_E) та кількості найнятих працівників (Q_E).

Мал. 10.2. Ринок праці

Навчаємось разом

Відомо, що попит на мулярів описується функцією $L_D = 16 - 0,06W$, де W — денна заробітна плата. Серед мулярів один згодний працювати за умови виплати йому не менше 200 грн за день, два мулярі готові приступити до роботи не менш ніж за 150 грн, троє — не менш ніж за 100 грн і ще два — не менш ніж за 120 грн. Побудуйте криві попиту і пропозиції на ринку мулярів. Охарактеризуйте рівновагу та її зміну, якщо активізується житлове будівництво.

Розв'язання

Крива попиту має лінійний характер, отже, для її побудови достатньо знайти координати двох точок. Наприклад, підставимо в рівняння попиту заробітну плату 200 і 150 грн.

Якщо $W = 200$, то $L_D = 16 - 0,06 \times 200 = 4$.

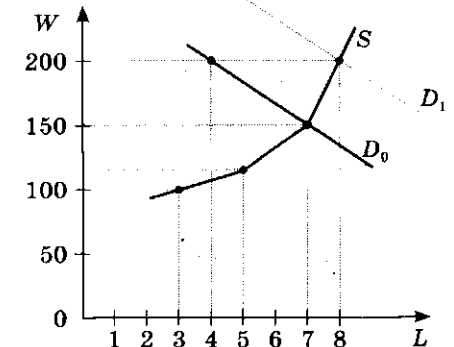
Якщо $W = 150$, то $L_D = 16 - 0,06 \times 150 = 7$.

За допомогою цих даних вже можемо побудувати криву попиту.

Для побудови кривої пропозиції мулярів необхідно скласти шкалу пропозиції. Починаємо з нижньої межі (див. тему 7). За 100 грн за день згодні працювати 3 мулярі, якщо заробітна плата буде 120 грн, вони також погодяться працювати і до них приєднаються ще 2, тобто їх стане 5. За умови виплати робітникам 150 грн за день на роботу погодяться останні 5 і ще 2, тобто їх тепер буде 7. За 200 грн за день раді будуть працювати всі 8 мулярів. Отже, маємо таку шкалу пропозиції.

Будуємо графік.

W	L
100	3
120	5
150	7
200	8

На даному ринку мулярів установиться рівновага за умови виплати робітникам денної заробітної плати 150 грн. При цьому на роботу буде найнято 7 мулярів. Якщо активізується житлове будівництво, попит на мулярів зросте, крива попиту зміститься праворуч, наприклад у положення D_1 . Це буде означати підвищення заробітної плати і збільшення зайнятості робітників.

? Запитання та завдання

- Охарактеризуйте суб'єктів та об'єкти ринку праці.
- Обґрунтуйте специфіку попиту і пропозиції на ринку праці.
- Покажіть схематично і поясніть зміни на ринку праці кондитерів, якщо:
  - знизились реальні доходи населення;
  - виробництво кондитерських виробів в останні роки є прибутковим;
  - професія кондитера в останні роки стала привабливою для молоді;
  - заробітна плата кондитерів зросла на 20%.
- На ринку праці попит на робочу силу описується рівнянням $L_D = 200 - 4w$, а пропозиція — $L_S = 80 + 8w$. Визначте: а) рівноважну погодинну ставку заробітної плати; б) кількість найнятих на роботу; в) наслідки встановлення державою мінімальної погодинної ставки заробітної плати на рівні 15 грош. од. Побудуйте відповідні графіки.

4 Ринки капіталу, грошей та цінних паперів

Оскільки капітал можна розглядати з предметно-функціональної (фізичної) і грошової точки зору, то і *ринок капіталу* залежно від того, що є об'єктом взаємовідносин між покупцями і продавцями, характеризується як *ринок фізичного капіталу* і *ринок капіталу як кредитного ресурсу*.

Капітал як чинник виробництва розглядається як інвестиційні товари (обладнання, споруди, інструмент тощо), тобто те, що створюється людиною, а не є готовим у природі, і використовується в багатьох актах виробництва. У даному випадку ринок капіталу є складовою частиною ринку факторів виробництва, основними суб'єктами якого є фірми (підприємства) і домогосподарства.

Фізичний капітал може бути придбаний у власність фірм або надаватися їм у тимчасове користування. Тому на ринку капіталу в результаті взаємодії попиту та пропозиції встановиться рівноважна ціна в першому випадку як ціна купівлі-продажу, а в другому випадку — ціна використання у формі регулярних рентних платежів.

Капітал утворюється за рахунок неспожитої частини доходу, тобто за рахунок збережень. Це означає, що ринок капіталів розглядається як ринок кредитних ресурсів. На відміну від грошового ринку, який пов'язаний із придбанням будь-яких товарів і короткостроковими банківськими операціями (терміном до одного року), ринок капіталів націлений на придбання засобів виробництва і обслуговує середньострокові та довгострокові операції банків.

У даному випадку виникають економічні відносини між власниками тимчасово вільних грошових коштів і підприємцями, які хочуть реалізувати свої інвестиційні проекти, але не мають своїх власних коштів. Ці відносини називаються *кредитними*, і формуються вони на принципах *повернення, терміновості й платності*. Саме завдяки кредитним відносинам відбувається перерозподіл грошових коштів між економічними суб'єктами, підприємствами, галузями, створюються умови для безперервного суспільного відтворення.

Джерелами позичкового капіталу (тимчасово вільних грошових коштів) можуть бути: 1) кошти підприємств, які виникають за рахунок амортизаційних відрахувань, нерозподіленого прибутку, унаслідок незбігу терміну виплати витрат і терміну отримання доходів; 2) грошові заощадження населення; 3) тимчасово вільні грошові кошти держави.

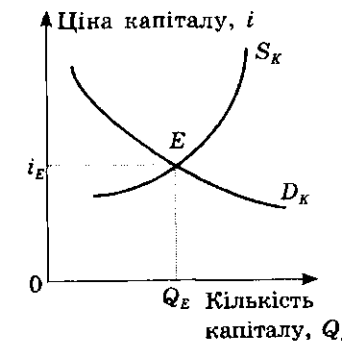
Ціною на даному ринку виступає відсоток (i), тобто величина доходу, яка обчислюється за певний проміжок часу (за рік) у відсотковому відношенні до величини капіталу, що використовується (мал. 10.3).

Дуже близьким до ринку капіталів є *ринок грошей*, механізм, на якому в результаті взаємодії попиту і пропозиції встановлюється рівноважне значення кількості грошей і рівноважна ставка відсотка.

Попит на гроші з боку різних економічних суб'єктів формується завдяки виконанню грошима функцій засобу обігу і засобу нагромадження. Цей загальний попит на гроші перебуває під впливом трьох чинників. Кожному суб'єкту необхідні гроші для оплати різних товарів та послуг. Цей попит називається *транзакційним* або *попитом на гроші для угод*. Він прямо залежить від кількості товарів і послуг, які виробляються в суспільстві. Кожна людина бажає в будь-який момент мати певну суму грошей на всяк випадок. Це так званий попит на гроші за мотивом обачливості.

З іншого боку, люди можуть зберігати свої кошти не лише у вигляді грошових депозитів у банках, а й в інших активах (цінних паперах, нерухомості тощо). Це так званий *спекулятивний попит* або *попит на гроші для фінансових активів*. Він обернено залежить від відсоткової ставки, бо чим нижча відсоткова ставка, тим вигідніше тримати гроші не в банках у вигляді депозитів, а вкласти їх в інші фінансові активи.

Грошову пропозицію складають *готівкові й безготівкові гроші*, що формують *грошову масу*. Вона контролюється Національ-

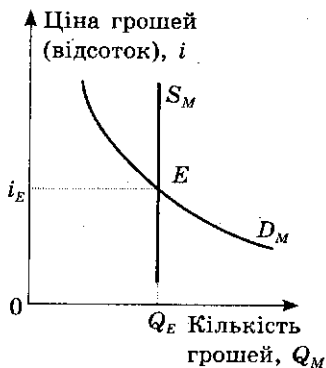

Мал. 10.3. Ринок капіталу

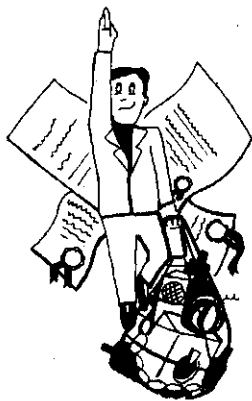
ним банком країни, підтримується на фіксованому рівні задля забезпечення їх повноцінності.

Тим самим ситуацію на ринку грошей можна представити таким графіком (мал. 10.4).

Із ринком капіталів і ринком грошей тісно пов'язаний **ринок цінних паперів**, який також формує джерела додаткових коштів.

Мал. 10.4. Ринок грошей

Від попередніх він відрізняється специфічним характером об'єкта ринку. **Цінні папери** — так званий фіктивний капітал — це одночасно і титул власності, і боргове зобов'язання. Суб'єктами на ринку цінних паперів є **продавці**, тобто **емітенти** (ті, хто випускає ці папери), або їх власники (це можуть бути фінансові посередники) і **покупці** (будь-яка юридична або фізична особа).

Найбільш поширеними цінними паперами є акції й облигації.

Акції — цінний папір, який свідчить про те, що його власник стає співвласником капіталу емітента і отримує частину доходів від його функціонування у вигляді дивідендів. Гроші ж, які отримує емітент від продажу акцій, стають власністю емітента і використовуються для розвитку **акціонерного товариства**.

Акціонерні товариства можуть бути **відкритими** і **закритими**. Акції відкритих акціонерних компаній може придбати будь-яка особа на відкритому ринку, акції ж закритих акціонерних підприємств може придбати лише колектив засновників.

Облигації — це цінні папери, які засвідчують факт позики. Емітент облигації стає боржником її покупця. Купівля облигації є своєрідним кредитом на певний строк із виплатою відсотка.

На фондовому ринку формуються попит і пропозиція цінних паперів, визначаються біржові індекси, а також обсяг продажу цінних паперів.

Попит на цінні папери формується під впливом кількості тимчасово вільних грошових коштів, від величини доходу на них (дивіденду чи відсотка) та від величини доходу при альтернативному використанні цих коштів (наприклад, відсотка на депозит).

Пропозиція цінних паперів залежить від потреби емітентів в інвестиціях.

Розрізняють **первинний** і **вторинний ринки цінних паперів**. На первинному ринку здійснюється продаж нових паперів після їх емісії (випуску). На вторинному ринку обертаються раніше випущені акції та облигації, тобто здійснюється їх перепродаж, обслуговується фондовою біржею. Цінні папери тут купуються і продаються за **курсовою вартістю**, яка характеризує пряму залежність її від доходу на цінний папір і обернену залежність від величини позичкового відсотка.

↓ **Навчаємось разом**

Попит на гроші для угод становить 20% вартості загального випуску товарів та послуг у країні. Пропозиція грошей становить 200 млрд дол. Попит на гроші з боку фінансових активів наведений в таблиці:

Відсоткова ставка, %	Попит на гроші з боку фінансових активів, млрд дол.
14	10
13	15
12	20
11	25

Визначте рівноважну відсоткову ставку, якщо в країні виготовлено продукції на суму 900 млрд дол.

Розв'язання

Рівноважна відсоткова ставка може бути визначена за умови відповідності величини попиту на гроші та величини їх пропозиції. Величину пропозиції грошей задано в умові.

Щоб знайти величину попиту на гроші, потрібно обчислити загальний попит на гроші за кожного рівня відсоткової ставки як суму трансакційного і спекулятивного попиту. У таблиці наведено дані про спекулятивний попит.

Обчислюємо величину трансакційного попиту: $0,2 \times 900 = 180$ млрд дол. Отже, отримуємо загальний попит на гроші.

Відсоткова ставка, %	Попит на гроші з боку фінансових активів, млрд дол.	Трансакційний попит на гроші, млрд дол.	Загальний попит на гроші, млрд дол.
14	10	180	190
13	15	180	195
12	20	180	200
11	25	180	205

Як видно з таблиці величина загального попиту на гроші дорівнює величині їх пропозиції (200 млрд дол.), коли ставка відсотка становить 12%. Це і є рівноважна відсоткова ставка.

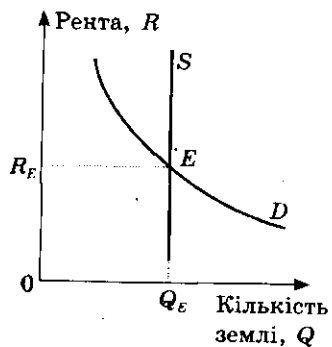
? Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте спільні та відмінні риси ринку капіталу, грошей та цінних паперів.
2. Визначте джерела позичкового капіталу.
3. Спекулятивний попит на гроші описується рівнянням $M_{Dcn} = 365 - 25i$, де i — ставка відсотка в %. Грошова пропозиція становить 640 млрд грн. За рік у країні виготовлено товарів та послуг на суму 4800 млрд грн. Грошова маса здійснює протягом року вісім обертів. Визначте параметри рівноваги на ринку грошей.
4. Поясніть відмінності між акцією та облигацією.

5 Особливості ринку землі, інформації, валют

Ще одним специфічним ринком є ринку землі. Земля — основний виробничий фактор у сільському господарстві, який має суттєві особливості в порівнянні з іншими ресурсами. Ці особливості позначаються на попиті та пропозиції землі.

Земля є невідтворюваним ресурсом. Кількість земель, придатних для виробничих цілей, практично є фіксованою величиною.

Мал. 10.5. Ринку землі

Це означає, що пропозиція землі не може бути збільшена навіть за умови зростання ціни на землю. Це визначає криву пропозиції землі як абсолютно нееластичну. Чинниками, які впливають на пропозицію землі, є родючість та місцерозташування. Оскільки пропозиція землі є абсолютно нееластичною, то на встановлення рівноваги на ринку землі впливає лише попит на неї.

Попит на землю є неоднорідним. Він поєднує попит на землю з метою виробництва сільськогосподарської продукції (сільськогосподарський попит), а також несільськогосподарський попит, який виникає

з метою видобутку корисних копалин, житлової забудови, спорудження промислових об'єктів, магістралей тощо.

Ціною рівноваги попиту і пропозиції землі є *рента* (мал. 10.5).

Серед елементів національного ринку слід виділити також ринку інформації та валютний ринку.

Ринку інформації — це сукупність економічних відносин із приводу збирання, опрацювання, систематизації інформації та її продажу кінцевому споживачеві. Інформація — це ще один специфічний ресурс. Від якості та обсягу інформації залежить правильність прийнятого рішення як у сфері виробництва, так і в спожив-

ванні. Адже відомо «хто володіє інформацією — той володіє світом» і «будь-яка монополія починається з монополії на інформацію». Інформація є рідкісним благом, для отримання якого потрібні певні витрати, оскільки втаємничена, маловідома інформація коштує дорого, а інформація, відома всім, не коштує нічого.

Валютний ринку — це такий специфічний ринку, де предметом купівлі-продажу є різні національні валюти. Його функціонування зумовлене розвитком зовнішньоекономічних зв'язків між різними країнами і необхідністю взаємних розрахунків. Із погляду організаційних відносин цей ринку функціонує через кореспондентські рахунки між банками різних країн у вигляді валютних бірж. Ціною на даному ринку виступає *валютний курс*.

Усі ринки в Україні ще повністю не сформовані. Формування одних із них відбувається швидше (ринку товарів та послуг), а інших — набагато складніше і довше (ринку землі, фінансовий ринку), що зумовлено багатьма причинами, у тому числі й суб'єктивними, а також економічною та фінансовою кризою.

↓ Навчаємось разом

Попит на сільськогосподарські угіддя в даному регіоні представлено функцією $Q_D = 5000 - 2R$, де R — рента в гривнях за 1 га. Відомо, що загальна кількість земель даного регіону становить 5200 га, у тому числі землі під виробничими об'єктами 1600 га, під житловими спорудами — 2500 га. Визначте рівноважну ренту на сільськогосподарські угіддя. Охарактеризуйте ситуацію, яка виникне на даному ринку, якщо уряд установить фіксовану ренту на рівні 2200 грн за га. Наведіть відповідний графік.

Розв'язання

Рівноважну ренту на сільськогосподарські угіддя визначаємо за умови тотожності величини попиту і величини пропозиції сільськогосподарських земель.

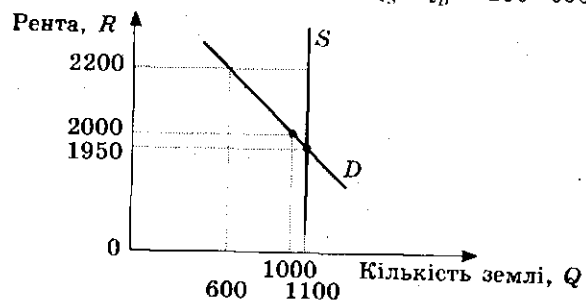
Величина пропозиції сільськогосподарських земель становить $5200 - 1600 - 2500 = 1100$ га.

Оскільки $Q_D = Q_S$, то $5000 - 2R = 1100$. Звідси $R = 1950$ грн.

Цю ситуацію можемо вже показати графічно. Для побудови кривої попиту в нас вже є одна точка — точка рівноваги. Для визначення координат другої точки підставимо в рівняння попиту будь-яке значення ренти, наприклад $R = 2000$, $Q_D = 5000 - 2 \cdot 2000 = 1000$. Пропозиція сільськогосподарських угідь є абсолютно нееластичною, тому крива пропозиції буде вертикальною лінією при $Q = 1100$ га.

Якщо уряд установить фіксовану ренту на рівні 2200 грн за га, то утвориться надлишок земель, оскільки $R_{\text{фікс.}} > R_{\text{рівн.}}$. Величина попиту на зем-

лі за даного рівня ренти дорівнює $Q_D = 5000 - 2 \cdot 2200 = 600$ га, а величина пропозиції така сама — 1100 га. Тому величина надлишку сільськогосподарських земель за даних умов становить $Q_S - Q_D = 1100 - 600 = 500$ га.

? Запитання та завдання

- Охарактеризуйте специфіку попиту і пропозиції землі.
- Наведіть конкретні приклади, які підтверджують вислови «хто володіє інформацією — той володіє світом» та «будь-яка монополія починається з монополії на інформацію».
- Дайте визначення поняття «валютний ринок».
- Попит на сільськогосподарські угіддя в даному регіоні представлено функцією $Q_D = 4000 - 2R$, де R — рента в гривнях за 1 га. У даному регіоні земель, придатних для сільськогосподарського виробництва, — 800 га. Визначте, яку фіксовану ренту за 1 га установив уряд, якщо на ринку виник дефіцит сільськогосподарських земель у розмірі 50 га.

ПРАКТИКУМ

T Тести

- Структурним елементом національного ринку не є ринок:
  - A засобів виробництва;
  - Б сільськогосподарської продукції;
  - В цінних паперів;
  - Г нерухомості.
- Попит сім'ї Іванових на новий котедж є прикладом:
  - A інвестиційного попиту;
  - Б споживчого попиту;
  - В ринкового попиту;
  - Г попиту на землю.
- Характерний нахил кривої індивідуальної пропозиції праці відображає дилему:
  - A «праця — заробітна плата»;
  - Б «праця — дозвілля»;

- В «заробітна плата — дозвілля»;
  - Г «праця — безробіття».
- Яке твердження є неправильним?
    - A Трансакційний попит обумовлює необхідність грошей для оплати різних товарів та послуг;
    - Б готівкові та безготівкові гроші складають грошову пропозицію;
    - В попит на капітал є поняттям, тотожним попиту на гроші;
    - Г пропозиція цінних паперів залежить від потреби емітентів в інвестиціях.
  - Абсолютно нееластична крива пропозиції характерна для ринку:
    - A грошей;
    - Б землі;
    - В капіталу;
    - Г правильні відповіді А і Б.
  - Рента виступає ціною рівноваги попиту і пропозиції на ринку:
    - A грошей;
    - Б землі;
    - В капіталу;
    - Г цінних паперів.
  - Капітал як фактор виробництва — це:
    - A початковий капітал для здійснення виробничої діяльності;
    - Б фінансовий капітал, на який підприємець купує фактори виробництва;
    - В засоби праці, які створені людиною і використовуються у виробництві багаторазово;
    - Г правильні відповіді А і Б.
  - Яка ситуація впливає на ринок програмістів не так, як інші три?
    - A На підприємствах широко застосовується комп'ютерна техніка;
    - Б фірми очолюють угоди з випускниками шкіл, які бажають здобути вищу освіту і потім працювати програмістами;
    - В кількість студентів, які навчаються за денною формою навчання, щорічно зростає;
    - Г професія програмістів — одна з найбільш затребуваних та престижних у переліку об'яв центру зайнятості.
  - Установіть відповідність між ринками і товарами, які на них продаються.

1 Ринок цінних паперів.	A 1000 грн, необхідні для придбання акції ВАТ «Зевс»
2 Ринок грошей	Б Акція ВАТ «Зевс»
3 Ринок капіталу	В Менеджер
4 Ринок праці	Г Готова продукція ВАТ «Зевс»
	Д Автобуси, необхідні для перевезення працівників ВАТ «Зевс»

10. Установіть відповідність між економічними поняттями та їх визначеннями.
1 Трансакційний попит на гроші	А Цінний папір, який дає право отримувати дохід у вигляді відсотка
2 Ринок праці	Б Попит на гроші для фінансових активів
3 Акція	В Економічний механізм, де людина обмінює свої знання, вміння, час на заробітну плату
4 Спекулятивний попит на гроші	Г Цінний папір, який засвідчує право власності на частину майна підприємства
	Д Попит на гроші для придбання товарів та послуг

? Запитання та завдання

- Попит на працю шлюсарів описується функцією $L_D = 2950 - 0,5W$, а їх пропозиція — функцією $L_S = 2W - 800$. Визначте параметри ринкової рівноваги на ринку праці. Обґрунтуйте наслідки встановлення державою мінімальної заробітної плати шлюсарів на рівні 2000 грн.
- Попит на землю описується рівнянням $Q_D = 6500 - 2R$. Рівноважна рента встановилась на рівні 2000 грн за 1 га. Охарактеризуйте ситуацію на даному ринку, якщо за незмінної ренти пропозиція землі збільшилась на 500 га. Наведіть необхідні розрахунки і відповідний графік.
- Визначте додаткову суму грошей, яку має емітувати центральний банк країни, щоб утримати ставку відсотка на рівні 12%, якщо в обігу вже перебуває грошова маса в розмірі 800 млн грн. Трансакційний попит на гроші становить 685 млн грн, а спекулятивний попит описується рівнянням $M_{сп} = 500 - 5i$, де i — ставка відсотка у %.

◆ Готуємось до економічного турніру

- Дайте змістовну та обґрунтовану відповідь на запитання: «Чому досі в Україні ринок землі не працює? Що для цього необхідно зробити?».
- Наведіть приклади порушення прав інтелектуальної власності, які існують на ринку інформації.

ТЕМА 11 ДОХОДИ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

1 Функціональний розподіл доходів

Специфікою ринків факторних ресурсів є те, що на них формуються не лише ціни на ці ресурси, а й доходи. Оскільки ціна, вилучена за продаж ресурсу, — це дохід його власника.

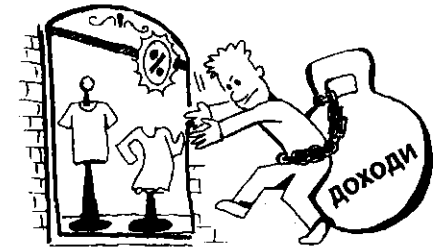
Доходи являють собою суму грошових коштів, які отримують економічні суб'єкти за певний проміжок часу. Роль доходів визначається тим, що рівень споживання і розвитку суб'єктів господарювання прямо залежить від рівня доходів.

Сучасна теорія і практика ціноутворення на ринках ресурсів, а отже, і формування доходів, — це продукт тривалої еволюції соціально-економічних відносин суспільства. Домінуюче в сучасній економічній теорії пояснення джерел і принципів формування доходів базується на теорії факторів і їх граничної продуктивності. Відповідно до неї весь створений в суспільстві продукт може бути представлений як сума доходів від факторів, що беруть участь у його виробництві. Функціональний розподіл доходів — це їх розподіл між основними власниками факторів: праці, капіталу, природних ресурсів і підприємницьких здібностей.

Участь кожного фактора виробництва у формуванні вартості визначається *граничним продуктом*. Останній показує, яку саме частину продукту (його вартості) можна створити за допомогою додаткової одиниці окремого фактора при незмінному значенні інших. Відповідно до граничного продукту забезпечується розподіл доходів пропорційно до внеску кожного з факторів.

Кожний конкретний фактор виробництва приносить свій конкретний *вид доходу*. Наймана праця робітників приносить заробітну плату, капітал (інвестиційні ресурси) створює відсоток, земля — ренти, а підприємницькі здібності — підприємницький дохід (прибуток).

Оскільки доходи оцінюються грошима, то розрізняють номінальні доходи, доходи в розпорядженні та реальні доходи. *Номі-*

нальні доходи характеризують рівень грошових доходів незалежно від рівня цін і оподаткування, тобто це і є величина доходу, оцінена грошима на даний період часу. *Доходи в розпорядженні* — це номінальні доходи з вирахуванням податків та інших обов'язкових платежів. *Реальні доходи* характеризують купівельну спроможність номінальних доходів з урахуванням зміни цін та тарифів.

Навчаємось разом

Визначте, як змінився рівень реальних доходів населення, якщо номінальні доходи за даний період зросли на 14 %, а ціни на товари та послуги підвищились на 1/8.

Розв'язання. Використовуємо індексний метод. Оскільки $I_{\text{реальних доходів}} = \frac{I_{\text{номінальних доходів}}}{I_{\text{споживчих цін}}}$, то визначаємо, по-перше, $I_{\text{номінальних доходів}}$, а по-друге, $I_{\text{споживчих цін}}$.

$$I_{\text{номінальних доходів}} = \frac{100\% + 14\%}{100\%} = 1,14.$$

$$I_{\text{споживчих цін}} = 1 + \frac{1}{8} = 1,125 \text{ або, знаючи, що збільшення на } \frac{1}{8} \text{ — це те саме, що й на } 100\% \cdot \frac{1}{8} = 12,5\%, \text{ то } I_{\text{споживчих цін}} = \frac{100\% + 12,5\%}{100\%} = 1,125.$$

Підставляємо в початкову формулу й отримуємо

$$I_{\text{реальних доходів}} = \frac{1,14}{1,125} = 1,013.$$

Оскільки $I_{\text{реальних доходів}} > 1$, це означає, що реальні доходи зросли на $(1,013 - 1) \cdot 100\% = 1,3\%$.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «доходи».
2. Охарактеризуйте правило ринкового формування доходів за продуктивністю виробничого ресурсу.
3. Назвіть фактори виробництва і відповідні види доходів, які вони приносять.
4. Визначте, як змінились номінальні доходи, якщо відомо, що реальні доходи зменшились на 10 %, а рівень інфляції становить 9 %.

2 Заробітна плата та чинники її диференціації

Переважаючою частиною населення будь-якої країни є наймані робітники, які формують *пропозицію робочої сили*. Ціною використання праці робітника є *заробітна плата* — винагорода, яку отримує власник робочої сили відповідно до кількості та якості затраченої ним праці у виробництві.

Розрізняють дві основні форми заробітної плати: відрядну та погодинну. Кожна з них проявляє себе у відповідних системах.

Відрядна — форма заробітної плати, величина якої залежить від обсягів виготовленої продукції. Вона застосовується на підприємствах, де праця робітників піддається точному і повному обліку, де широко використовуються норми виробітку. Величина заробітної плати за відрядної форми обчислюється як добуток розцінки одиниці виробу і кількості виробів.

Виділяють такі системи відрядної заробітної плати:

- *пряма відрядна заробітна плата*, яка передбачає пряму пропорційну залежність між зростанням обсягів виробництва і збільшенням заробітної плати;
- *відрядно-преміальна заробітна плата*. Ця система передбачає премію за продукцію, виготовлену понад норму, за дотримання технологічної дисципліни, за безаварійну роботу тощо;
- *відрядно-прогресивна заробітна плата*. За цієї системи виготовлена продукція в розмірі норми виробітку оплачується за основними розцінками, а продукція понад норму — за більш високими і зростаючими розцінками;
- *відрядно-регресивна заробітна плата*. За такої системи кожному відсотку збільшення виробітку понад норму відповідає приріст заробітку менше одного відсотка. Вона робить не вигідним перевиконання норми виробітку і зацікавлює в дотриманні вимог технології;
- *колективна відрядна заробітна плата*, яка встановлює залежність заробітної плати робітника від виробітку бригади з урахуванням коефіцієнта участі кожного;
- *акордна заробітна плата*, що встановлюється за весь обсяг робіт за акордними розцінками.

Погодинна заробітна плата нараховується робітникам залежно від кваліфікації і фактично відпрацьованого часу. Вона застосовується для оплати праці тих робітників, виробіток яких неможливо нормувати, у роботі яких головним є дотримання технології виробництва і підвищення якості продукції. Величина заробітної плати обчислюється як добуток погодинної ставки і кількості праці. Погодинна оплата передбачає просту погодинну систему, що обумовлює оплату за фактично відпрацьований час та погодинно-преміальну, яка передбачає виплату премії за зростання продуктивності праці, якості продукції, економію ресурсів, досконаліші форми організації праці.

Останні десятиріччя характеризуються все більш широким застосуванням погодинної заробітної плати і відповідним скороченням відрядної внаслідок зростання механізації та автоматизації виробництва. У Великій Британії, США, Німеччині та Франції 2/3 промислових робітників отримують погодинну заробітну плату.

За кордоном для посилення мотивації робітників у результативній діяльності підприємства, а також із метою досягнення стабільності витрат, а отже, і цін, успішно використовують різні системи пайової участі робітників у прибутках фірм, створюють робітничі фонди і робітничу власність.

Як і будь-який дохід, заробітна плата може бути номінальною і реальною. *Номінальна заробітна плата* — сума грошей, яку отримує власник робочої сили за певний проміжок часу. *Реальна заробітна плата* — кількість товарів та послуг, яку може придбати робітник на свою номінальну заробітну плату. Реальна заробітна плата прямо залежить від величини номінальної заробітної плати і обернено — від цін на товари та послуги.

Вплив на регулювання заробітної плати здійснюють фірма, держава та профспілки. Підприємства і держава проводять нормування праці. Держава встановлює мінімальну заробітну плату, тобто законодавчо встановлений розмір грошового еквівалента за просту, некваліфіковану працю, нижче за який не може здійснюватися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці або обсяг робіт.

У сучасному суспільстві значно зростає роль профспілок, зусилля яких спрямовані на підвищення ставки заробітної плати та протидію зниженню попиту на працю.

Розміри заробітної плати відрізняються не лише в різних країнах, а й в національній економіці і, навіть, у межах однієї професії. *Диференціація заробітної плати* — це розбіжності в рівнях оплати праці працівників під впливом різних чинників. Вона визначається як розбіжностями в результатах праці працівників, так і загальноекономічними умовами діяльності різних галузей господарства.

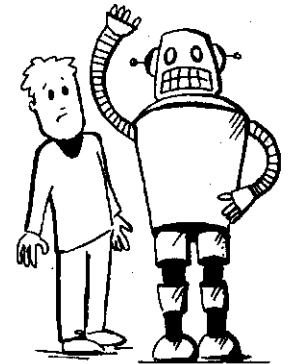
Головною причиною диференціації заробітної плати є різниця в кваліфікації та освіті. Безумовно на рівень заробітної плати впливають умови праці, складність робіт, що виконуються, відповідальність за них. За високої складності і відповідальності робіт від працівника вимагається більше знань, досвіду, навичок, фізичних і розумових зусиль. А отже, і послуги якіснішої робочої сили мають оплачуватися в більшому розмірі. Працівники отримують вищу заробітну плату, якщо працюють у несприятливих, шкідливих для здоров'я умовах або якщо їхня праця пов'язана з ризиком. Заробітна плата тісно пов'язана з кількістю праці. За інших однакових умов праця більшої тривалості потребує більших витрат робочої сили, а відповідно, і більшого обсягу життєвих засобів для її відтворення. Заробітна плата значною мірою залежить як від індивідуальних результатів виробництва, так і діяльності підприємства в цілому.

На розмір заробітної плати впливає *стан ринку праці* (співвідношення попиту і пропозиції, моделі ринку праці — монопо-

лія, моносонія тощо), оскільки в реальному житті спрацьовують чинники, які перешкоджають вільній конкуренції продавців і покупців робочої сили. Одним із них є *моносонія* — явище, коли одному покупцеві на ринку протистоить багато продавців. У такому разі моносоніст сам встановлює ціну робочої сили. Іншим чинником, що порушує вільну конкуренцію, є діяльність профспілок, яка приводить до того, що умови продажу робочої сили визначаються не індивідуальним, а колективним договором між членами профспілки і роботодавцем.

На відхилення заробітної плати від ціни ринкової рівноваги впливає також надання переваги якійсь одній групі працівників (жіноча та дитяча праця, расизм тощо).

Одночасно на ринкову вартість послуг робочої сили впливають окремі чинники й неринкового характеру, як, наприклад, талант, який підносить людину над звичним рівнем, а також наявність на ринку праці так званих неконкуруючих груп. Неконкуруючі групи — представники різних професійних груп, які відрізняються певними природними здібностями, освітою і, навіть, професійною непридатністю до певного виду діяльності, надто тривалим перенавчанням тощо (наприклад, будівельники і лікарі).

↓ Навчаємось разом

Визначте реальну погодинну заробітну плату службовця, якщо за місяць він отримав 1800 грн, відпрацювавши 21 день по 8 год. Ціни на товари та послуги за місяць зросли на 2%.

Розв'язання

Шляхи розв'язання задачі можуть бути різними, зокрема таким.

$$\text{Відомо, що } W_{\text{реальна}} = \frac{W_{\text{номінальна}}}{\text{Індекс споживчих цін}}$$

Для цього визначаємо номінальну погодинну заробітну плату та індекс цін.

Номінальна погодинна заробітна плата = місячна заробітна плата : кількість відпрацьованих годин = $1800 : (21 \cdot 8) = 10,71$ грн.

$$\text{Індекс споживчих цін} = \frac{100\% + 2\%}{100\%} = 1,02.$$

Отже, реальна погодинна заробітна плата становить

$$W_{\text{реальна}} = \frac{10,71}{1,02} = 10,5 \text{ грн.}$$

? Запитання та завдання

1. Дайте характеристику форм і систем заробітної плати.
2. Визначте чинники, від яких залежить величина реальної заробітної плати.
3. На початок року реальна заробітна плата викладача становила 1200 грн. За рік його номінальна заробітна плата зросла на 6%, а ціни на товари та послуги зросли на 11%. Обчисліть, як в абсолютному значенні змінилась реальна заробітна плата за рік.
4. Охарактеризуйте чинники диференціації заробітної плати.

3 Чинники диференціації позичкового відсотка на ринку кредитних ресурсів

На ринку кредитних ресурсів формується дохід власників грошового капіталу. **Позичковий відсоток** — плата, яку отримує кредитор від позичальника за користування позиченими грошима.

Найчастіше позичковий відсоток розглядають не в абсолютному значенні, тобто у вигляді кількості грошей, а у відносному як ставку або норму позичкового відсотка. **Норма позичкового відсотка** — це відношення суми річного доходу, отриманого на позичковий капітал, до суми капіталу, наданого в позичку, виражене у відсотках.

Оскільки надання кредиту і його повернення розірвані в часі, виникає проблема втрати грошима їх купівельної спроможності у зв'язку з інфляційними процесами в економіці. Тому розрізняють номінальну та реальну відсоткову ставку.

Номінальна ставка (i) — відсоткова ставка, виражена за поточним курсом грошової одиниці. **Реальна ставка (r)** — відсоткова ставка, скорегована з урахуванням рівня інфляції, тобто виражена в грошових одиницях постійної купівельної спроможності:

$$r = i - I_T$$

де I_T — темпи інфляції.

Тим самим реальна відсоткова ставка може бути не лише нульовою (за умови рівності номінальної ставки і рівня інфляції), але й від'ємною, коли темпи інфляції перевищують номінальну ставку відсотка.

На ринку кредитних ресурсів існують певні межі встановлення величини відсоткової ставки. Безумовно, власник капіталу не буде безкоштовно віддавати свій капітал у позичку, що й зумовлює існування нижньої межі величини відсоткової ставки. З іншого ж боку, верхньою межею буде виступати розмір норми прибутку, оскільки в підприємця не буде сенсу позичати

капітал, якщо отриманий прибуток необхідно буде віддати у вигляді відсотка за позичку.

Як і на заробітну плату, на позичковий відсоток діють певні чинники, які призводять до диференціації відсоткової ставки.

Рівень відсоткової ставки за користування кредитом залежить від **рівня ризику**. Цей ризик пов'язаний із можливістю економічних втрат у разі виникнення несприятливих для власника грошей обставин, наприклад, унаслідок несплати позичальниками відсотків за користування позичкою або неповернення позик в умовах кризової ситуації в економіці. Чим вища ймовірність втрати грошей кредитором, тим більшим є відсоток за користування позичкою. В умовах інфляційних очікувань кредитори змушені «страхувати» себе на випадок прискорення темпів інфляції шляхом збільшення ставок за кредитами. Тісно пов'язані з даним чинником і термін надання кредиту та його розміри. За рівних умов кредитор віддає перевагу більшим кредитам, бо це зменшує його витрати на вивчення економічного стану позичальника, обслуговування кредиту тощо. Тому більші суми, як правило, надаються в кредит під менші відсотки.

Одним із важливих чинників є **державна політика оподаткування**. Якщо відсотки, отримані від надання кредиту, не оподатковуються або оподатковуються на пільгових умовах, то вартість отримання кредиту буде меншою.

Розмір відсоткової ставки залежить також від умов надання аналогічного виду кредиту іншими кредиторами на загальнодержавному та регіональному кредитних ринках, від можливості кредитора щодо додаткового залучення кредитних ресурсів, а позичальника — щодо отримання такої ж позики в інших кредиторів, наявність різних форм матеріального забезпечення позики тощо.

Впливає на величину відсоткової ставки і рівень кредитно-грошового регулювання економіки центральним банком за допомогою властивих йому інструментів, їх диференційованості залежно від грошово-кредитної політики.

Не слід забувати і про міжнародні чинники, особливо вільний перетік капіталу із країни в країну, передусім так званих «гарячих» грошей, пов'язаних з інфляційними процесами в країнах-кредиторах.

Навчаємось разом

Визначте, як змінилась реальна норма позичкового відсотка за рік, якщо на початку року вона становила 8%, а номінальна норма позичкового відсотка наприкінці року дорівнювала 14%. Ціни на товари та послуги протягом року зросли на 11%.

Розв'язання

Спочатку визначаємо реальну норму позичкового відсотка наприкінці року. Оскільки $r = i - I_T$, то $r = 14\% - 11\% = 3\%$.

Отже, за рік реальна норма позичкового відсотка зменшилась на $8\% - 3\% = 5\%$.

? Запитання та завдання

1. У чому різниця між позичковим відсотком і нормою позичкового відсотка?
2. Якщо номінальна норма позичкового відсотка 12%, а рівень інфляції — 8%, то якою буде реальна норма позичкового відсотка?
3. Охарактеризуйте чинники диференціації відсоткової ставки.

4 Види земельної ренти

Земля, як і капітал, може бути використана по-різному. Землевласник може самостійно обробляти землю, вести будь-яке господарство. У даному випадку він може отримати регулярний дохід у вигляді прибутку. Із другого боку, землевласник може здавати землю в оренду й отримувати знову ж таки регулярний дохід у вигляді ренти. I, нарешті, землевласник може продати землю, отримавши одноразово дохід у вигляді її продажної ціни.

Ринок землі, розглянутий в попередній темі, характеризував економічні відносини, які виникають між землевласниками і землекористувачами.

Доходом, який формується на даному ринку землі, є рента. **Рента** — плата за використання ресурсу, пропозиція якого жорстко обмежена.

Обмеженість землі та її невідтворюваність сприяють виникненню двох видів монополії на землю: монополія на землю як на об'єкт господарювання і монополія на землю як об'єкт власності. А це, у свою чергу, є основою існування трьох видів ренти: диференціальної, абсолютної і монопольної.

Монополія на землю як на об'єкт господарювання полягає в тому, що кожна земельна ділянка перебуває в монопольному розпорядженні певного підприємця і не дає можливості господарського використання іншими економічними суб'єктами. Це є причиною утворення *диференціальної земельної ренти*. Розрізняють диференціальну земельну ренту I і диференціальну земельну ренту II.

Умовою створення диференціальної земельної ренти I є відмінності в природній родючості земель і неоднакове місцезнаходження земельних ділянок відносно ринків збуту продукції та ринків необхідних засобів виробництва. Кращих та середніх земель за родючістю або за місцезнаходженням недостатньо для задоволен-

ня суспільного попиту на сільськогосподарську продукцію. Це змушує обробляти і гірші землі. На відміну від промисловості, де вартість продукції визначається середніми умовами виробництва, суспільна вартість продукції землеробства визначається середніми умовами виробництва на відносно гірших ділянках землі. Продаж продукції за цінами гірших ділянок земель дає можливість орендарям кращих і середніх за своїми якостями земель отримувати диференціальний (або різницевий) надприбуток, що привласнюється землевласниками у формі диференціальної ренти I.

Отже, *диференціальна рента I* — дохід, який отримують власники кращих і середніх земель.

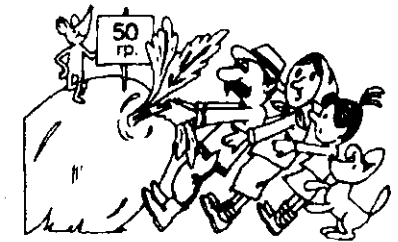
Але родючість земель можна змінити штучно, використовуючи інтенсивні методи землеробства: внесення добрив, використання прогресивних біотехнологій, сортів рослин та видів тварин із підвищеним потенціалом продуктивності тощо. За рахунок додаткових капіталовкладень підвищується врожайність, швидше окупаються витрати, що дає змогу навіть на гірших ділянках землі отримувати диференціальну земельну ренту II. До закінчення орендного договору диференціальну земельну ренту II отримує фермер-орендар. Але при укладенні нового орендного договору землевласник, через панування монополії на землю як об'єкт власності, привласнює її шляхом підвищення орендної плати, тобто отримує частину диференціальної земельної ренти II.

Диференціальна рента II — дохід, який виникає внаслідок штучного підвищення родючості землі за рахунок додаткових вкладень капіталу.

Монополія на землю як на об'єкт власності заважає вільному переливанню капіталу з промисловості в сільське господарство і не дає можливості сільському господарству брати участь у вирівнюванні індивідуальних норм прибутку в середню. Сільськогосподарська продукція продається за ціною, яка містить надлишок над середнім прибутком, що дозволяє землевласникам привласнювати його у формі абсолютної ренти.

Абсолютна рента — надлишок суспільної вартості сільськогосподарської продукції над ціною виробництва (витрати виробництва плюс середній прибуток), що створюється в сільському господарстві незалежно від якості оброблюваних земельних ділянок.

Існує також *монопольна рента* — дохід, який утворюється на землях особливої якості або в особливих кліматичних умовах. Унікальність продукції (наприклад, особливі сорти рослин), обмеженість виробництва певними землями або певними природно-

кліматичними умовами дає можливість реалізувати продукцію із цих земель за монополюю високими цінами, які є джерелом монополюю ренти власників особливих земельних ділянок.

Практичною формою існування земельної ренти є орендна плата, що стягується землевласниками з орендарів. Однак, крім власне ренти як плати за користування землею, в орендну плату нерідко входить відсоток на вкладений в землю капітал, а також амортизація цього капіталу.

В умовах існування ринкових відносин земля може не лише здаватися в оренду, а й продаватися. На відміну від інших благ, земля — особливий об'єкт купівлі-продажу, за своїм походженням вона є природним фактором, а не продуктом людської праці. А тому ціна даного товару базується не на вартості, а на доході, який земля приносить своєму власникові, — ренті. Ціна землі прямо залежить від величини ренти і обернено від позичкового відсотка. Власник землі згоден продати землю за таку суму, яка, будучи покладеною до банку, принесла б йому річний дохід у вигляді відсотка, не нижчий від того, який він отримував би у вигляді ренти.

↓ Навчаємось разом

Попит на землю описується рівнянням $Q_D = 2500 - 4R$. Пропозиція землі становить 1000 га. Визначте ціну 500 га землі, якщо норма позичкового відсотка становить 20%.

Розв'язання

Спочатку визначаємо рівноважну ренту як ціну рівноваги величини попиту на землю і величини її пропозиції.

$$2500 - 4R = 1000; 4R = 1500; R = 375 \text{ грош. од.}$$

Оскільки Ціна землі = $\frac{\text{Рента}}{\text{Норма позичкового відсотка}} \cdot 100\%$, то ціна 500 га землі = $500 \cdot \frac{375}{0,2} = 937500$ грош. од.

? Запитання та завдання

1. Визначте причини та умови існування різних видів ренти, заповнивши таблицю.

Види ренти	Причини виникнення	Умови виникнення
Диференціальна земельна рента I		
Диференціальна земельна рента II		
Абсолютна земельна рента		
Монополюю рента		

2. Охарактеризуйте чинники, які впливають на ціну землі.

5 Прибуток підприємця: механізм формування та чинники диференціації

Оскільки в процесі виробництва товарів та послуг беруть участь і підприємницькі здібності, то не дивно, що даний ресурс також приносить своєму власникові певний дохід. Таким доходом є **прибуток**.

Для того щоб визначити сутність прибутку підприємця, слід згадати, що являють собою підприємницькі здібності. Із теми 2 вам відомо, що підприємницькі здібності — специфічні здібності людини, яка бере на себе завдання організації виробництва, управління ним, прийняття як поточних, так і перспективних рішень, несе економічну відповідальність за прийняття цих рішень, проявляє новаторство та йде на ризик. А отже, можна розглянути кілька визначень прибутку, які саме і характеризують багатогранність підприємця.

- 1) Прибуток — перевищення доходів від продажу товарів і послуг над витратами на виробництво і продаж цих товарів.

Прибуток обчислюється як різниця між виручкою та витратами фірми. Це визначення справедливе, однак воно розкриває лише кількісний бік цієї категорії, але не торкається важливішої для з'ясування сутності якісного боку.

- 2) Прибуток — плата за ризик; за невизначеність результатів підприємницької діяльності.

І дійсно, підприємець, приймаючи те чи інше господарське, організаційне, технічне рішення, стикається із загрозою можливого матеріальних збитків, аварій, стихійних лих, банкрутства, зменшення цінності акцій, грошової одиниці тощо, а також можливих втрат, пов'язаних з отриманням прибутку. Саме за те, що він вмів передбачати наслідки ризику, реально оцінити варіанти вибору і своєчасно запобігти можливим втратам, підприємець і повинен отримати винагороду у вигляді прибутку.

- 3) Прибуток — плата за новаторство, за талант в управлінні фірмою. Прибуток справедливо може бути платою за здійснення підприємцем нововведень, впровадження в компанії передових досягнень науково-технічного прогресу, появу на ринку нових товарів та послуг, підвищення їх якості, використання нових методів організації праці, зниження витрат виробництва. Досконала організація і кваліфікованість підприємця в управлінні справами фірми навіть без додаткових інвестицій призводить до перевищення виручки від реалізації продукції над витратами виробництва, тобто отримання прибутку. Таким чином, прибуток є формою доходу підприємця, що вклав свій капітал і здібності з метою досягнення певного ко-

мерційного успіху. Причому це не є гарантований дохід підприємця. Він є результатом лише вмілого і успішного ведення бізнесу, залежить від здатності підприємця до інновацій та ризику.

Прибуток, або підприємницький дохід, неоднорідний за своєю структурою. Слід виділити, по-перше, *нормальний прибуток* або, як його називають західні вчені, нульовий прибуток. Він визначається як відшкодування всіх прихованих витрат виробництва, пов'язаних із підприємницькою діяльністю, застосуванням здібностей підприємця та його капіталу. Підприємець отримує нормальний прибуток незалежно від фінансових результатів діяльності підприємства. Це винагорода підприємця за його працю, за його рішення вкласти свої вміння і капітал саме в цю справу. Вона повинна бути не меншою, ніж втрачений прибуток, який підприємець зміг би отримати, якби вклав їх в іншу справу. Не отримуючи нормального прибутку, підприємець не став би займатися цією справою. Нормальний прибуток не є надлишком доходів над витратами, а є ціною капіталу (або витрат втрачених можливостей капіталу) і підприємницької діяльності, тобто він не береться з прибутку фірми, а входить у її витрати. Нормальний прибуток — обов'язкова, невід'ємна частина підприємницького доходу.

По-друге, за умов наявності на ринку монополії і встановлення нею високої ринкової ціни, застосування реклами, патентів, диференціації продукції та інших методів нецінової конкуренції підприємець може отримувати і монопольний прибуток. Він є надлишком над нормальним прибутком, результатом перерозподілу доходів споживачів, своєрідною премією, отриманою за їхній рахунок, а його величина залежить від ступеня контролю фірми над пропозицією певного товару, його ціною та інших чинників.

Прибутки підприємців різняться за своєю величиною. Оскільки, прибуток — це плата за підприємницькі здібності, а здібності в кожній людині різні, то, зрозуміло, що це один із чинників диференціації прибутку. Але прибуток, як з'ясували раніше, — це відшкодування капіталовкладень. А тому чим більші обсяги вкладених у бізнес коштів, тим більший виторг, а отже, можливість отримання більшого прибутку. Рівень прибутку різниться від сфери капіталовкладень, оскільки існують галузі народного господарства з різною прибутковістю. Величина прибутку залежить також від дій підприємця, націлених на скорочення витрат виробництва, на прискорення обороту капіталу. Безумовно, чинником диференціації прибутку є й ціна, за якою реалізується результат виробництва.

Розмір прибутку має велике значення для фірми. Якщо обчислити різницю між виторгом фірми та її витратами на ви-

робництво і реалізацію готової продукції, то отримаємо *балансовий*, або *бухгалтерський*, *прибуток*. Він є джерелом сплати обов'язкових платежів (рентних платежів, оплати відсотків за кредити, страхових внесків тощо) та податків. Після їх сплати підприємець отримує *чистий прибуток*, який може бути використаний як на особисті потреби підприємця, так і на фінансування розвитку фірми.

Але абсолютна величина прибутку ще ні про що не свідчить. Для характеристики ефективності функціонування авансованого у виробництво капіталу використовується *показник норми прибутку*, який показує ступінь прибутковості капіталу і визначається як відсоткове відношення маси прибутку до всього авансованого капіталу. Саме цей показник характеризує прибуток як критерій ефективності господарської діяльності фірми.

Економічна роль прибутку полягає в тому, що він є головною метою підприємницької діяльності, основним спонукальним мотивом здійснення будь-якого бізнесу. Прибуток є джерелом розширення виробництва, реалізації досягнень науково-технічного прогресу, потужним генератором інвестицій та нововведень.

↓ Навчаємось разом

Фірма «Фарт» виготовила 120 тис. шт. тюбиків дитячого крему і реалізувала їх за ціною 3,6 грн. Витрати виробництва становлять 268 тис. грн, витрати на реалізацію продукції — 68 тис. грн. Визначте загальну величину прибутку.

Розв'язання

Загальна величина прибутку є різницею між виторгом фірми та її загальними витратами.

Виторг фірми визначається як добуток ціни одиниці продукції і кількості проданих товарів. Таким чином виторг фірми становить: $3,6 \cdot 120 = 432$ тис. грн.

Загальні витрати фірми поєднують витрати виробництва і витрати на реалізацію продукції, тобто становлять $268 + 68 = 336$ тис. грн.

Отже, загальна величина прибутку: $432 - 336 = 96$ тис. грн.

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «прибуток».
2. Охарактеризуйте види прибутку.
3. Назвіть чинники диференціації прибутку.

6 Види цінних паперів та особливості формування доходу на них. Курс акцій

Цінні папери — це свідоцтва про участь їх власників у капіталі акціонерного товариства або надані позики. Вони передбачають зобов'язання емітентів сплачувати їх власникам доходи у вигляді дивідендів або відсотків. Із юридичної точки зору, цінні папери — це майнові права, що засвідчуються документом певної форми і реалізуються в порядку, що вказується в цьому документі. У зв'язку з розвитком електронних систем торгівлі цінними паперами змінюється зовнішня форма їх існування. Цінні папери, операції з якими здійснюються через електронні системи, не мають речового титулу, тобто це — не документи. Вони існують як одиниці обліку в комп'ютерній системі та обертаються лише у формі переказів із рахунків одних учасників ринку на рахунки інших.

Цінні папери є капіталом, тому що їх власники отримують доходи від володіння цими цінними паперами. Проте капітал цей фіктивний, оскільки цінні папери не мають вартості, хоча продаються та купуються на ринку; їх ціни мають ірраціональний характер.

Залежно від причин, які спонукають випускати цінні папери і купувати їх, в обіг випускається (емітується) велика кількість різноманітних видів цінних паперів. Їх можна поділити на три види: акції, облигації та похідні від них (вторинні) цінні папери.

Акція — цінний папір, без встановленого строку обігу, що засвідчує майнову участь її власника в капіталі акціонерного товариства. Власники акції стають співвласниками акціонерного товариства, його пайовиками, тому вони не можуть вимагати від товариства повернення вкладених коштів. Проте вони можуть продати акції, але в цьому випадку втрачають право співвласника. Дохід, що отримує акціонер на акції, називається *дивідендом*. Розмір дивіденду залежить від обсягу прибутку, пропорції, в якій він поділяється для подальшого розвитку і споживання, інвестиційної політики акціонерного товариства, виду та кількості акцій та інших факторів.

Акції, що випускаються в обіг, класифікуються за різними ознаками. За характером розпорядження розрізняють акції іменні та на пред'явника. *Іменні акції* реєструються в акціонерних книгах корпорацій на ім'я власника. Передача їх іншій особі вимагає дозволу правління корпорації. *Акції на пред'явника* емітуються без зазначення власника.

Залежно від порядку виплати дивідендів і права участі в управлінні корпорацією акції поділяються на привілейовані (преференційні) та прості (звичайні). *Привілейовані акції* надають їх власникам певні переваги порівняно з власниками простих акцій. Так, по привілейованих акціях встановлюється фіксований

дивіденд, який виплачується раніше, ніж його визначають для власника простих акцій. Фіксований дивіденд виражається або у відсотках від номінальної вартості, або в грошах із розрахунку на одну акцію. Привілейовані акції поділяються на зворотні і незворотні. Коли корпорація випускає зворотні акції, вона залишає за собою право їх викупу (погашення) на певних умовах. Зворотність акцій вигідна для корпорації, але не для власників акцій. Ціна, за якою викупувються акції, не повинна перевищувати їх номінальної вартості та премії, що є свого роду компенсацією за викуп. Незворотні акції не можуть бути оплачені доти, доки існує корпорація, що їх випустила.

Проста акція найчастіше дає власникові право одного голосу на загальних зборах акціонерів. Із точки зору дохідності прості акції є найбільш ризикованим видом цінних паперів, оскільки розмір дивідендів по них не фіксується, він залежить від фінансового стану корпорації й сплачується з прибутку в останню чергу, тобто після сплати відсотків, податків і фіксованих дивідендів. Проте в умовах сприятливої економічної кон'юнктури власники простих акцій можуть отримати дивіденди, що значно перевищують фіксовані, і швидко збільшити свій капітал.

Облігація — це свідоцтво про надання позики, яке дає право на отримання, як правило, щорічного доходу у вигляді відсотків. Привабливість облигації для власників полягає в отриманні фіксованого доходу. На відміну від акцій, облигації після закінчення визначеного строку підлягають викупу, до того ж емітент повинен сплатити номінальну вартість облигацій і дохід у вигляді відсотка. Облігації випускаються іменні та на пред'явника, причому, як і у випадку з акціями, останні переважають. Залежно від емітента облигації поділяються на державні та корпоративні.

Державні облигації — це свідоцтва про надання їх власниками позики державі в особі уряду та місцевих органів управління. Випуск облигацій здійснюється державою з метою мобілізації грошового капіталу для фінансування державних витрат, якщо бракує бюджетних коштів. Держава гарантує викуп державних облигацій, тому вони вважаються першокласними цінними паперами з високими ринковим та кредитним рейтингом.

Відповідно до заходів розміщення можна виділити облигації, що розміщуються на добровільній основі або примусово. Передплата на державні цінні папери здійснюється на добровільних засадах, тому що примусове розміщення облигацій підриває довіру до них. Облігація, яка розміщується примусово, — досить рідкісне явище. Як правило, воно спостерігається під час війн. В умовах важкого стану державних фінансів, коли держава відчуває гостру потребу в грошових коштах.

За строками погашення державні цінні папери можуть бути поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові та безстрокові. *Поточні облигації* випускаються на строк від кількох тижнів до року, *короткострокові* — від 1 до 2—3 років, *середньострокові* — від 3 до 5—10 років, і *довгострокові* — на строк понад 10 років. Для залучення коштів у межах до одного року в більшості країн використовуються казначейські векселі. Вони випускаються в обіг із первісними строками погашення в три, шість, дев'ять або дванадцять місяців. У ряді країн для залучення коштів на більш тривалий період використовуються бони та інші облигації, які відрізняються одна від одної умовами випуску та обігу.

Корпоративна облигація — це свідоцтво про надання їх власниками довгострокової позики корпорації, фірмі, підприємству, тобто це *облигації*, емітовані юридичними особами. Випуск облигацій є більш вигідним способом формування додаткового капіталу, ніж випуск акцій, тому що відсотки по облигаціях сплачуються з прибутку корпорацій до сплати податків. Крім того, власники облигацій не отримують права голосу, оскільки вони не є співвласниками корпорації, а її кредиторами. Корпоративним облигаціям притаманний більший ризик, ніж державним облигаціям, проте доходи по них значно вищі.

Залежно від характеру забезпечення облигації поділяються на *заставні* та *беззаставні*. Заставні емітуються під заставу майна та цінних паперів. Забезпеченням беззаставних облигацій виступає загальна платоспроможність.

Існують також облигації *конвертовані* та *неконвертовані*. Конвертовані облигації можна обміняти на прості акції тієї ж корпорації, коли це буде вигідно. Ураховуючи цю пільгу, відсоток по конвертованих облигаціях встановлюється нижчим, ніж по неконвертованих. Власник конвертованих облигацій — з одного боку, отримує стаке джерело доходу у вигляді відсотка, а з іншого боку — має можливість (яку дають акції) примножити капітал.

У сучасних умовах із розвитком фондового ринку в Україні допущений до обігу такий вид цінного паперу, як *ощадний сертифікат*. Ощадним сертифікатом визнається письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право вкладника на отримання після закінчення встановленого строку депозиту і відсотків за ним. Ощадні сертифікати можуть бути строковими (під певний договірний відсоток на визначений строк) або до запитання, іменні та на пред'явника.

На українському ринку цінних паперів спостерігається активізація обігу такого класичного цінного папера, як *вексель*. Векселем визнається цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векседавця сплатити після настання строку визначену суму грошей власнику векселя.

Ще одним видом цінних паперів є *інвестиційний сертифікат* — папір, який випускається інвестиційним фондом або інвестиційною компанією і дає його власникові право на отримання доходу у вигляді дивідендів.

Інструментом фондового ринку може бути і *чек*, який містить розпорядження чекодавця банку здійснити сплату вказаної в чеку суми чековласникові.

До спеціальних (похідних) фондових інструментів ринку цінних паперів належать опціони, варанти, ф'ючерси тощо.

2-18 Опціон — це контракт на право купити або продати певну кількість цінних паперів у будь-який момент протягом визначеного строку за фіксованою ціною.

1-19 Варант — це сертифікат, який дає право його власникові купити один цінний папір за зафіксованою ціною у визначений термін. Варанти випускаються в обіг не самостійно, а як складова частина інших цінних паперів для того, щоб зробити їх більш привабливими.

2-19 Ф'ючерс — це різновид термінових угод на купівлю або продаж стандартної кількості визначених цінних паперів у зазначений день та за визначеною ціною. На відміну від опціону, розрахунок після закінчення ф'ючерсної угоди є обов'язковим.

Операції з цінними паперами здійснюються в основному на фондових біржах.

Цінні папери продаються за ціною, яка не є постійною величиною і має назву *курсу цінного папера*.

Наприклад, *курс акції* — ціна її на продаж. Вона прямо пропорційна величині дивіденду і обернено пропорційна рівню позичкового відсотка (тобто доходу, який отримують вкладники банку). Акція продається за таку суму грошей, яка при розміщенні її в банк принесе дохід, не нижчий за дивіденд.

Ціна акції постійно коливається навколо своєї *номінальної вартості*. Під час зростання виробництва, коли прибуток, а разом із ним і дивіденди, зростають, курс акції підвищується. Коли внаслідок спаду економіки дивіденди скорочуються, курс акції різко знижується. Таким коливанням ринок цінних паперів сигналізує про загальне «здоров'я» економіки. На ціну акції також впливає інфляція, зміна валютного курсу, стан підприємства і галузі в цілому.

↓ Навчаємось разом

Акцію фірми «Дарс» було продано за курсом 2500 грн. Позичковий відсоток становить 12%. Визначте номінальну вар-

тість акції, якщо відомо, що дивіденд становить 15% від номінальної вартості.

Розв'язання

Знаючи, що Курс акції = $\frac{\text{Дивіденд}}{\text{Норма позичкового відсотка}} \cdot 100\%$ можемо знайти спочатку розмір дивіденду.

$$\begin{aligned} \text{Дивіденд} &= \frac{\text{Курс акції} \cdot \text{Норма позичкового відсотка}}{100\%} = \\ &= 2500 \cdot 0,12 = 300 \text{ грн.} \end{aligned}$$

$$\text{Отже, номінальна вартість акції} = \frac{300 \cdot 100\%}{15\%} = 2000 \text{ грн.}$$

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «цінні папери» і назвіть їх види.
2. Охарактеризуйте різновиди акцій.
3. Визначте особливості облігацій.
4. Обчисліть рівень дивідендів у відсотках, які отримував власник акції номінальною вартістю 1000 грн, якщо її було продано за 1350 грн. Ставка банківського відсотка становила на даний момент 14%.

7 Дохід від інвестицій на ринку фізичного капіталу. Дисконтування вартості доходу від інвестування у бізнесовий проект

Термін «інвестиція» означає «вкладати», вкладати капітал у виробництво з метою його подальшого збільшення. Причому вкладати капітал у виробництво можна не лише в грошовій формі, а й у будь-якій іншій формі: майна, немайнових активів (досвіду роботи, пакетів програм, інших форм інтелектуальної власності), сукупності технічних, технологічних, комерційних та інших знань, виробничого досвіду, прав використання землі, води, ресурсів, споруд, а також інших майнових прав.

Отже, *інвестиції* — це всі види грошових, майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в реальні та фінансові активи з метою отримання прибутку (доходу).

Важливою складовою інвестицій є капітальні вкладення, тобто інвестиції у відтворення основних засобів виробництва (споруд, будівель, машин, устаткування, обладнання), і пов'язані із цим зміни оборотних активів (сировини, матеріалів, робочої сили).

Одночасно з процесом інвестування відбувається процес амортизації, тобто знецінення капіталу внаслідок фізичного і морального зносу капіталу. Фізичний знос капіталу означає знецінення капіталу в процесі використання його у виробництві (старіння, поломка) або в процесі його бездіяльності під впливом сил природи. Моральне зношення капіталу відбувається внаслідок появи нового покоління техніки, яке є більш продуктивним і дешевшим.

Як наслідок, розрізняють валові та чисті інвестиції. *Валові інвестиції* — це загальний обсяг інвестування в певному періоді, спрямований на нове будівництво, придбання засобів виробництва та приріст товарно-матеріальних засобів. *Чисті інвестиції* — це сума валових інвестицій за вилученням суми амортизаційних відрахувань у певному періоді.

Інвестор завжди сподівається на успішність свого інвестиційного проекту і розраховує на отримання прибутку від свого вкладення, причому прибуток має бути більшим, ніж банківський відсоток, оскільки інвестор міг би не вкладати вільних грошей у проект, а просто покласти їх у банк на депозитний рахунок. Інакше кажучи, норма прибутку від реалізації проекту повинна бути більшою, ніж норма позичкового відсотка.

Джерелом приросту капіталу й одночасно головним мотивом інвестування є отримуваний прибуток. Обидва процеси — вкладання капіталів і отримання прибутку — відбуваються в певному поточному часі, а саме: може бути послідовне вкладення капіталу, а потім отримання прибутку; паралельне вкладення капіталу й отримання прибутку; інтервальне вкладення капіталу, а потім через деякий час отримання прибутку. У першому випадку прибуток буде отримано негайно після завершення інвестування в повному обсязі, у другому — отримання прибутку можливе до повного завершення процесу інвестування, у третьому — між періодом інвестування та отримання прибутку минає певний час, тривалість якого залежить від форми інвестування та особливостей інвестиційного проекту.

Це дає можливість говорити про те, що поточна цінність інвестованого капіталу більша, ніж перспективна. При оцінці ефективності інвестиційного проекту важливим є порівняння поточних та майбутніх витрат та вигод. Інвестор повинен оцінити, який дохід він отримає в майбутньому і яку максимально можливу суму фінансових ресурсів потрібно вкласти в цей проект, виходячи з прогнозованого рівня прибутковості. Це порівняння здійснюється шляхом приведення (*дисконтування*) їх реальної грошової вартості до початкового періоду (періоду прийняття рішення базового періоду).

Поточне (сучасне) значення вартості певної майбутньої суми грошей визначається за допомогою *формули дисконтування*:

$$PV = \frac{FV}{(1+i)^n},$$

де PV — поточна вартість; FV — майбутня вартість; n — кількість періодів часу, на яку здійснюється вкладення; i — відсоткова ставка.

Величина i (відсоткова ставка) інтерпретується у формулі дисконтування як ставка дисконтування і часто називається просто дисконтом.

Для оцінки вартості довгострокових фінансових інвестицій використовують складні відсотки. Майбутня вартість грошей із використанням складних відсотків (прирошення) становить:

$$FV = PV(1+i)^n.$$

Об'єкт інвестування буде привабливим для інвестора, якщо його норма прибутковості перевищуватиме аналогічну для будь-якого іншого способу вкладення коштів з аналогічним ризиком. Отже, ставка дисконтування, що використовується для розрахунків, повинна відображати необхідну норму прибутковості для даного інвестиційного проекту. Ставка дисконтування повинна враховувати мінімально гарантований рівень прибутковості (який не залежить від вигляду інвестиційних вкладень), темп інфляції і коефіцієнт, що враховує ступінь ризику конкретного інвестування. Тобто цей показник відображає мінімально допустиму віддачу на вкладений капітал (за якої інвестор віддасть перевагу участі в проекті, альтернативному вкладенню тих самих коштів в інший проект із порівняною мірою ризику).

Навчаємось разом

Підприємець придбав виробниче обладнання і використовував його три роки. За перший рік обладнання принесло дохід у розмірі 22 тис. грн, за другий — 18,15 тис. грн, за третій — 12 тис. грн. Наприкінці третього року обладнання було продане за остаточною вартістю 1310 грн. Ставка дисконтування становить 10%. Визначте ціну, за якою підприємець купив виробниче обладнання.

Розв'язання

Ціну, за якою підприємець купив виробниче обладнання, визначаємо за допомогою формули дисконтування, яку можна записати так:

$$\text{Початкова ціна обладнання} = \frac{\text{Дохід}_{1\text{року}}}{(1+i)^1} + \frac{\text{Дохід}_{2\text{року}}}{(1+i)^2} + \frac{\text{Дохід}_{3\text{року}}}{(1+i)^3}.$$

Необхідно врахувати те, що за третій рік дохід, який можна було отримати від використання обладнання, складається із величини щорічного доходу і остаточної вартості обладнання. Тобто дохід за третій рік становить 12 000 грн + 1310 грн = 13,31 тис. грн.

Отже, початкова ціна обладнання

$$= \frac{22}{1+0,1} + \frac{18,15}{(1+0,1)^2} + \frac{13,31}{(1+0,1)^3} = 20 + 15 + 10 = 45 \text{ тис. грн.}$$

? Запитання та завдання

1. Дайте характеристику інвестицій.
2. Визначте доцільність здійснення дисконтування.
3. Обчисліть, яку суму потрібно вкласти в справу, щоб через два роки отримати 8000 грн. Річна ставка складного відсотка при цьому становить 12%.

ПРАКТИКУМ

T Тести

1. Дохід, який утворюється на унікальних землях, — це:
  - А диференціальна рента I;
  - Б диференціальна рента II;
  - В абсолютна рента;
  - Г монопольна рента.
2. Якщо власник землі щорічно отримує 50 тис. грн земельної ренти, а банк виплачує вкладникам 10% річних, то ціна землі становить:
  - А 5 тис. грн;
  - Б 45 тис. грн;
  - В 500 тис. грн;
  - Г 510 тис. грн.
3. Якщо за певний період номінальні доходи населення зросли на 7% при середньому зниженні рівня споживчих цін за цей період на 7%, то це означає, що реальні доходи населення:
  - А залишилися без змін;
  - Б зросли на 14%;
  - В зменшилися на 15%;
  - Г зросли на 15%.
4. Яку суму потрібно вкласти в справу, щоб через три роки отримати 10000 грн? Річна ставка складного відсотка при цьому становить 15%.
  - А 1500;
  - Б 6579;
  - В 6897;
  - Г 8608.

5. Яке твердження є правильним?
 А Реальні доходи — це номінальні доходи з вирахуванням податків та інших обов'язкових платежів;
 Б погодинна оплата застосовується для оплати праці тих робітників, виробництво яких неможливо нормувати;
 В реальна заробітна плата завжди зменшується в умовах інфляції;
 Г норма позичкового відсотка не залежить від суми капіталу, наданого в позичку.
6. Норма прибутку визначається як відсоткове відношення маси:
 А дивідендів до прибутку фірми;
 Б прибутку до величини сплачених дивідендів;
 В прибутку до всього авансованого капіталу;
 Г прибутку до витрат фірми.
7. Акцію номінальною вартістю 2000 грн було продано за 2500 грн. Якщо банківський відсоток дорівнював 15%, то розмір дивідендів на неї становив:
 А 75 грн; Б 300 грн; В 375 грн; Г 675 грн.
8. Акцію номінальною вартістю 2000 грн було продано за 2500 грн. Якщо розмір дивідендів на неї становив 500 грн, то банківський відсоток дорівнював:
 А 11,1%; Б 20%; В 25%; Г 50%.
9. Установіть відповідність між доходами та економічними суб'єктами, які їх отримують.
1 Орендна плата за приміщення складу	А Власник робочої сили
2 Дохід за надані в позику 5000 грн	Б Власник цінного папера
3 Кошти, отримані за написані картини	В Власник землі
4 Частина прибутку фірми, сплачена її співвласнику	Г Власник капітальних ресурсів
	Д Власник грошового капіталу
10. Установіть відповідність між видами доходів та їх визначеннями.
1 Номінальна відсоткова ставка	А Дохід підприємця за використання його здібностей і капіталу саме в даній галузі
2 Монопольна рента	Б Дохід власника робочої сили, скорегований на рівень інфляції
3 Реальна зарплата	В Дохід у сільському господарстві від використання кращих земель
4 Нормальний прибуток	Г Відсоткова ставка, виражена за поточним курсом грошової одиниці
	Д Дохід з унікальних земель

? Запитання та завдання

1. Попит на сільськогосподарські угіддя описується рівнянням $Q_D = 4250 - 5R$. Пропозиція угідь становить 1000 га. Норма позичкового відсотка становить 20%. Визначте розмір сільськогосподарських угідь, якщо вони були продані за 162500 грн.
2. Акцію було продано за 100000 грн. Визначте розмір дивіденду на неї, якщо банківський відсоток становить 19%.
3. Грошовий капітал, вкладений у справу, за чотири роки подвоївся. Обчисліть ставку дисконтування.

✧ Готуємось до економічного турніру

1. Яку роль відіграє встановлення офіційного рівня мінімальної заробітної плати для розвитку економіки країни? Використовуючи офіційні статистичні дані, проаналізуйте зміни, які мали місце в Україні за роки її незалежності у розмірах мінімальної та середньої заробітної плати працівників. Порівняйте темпи зростання цих показників. Свої висновки подайте у вигляді таблиць та діаграм.
2. Опрацюйте матеріал про структуру доходів населення України і порівняйте її з доходами населення інших країн. Підготуйте доповідь.

ТЕМА 12 РИНКОВА ІНФРАСТРУКТУРА: БІРЖІ, БАНКИ, ІНШІ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНІ ПОСЕРЕДНИКИ ТА СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ

1 Взаємозв'язок структури та інфраструктури ринку

Як вже вам відомо, ринок — це система взаємовідносин між різними економічними суб'єктами з приводу купівлі-продажу товарів та послуг. Для того щоб безперервно здійснювались операції обміну, забезпечувалась взаємодія покупців та продавців, швидше і повніше задовольнялися їх потреби, необхідні певні умови. Ці умови створюються цілим комплексом установ, які «обслуговують» економічних суб'єктів і мають назву «ринкова інфраструктура».

Інфраструктура ринку — це і є сукупність організацій і структур, які забезпечують безперервний рух товарно-грошових потоків задля функціонування ринкових взаємовідносин між економічними суб'єктами.

Ринкові відносини відрізняються своєю багатогранністю. Настільки ж різноманітними є й елементи інфраструктури. Щоб проаналізувати різні елементи інфраструктури, згадайте схему ринкового кругообігу.

По-перше, ця схема давала можливість охарактеризувати рух ресурсів та товарів і послуг. Але ж цей рух був би неможливий, якби не існувало доріг і комунікацій, житлово-комунального господарства, товарних бірж, супермаркетів, сервісних центрів, пунктів прокату, брокерських компаній тощо. Усі ці установи забезпечують рух потоків ресурсів і товарів у процесі кругообігу і утворюють *організаційно-технічну інфраструктуру*.

По-друге, схема кругообігу давала уяву про рух грошей між економічними суб'єктами. А для забезпечення постійного руху грошових потоків необхідні банки і кредитні установи, страхові та інвестиційні компанії, фондові та валютні біржі. Дані установи об'єднують у *фінансово-кредитну інфраструктуру*.

Ринкові взаємовідносини між економічними суб'єктами постійно змінюються, тому необхідно мати інформацію про динаміку цін та відсоткової ставки, про асортимент та якість товарів,

про наявність виробничих ресурсів та потребу в їх виробництві, формувати поведінку економічних суб'єктів. Цим займаються засоби масової інформації, наукові та навчальні заклади, інформаційно-консультативні центри та рекламні агентства. Це так звана *інформаційна або науково-дослідна інфраструктура*.

Хоча ринок — це саморегульована система економічних взаємовідносин, проте в суспільстві необхідно дотримуватися певних «правил гри», регулювати та визначати поведінку ринкових суб'єктів. Для цього існують юридичні контори, аудиторські фірми, організації, які забезпечують реалізацію господарського законодавства, ліцензування та оподаткування, захист інтересів економічних суб'єктів. Це державно-регулятивна інфраструктура.

Чим досконалішими є ринкові відносини, тим розвиненішу інфраструктуру повинно мати суспільство.

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «ринкова інфраструктура».
2. Охарактеризуйте елементи ринкової інфраструктури.
3. Наведіть конкретні приклади елементів ринкової інфраструктури свого населеного пункту.

2 Товарні біржі у функціонуванні ринку товарів та виробничих ресурсів

Особливе місце в ринковій інфраструктурі посідають біржі. Біржа — це постійно діючий оптовий ринок масових взаємозамінних товарів.

У класичному розумінні біржа, з одного боку, являє собою місце, де регулярно в один і той самий час здійснюють торги по певних товарах. Щоб стати біржовим, товар повинен відповідати цілому ряду вимог. Насамперед необхідно, щоб він був масовим, а отже, не монопольним. Фактична величина продажу називається *лотами*, тобто партіями, що мають бути числом, кратним біржовій одиниці. Ще однією вимогою до біржового товару є якість, а отже, в угоді вона обов'язково визначається за стандартами і технічними умовами, за договірними умовами, при попередньому огляді та за зразками.

З іншого боку, біржа — це об'єднання торговців та посередників, які спільно сплачують витрати на організацію торгів, установлюють правила торгівлі та слідкують за їх дотриманням.

Необхідно зазначити, що більшість бірж — це неприбуткові організації. Їх члени отримують вигоди не від їх функціонування, а від участі в торгах. Біржова торгівля організується для полегшення процесу торгівлі, захисту і страхування від коливання цін.

Залежно від того, який товар купується і продається на біржі, розрізняють товарні, товарно-сировинні, валютні, фондові біржі та біржі праці.

Товарна біржа — це особливий суб'єкт господарювання, що надає послуги в укладанні біржових угод, виявленні попиту та пропозиції товарів, товарних цін, вивчас, упорядковує товарообіг і сприяє підвищенню ефективності пов'язаних із ним торговельних операцій. Товарна біржа як господарська організація є юридичною особою, має відособлене майно, самостійний баланс, розрахунковий, валютний та інший рахунок в банках, печатку зі своїм найменуванням.

Серед основних функцій товарних бірж слід виділити перш за все такі:

- організація товарного ринку або ринку сировини за допомогою біржового механізму. Саме за допомогою купівлі-продажу контрактів на поставку продукції регулюється попит та пропозиція цієї продукції, ліквідується деякий дисбаланс між прогнозованими та фактичними їх рівнями;
- виявлення та регулювання біржових цін на поточний період і перспективу;
- розроблення товарних стандартів, реєстрація марок фірм;
- регулювання різних суперечностей та спірних питань із допомогою арбітражу та третейського суду;
- біржове страхування від коливання цін — хеджування;
- забезпечення гласності торгів;
- розробка біржових контрактів;
- гарантування виконання угод;
- інформаційна діяльність.

Біржу називають царством посередників. Із покупцями і продавцями можуть працювати різні посередники — брокери і дилери. *Брокери* — посередники, які працюють від імені і за рахунок клієнта. *Дилери* — посередники, які працюють від свого імені й самі несуть витрати.

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «біржа» та назвіть її види.
2. Охарактеризуйте основні функції товарних бірж.
3. У чому відмінність між брокерами і дилерами?

3 Види товарних бірж

Товарні біржі не є однорідними, вони розрізняються за різними критеріями. Так, наприклад, залежно від асортименту товарів товарні біржі діляться на *вузькоспеціалізовані* (предметом торгівлі на таких біржах є тільки один вид товару), *спеціалізо-*

вані (предметом біржової торгівлі є, як правило, однотипні групи товарів) та *універсальні* (предметом торгівлі є різноманітні асортименти різноманітних товарів).

Відповідно до принципу організації біржової діяльності розрізняють публічно-правові (відкриті) біржі й приватноправові (закриті). *Публічно-правові* біржі функціонують у Європі (Франції, Бельгії, Нідерландах) та Росії. Вони передбачають доступ до біржових торгів будь-якого підприємця, якого занесено до торгового реєстру. *Приватноправові біржі* (закритого типу) діють у Великій Британії, США та інших країнах. Варто підкреслити, що в сучасних умовах приймається відповідне законодавство, що передбачає посилення державного контролю за діяльністю товарних бірж. Це означає, що в діяльність приватноправових бірж втручається держава шляхом прийняття відповідного законодавства й створення спеціальних органів для контролю за їхньою діяльністю. Тому можна говорити про виникнення мішаного типу організації біржової торгівлі. В Україні товарні біржі належать до приватноправових тому що ступінь державного регулювання торгово-біржової діяльності вкрай незначний і самі біржі мають здебільшого закритий характер.

Залежно від місця й ролі в світовій біржовій торгівлі розрізняють міжнародні та національні товарні біржі. *Міжнародні біржі* обслуговують конкретні товарні ринки. У їхній роботі можуть брати участь представники ділових кіл різних країн. Ці біржі можуть надати право укладати спекулятивні (арбітражні) угоди, які дають можливість отримувати прибуток від різниці в котирувальних цінах на біржах різних країн. Країни, в яких функціонують міжнародні біржі, беруть на себе зобов'язання чітко дотримуватися відповідного валютного, торговельного та податкового режимів, які забезпечують їхню діяльність.

Міжнародні товарні біржі функціонують у країнах із розвинутою ринковою економікою та надійною кредитно-фінансовою системою. Такі біржі функціонують у США, Франції й Китаї (Гонконгу) і деяких інших країнах. На території СНД міжнародними називають Московську міжнародну фондову біржу, Міжнародну продовольчу біржу, Кузбаську міжнародну товарно-сировинну біржу, Українську міжбанківську валютну біржу. Однак такі біржі вважати міжнародними в повному розумінні цього слова не можна, оскільки ні валютний, ні торговельний, ні податковий режими, які діють у Росії та Україні, не забезпечують в достатній мірі вільного переміщення прибутку, отриманого в процесі біржової діяльності.

Національні біржі діють у межах однієї країни. Вони враховують особливості розвитку виробництва, обігу й споживання матеріальних ресурсів, що властиві цій країні. При цьому валютний, податковий і торговельний режими забороняють проведення

арбітражних угод і участь у біржових торгах фірм і осіб — не-резидентів країни.

Залежно від сфери діяльності біржі ділять на *центральні, між-регіональні й регіональні (локальні)*. Як свідчить практика торгово-біржової діяльності в багатьох країнах, територіальне розташування бірж може збігатися із центрами торговельних зв'язків і транспортних шляхів. Наприклад, Гамбурзька біржа кави й Міжнародна Нью-Йоркська біржа кави, цукру й какао перебувають не в місцях виробництва, а в центрах міжнародної торгівлі. Міжрегіональні біржі, як правило, поєднують райони виробництва та споживання товарів.

В Україні до таких бірж можна віднести — Товарну біржу АПК центральних областей України (м. Черкаси), Кримську універсальну біржу, Українську універсальну товарну біржу тощо. Регіональні біржі — це здебільшого обласні біржі, які охоплюють своєю діяльністю територію, що збігається з адміністративно-територіальним поділом. В Україні — це Донецька товарна біржа, Харківська товарна біржа, Одеська товарна біржа, Полтавська регіональна агропромислова біржа, Західно-Українська регіональна агропромислова біржа, Чернігівська обласна агропромислова біржа «Сівера» тощо.

За основними видами угод, що укладають у ході біржової торгівлі, виділяються такі види бірж: *біржі реального товару, ф'ючерсні біржі, опціонні біржі, мішані*. У біржовій залі немає ні товарів, ні грошей. Тут продаються і купуються, як правило, не самі товари, а титул власності на них або біржові контракти на їхню поставку. При цьому продавець зобов'язаний мати відповідний товар у наявності і доставити його покупцеві в обумовлений біржовим контрактом строк. Це означає, що на товарних біржах відбувається не тільки купівля-продаж реального товару. Поширеними стають форми торгівлі контрактами, яку відрізняє в основному фіктивний характер угоди, що може закінчуватися виплатою різниці в ціні. Найпоширенішими серед таких угод є *форвардні операції* — укладання двосторонніх контрактів на поставку товару в майбутньому в зазначений термін, але оплаченої на момент укладання угоди; *ф'ючерсні контракти* — угоди про продаж товару певного сорту (якості, марки) за фіксованою на момент укладання угоди ціною і виконанням операції через певний період часу. Як правило, ф'ючерси укладають не з метою купівлі-продажу, а з метою страхування угоди з наявним товаром або з метою отримання різниці в ціні товару на момент закінчення дії контракту. Ще одним видом угод є *опціонні операції* — угоди, згідно з якими фірма купує та отримує право на майбутню купівлю товару за встановленою в контракті ціною.

Домінуюче положення в практиці світової біржової торгівлі займають ф'ючерсні біржі. Фактично інфраструктура світового

ф'ючерсного ринку являє собою сукупність усіх існуючих товарних бірж (за винятком бірж реального товару, які збереглися в деяких країнах, що розвиваються). Серед найбільших світових лідерів міжнародних ф'ючерсних бірж можна назвати такі: Чиказька торговельна біржа, Чиказька товарна біржа, Лондонська міжнародна фінансова ф'ючерсна біржа, Бразильська товарна і ф'ючерсна біржа, німецька електронна біржа ДТБ, французька біржа МА-ТИФ, Нью-Йоркська товарна біржа «Наймекс».

Правові умови створення та діяльність товарних бірж у вітчизняній економіці визначаються Законом України «Про товарну біржу» та Господарським Кодексом України. У цьому Кодексі та прийнятих відповідно до нього Законах розглядаються основні умови створення та діяльності товарної біржі, її права та обов'язки, правила здійснення біржових операцій, ведення біржової торгівлі, порядок державної реєстрації товарної біржі, характеристика органів управління біржею та її організаційної структури.

Оскільки з майже 500 зареєстрованих в Україні бірж лише незначна їх кількість функціонує повноцінно, у межах регулювання діяльності товарних бірж держава повинна приділяти особливу увагу питанням сприяння концентрації попиту та пропозиції на біржах шляхом ліцензування та законодавчого обмеження кола біржових товарів і завдяки організаційній концентрації регулятивних і наглядових процедур.

Однак і самі товарні біржі повинні докладати певних зусиль щодо подальшого підвищення рівня якості біржової торгівлі: брати участь у навчанні брокерів, підготовці необхідної інформації для наступного її поширення в засобах масової інформації, розширювати спектр послуг, які біржа надає клієнтам, удосконалювати засоби котирування цін із метою сприяння виявленню реальних цін на ринках.

? Запитання та завдання

1. Назвіть критерії та з'ясуйте сутність основних видів товарних бірж.
2. Охарактеризуйте основні види біржових угод.
3. Визначте роль уряду в організації діяльності бірж.

4 Фондова біржа у функціонуванні ринку капіталів та ринку цінних паперів

У процесі господарської діяльності в одних економічних суб'єктів виникає потреба в коштах для розширення своєї діяльності, а в інших накопичуються заощадження, які можна вико-

ристати для інвестицій. Ці суб'єкти зустрічаються на фінансовому ринку, де і відбувається переливання коштів від тих, хто має їх надлишок, до тих, хто потребує інвестицій. Забезпечення умов для залучення інвестицій на підприємства, доступ цих підприємств до більш дешевого, порівняно з банківськими кредитами капіталу, є головним завданням ринку цінних паперів. Значну роль у розв'язанні цього завдання відіграє фондова біржа.

Фондова біржа — організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами. Тобто фондова біржа — це передусім місце, де знаходять один одного продавець і покупець цінних паперів, де ціни на ці папери визначаються попитом і пропозицією на них, а сам процес купівлі-продажу регламентується правилами і нормами чинного законодавства, статуту і правил. Контингент членів біржі складається з індивідуальних торговців цінними паперами і кредитно-фінансових інститутів.

Як товар на цьому ринку виступають цінні папери — акції, облигації, векселі, сертифікати, а як ціни цих товарів — курси цих паперів. Щоб потрапити до числа компаній, папери яких допущені до біржової торгівлі (іншими словами, щоб бути прийнятою до котирування), компанія повинна відповідати вимогам щодо обсягів продажу, розмірів прибутку, кількості акціонерів, ринкової вартості акцій, періодичності та характеру звітності.

До функцій фондової біржі належать: 1) створення постійно діючого ринку; 2) визначення цін на цінні папери; 3) поширення інформації про фінансові інструменти, їх ціну та умови обігу; 4) підтримка професіоналізму торгових і фінансових посередників; 5) вироблення правил; 6) індикація стану економіки, її товарних сегментів і фондового ринку в цілому.

Усього у світі існує приблизно 150 фондових бірж, найбільшими з них є Нью-Йоркська, Лондонська, Токійська, Франкфуртська, Тайванська, Сеульська, Цюрихська, Паризька, Гонконгська.

В Україні прийнято і діє ряд нормативних актів, що заклали основу для функціонування ринку цінних паперів. Одним з головних нормативних актів, регулюючих взаємовідносини між всіма учасниками, є Закон України «Про цінні папери і фондову біржу». Згідно з цим Законом фондова біржа створюється лише як акціонерне товариство. Її засновниками можуть бути лише торговці цінними паперами і їх повинно бути не менше за 20. Засновники повинні внести в статутний фонд біржі певну суму. Акціонерами фондової біржі в нашій країні можуть стати як підприємці, великі банки, так і будь-який громадянин, що вклав свої заощадження в акції.

Фондова біржа в Україні засновується на неприбуткових основах і повинна діяти на принципах ліквідності, тобто вільного перетворення цінних паперів в гроші без фінансових втрат для власника, стабільності ринку, широкої гласності й довіри. Це дозво-

лить їй виконувати роль залучення грошових сум для інвестицій у виробничу і соціальну сфери; перерозподілу капіталів між різними галузями і підприємствами; централізації капіталів, стабілізації заощаджень представників різних верств населення, створення умов для розвитку в країні підприємницької діяльності.

Відповідно до чинного законодавства на фондових біржах можуть випускатися і перебувати в обігу як державні, так і недержавні цінні папери, укладатися касові угоди і угоди на певний строк. Причому практика функціонування фондового ринку показує, що ринок недержавних цінних паперів розвивається більш високими темпами.

Перші торги на Українській фондовій біржі відбулися 6 лютого 1992 р., а 13 грудня 1993 р. були організовані перші електронні торги. За даними Держкомстату, на 1 січня 2009 р. в Україні зареєстровано 19 фондових бірж.

? Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «фондова біржа».
2. Охарактеризуйте функції фондової біржі.
3. Визначте роль уряду в організації діяльності фондових бірж.

5 Операції фондової біржі. Оцінка стану ринку за індексами фондового ринку

Основними операціями, які здійснюються на фондовій біржі, є вексельний обіг, обіг акцій, обіг облигацій.

Вексельний обіг. *Вексель* — це цінний папір, боргове зобов'язання, яке складено у строго визначеній формі і дає безперечне право вимагати сплати зазначеної у векселі суми після закінчення терміну, на який він виписаний. Предметом вексельного зобов'язання можуть бути тільки гроші. Вексель, будучи засобом оформлення кредиту, що надається в товарній формі продавцями покупцям у вигляді відстрочки сплати грошей за продані товари, сприяє прискоренню реалізації товарів і збільшенню швидкості обігу оборотних коштів, що приводить до зменшення потреби суб'єктів у кредитних ресурсах і в коштах у цілому. Термін дії векселя повинен відповідати дійсному терміну реалізації товарів. Вексель можна передавати іншим суб'єктам за допомогою передатного напису (індосаменту), що збільшує обіговість векселя і дає можливість використовувати його як засіб для погашення боргових вимог. Векселі бувають прості та переказні. *Простий вексель* виписується і підписується боржником і означає його безумовне зобов'язання сплатити кредиторі певну суму в означений

термін і в певному місці. *Переказний вексель* являє собою письмовий документ, що містить безумовний наказ векселедавця платнику сплатити певну суму грошей в певний термін і в певному місці одержувачу або за його наказом. Головна відмінність переказного векселя від простого, який по суті є борговою розпискою, полягає в тому, що він призначений для переказу, переміщення цінностей із розпорядження однієї особи в розпорядження іншої. На відміну від простого, у переказному векселі беруть участь не дві, а три особи: векселедавець, власник векселя і платник.

Обіг акцій. Розрізняють первинний і вторинний ринки цінних паперів. Первинний ринок починається з випуску акцій в обіг (емісії) і являє собою акт продажу акцій у власність першому покупцю — фізичній або юридичній особі. На вторинному ринку відбувається перепродаж акцій, уповноваженими банками — *дилерами*.

Акція — це цінний папір, що свідчить про внесення його власником вкладу в капітал акціонерного товариства, а отже дає право власності на частину майна компанії, на отримання частини прибутку у вигляді дивіденду та можливу участь в управлінні компанією. Акції випускаються (емітуються) промисловими, торговими і фінансовими компаніями, що виступають у формі акціонерних товариств. Кошти, зібрані за рахунок реалізації акцій, становлять власний або *статутний капітал* акціонерного товариства.

Покупка акції сама по собі — не надання кредиту акціонерному товариству, а вкладення капіталу в це товариство. Але власник акції може в зручний для себе момент продати акції третій особі і тим самим повернути витрачені кошти. Усі власники *звичайних акцій* є повноправними акціонерами, оскільки кожний із них має право голосу на загальних зборах акціонерів, що дає формальну можливість брати участь у виборах правління, ревізійної комісії, визначати напрямки діяльності акціонерного товариства. Звичайні акції не гарантують розмір дивіденду і навіть взагалі одержання дивіденду власником акцій. Вони можуть приносити і великі дивіденди, і взагалі не приносити їх. Усе визначається обсягом прибутку, одержуваного акціонерним товариством, і рішенням його керівного органу відносно того, яка частина прибутку повинна накопичуватися, а яка може бути спрямована на виплату дивідендів.

Привілейовані акції — це акції, які приносять інвестору фіксований прибуток, але не дають йому право голосу на загальних зборах акціонерів. При цьому розподіл дивідендів по привілейованих акціях повинен відбуватися раніше, ніж по звичайних акціях. При банкрутстві акціонерного товариства власники цих акцій мають переваги у відшкодуванні своїх втрат у порівнянні з власни-

ками звичайних акцій. У цьому полягає привілейованість акцій. Інвестиції в привілейовані акції менш ризиковані, ніж у звичайні. Обидва типи акцій можуть мати дві основні форми: акція на пред'явника й іменну акцію.

Акція на пред'явника означає, що ім'я її власника не фіксується в жодному документі, який має відношення до випуску, продажу і перепродажу акцій. Емісія іменних акцій означає, що при їхньому розміщенні фіксуються імена інвесторів, відбувається і реєстрація перепродажів. Акція може бути перепродана на вторинному ринку. Цінний папір виступає на цьому ринку вже як власне інвестиційний товар, ціна якого регулюється пропозицією і попитом цього товару.

Обіг облигацій. **Облігація** — це боргове зобов'язання, згідно з яким позичальник гарантує кредитору виплату певної суми після закінчення певного терміну і виплату щорічного прибутку у вигляді *фіксованого* або *плаваючого відсотка*. **Ринкова (курсова) ціна** облигацій визначається виходячи з умов самої позики і ситуації, що склалася в момент реалізації на ринку облигацій. Значення ринкової ціни облигації, виражене у відсотках до її номіналу, називається *курсом облигації*.

Однією з основних характеристик облигації є *термін її дії*, після закінчення якого власник отримує вартість облигації, тобто відбувається її повне погашення.

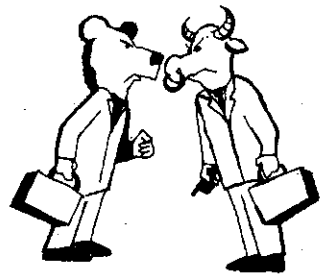
За строком дії облигації поділяються на *короткострокові* (від одного року до трьох років), *середньострокові* (від трьох до семи років), *довгострокові* (від 7 до 30 років), *безстрокові* (виплата відсотків відбувається невизначено довго й у такий спосіб відшкодовується сума, витрачена на купівлю облигації, а інвестори одержують прибуток від наступної виплати відсотків).

На відміну від акцій, облигації є цінними паперами з фіксованим і, головне, гарантованим із боку фірми прибутком. На відміну від власників акцій, власники облигацій не є співвласниками акціонерного підприємства, а всього лише його кредиторами. Ця обставина знижує ризик цього роду інвестицій, тому що власник облигацій має право першочерговості в отриманні прибутків або поверненні своїх основних коштів у випадку банкрутства підприємства. У той самий час прибутки по облигаціях відносно нижчі, вони строго фіксовані.

Операції фондової біржі в залежності від строку дії поділяються на *короткострокові* (касові) і *довгострокові* (ф'ючерсні чи форвардні). Останні здійснюються у випадку, коли угода купівлі-продажу акцій чи облигацій укладається в даний момент, а їх оплата відстрочена на певний час. Учасниками біржових операцій, як правило, є три суб'єкти — *продавець*, *покупець* і *посередник*. Як і на товарній біржі, посередниками можуть бути дилери,

які здійснюють угоди за власний рахунок, купуючи місце на біржі, становлячись на певний час власником цінних паперів і отримуючи прибуток як різницю між курсами покупки і продажу, а також брокери, які працюють за певний відсоток від суми операції, тобто за комісійну винагороду, просто приймаючи від своїх клієнтів доручення на купівлю-продаж акцій.

Саме дилери укладають спекулятивні угоди, намагаючись передбачити динаміку курсу цінних паперів (дилерів, що «грають» на зростанні курсу, на біржовому жаргоні звуть «биками», а тих, що «грають» на зниженні курсу, — «ведмедами»).

Крупні фондові біржі визначають напрямки, темпи і закономірності динаміки курсів цінних паперів, зокрема, біржові індекси. Індекси фондових бірж дозволяють прогнозувати економічний розвиток і циклічні коливання (зростання біржового індексу попереджує про наближення кризи, різке падіння — саму кризу). Так фондові біржі стали своєрідними «барометрами» економічної «погоди».

Найбільш відомим індексом є *індекс Доу-Джонса*, який визначається на Нью-Йоркській фондовій біржі кожні півгодини. Так, *промисловий індекс Доу-Джонса* — простий середній показник руху курсів 30 найбільших промислових корпорацій. Склад цього індексу не є незмінним, його компоненти змінюються залежно від стану компаній на ринку. *Транспортний індекс Доу-Джонса* — середній показник, який характеризує рух цін на акції 20 транспортних корпорацій (авіакомпаній, залізничних та автомобільних компаній). *Комунальний індекс Доу-Джонса* — середній показник руху курсів акцій 15 корпорацій, що займаються газо- та енергопостачанням. На базі промислового, транспортного та комунального індексів розраховується так званий «Індекс — 65».

Своєрідним аналогом промислового індексу Доу-Джонса є основний *ринковий індекс Американської фондової біржі*, простий середній показник руху цін акцій 20 провідних корпорацій.

На відміну від США, в інших країнах розраховується менше біржових індексів і, як правило, діє один основний індекс. Так, в Англії — це *індекс Рейтера*, у ФРН — *індекс «Франкфурте Альгемайне Цайтунг» (ФАЦ)*, у Франції — *індекс «Каркоран»*, в Японії — *індекс «Ніккей»*. Основна мета біржових індексів, які розраховуються компаніями чи самими біржами, полягає в тому,

щоб надавати інвесторам інформацію про динаміку руху курсів цінних паперів. Це дозволяє інвесторам приймати рішення відносно придбання акцій та інших цінних паперів.

Українські фондові індекси набули поширення з 1997 р. Компанії не лише дають їх значення, але ще й намагаються проаналізувати причини зміни стану ринку, надати прогнози розвитку та рекомендації інвесторам.

? Запитання та завдання

1. Назвіть основні операції, які здійснюються на фондовій біржі.
2. Визначте особливості вексельного обігу, обігу акцій та облигацій.
3. Охарактеризуйте основні фондові індекси.

6 Банки у функціонуванні ринку капіталів та грошей. Основні операції банків. Організація діяльності банків та роль уряду

Гроші, як і інші ресурси, розподілені між економічними суб'єктами нерівномірно. У одних економічних суб'єктів з'являються тимчасово вільні кошти, але відсутні ідеї їх поточного використання, в інших суб'єктів, навпаки, є ідеї та, на жаль, відсутні кошти на їх реалізацію. Протиріччя, які виникають у економічних суб'єктів у разі наявності наукових і інвестиційних проєктів та відсутності вільних грошей для їх реалізації, можуть бути вирішені спеціальними кредитними установами — банками. Банки — установи, які акумулюють (зосереджують) тимчасово вільні грошові засоби з метою використання їх для потреб суспільного відтворення.

Банківська система України має дворівневу структуру. *Перший рівень* — Національний банк України, який здійснює емісію гривні, підтримує її купівельну спроможність, організовує грошовий обіг у країні, забезпечує нагляд за діяльністю фінансово-кредитних установ, надає кредити комерційним банкам під облікову ставку, випускає і погашає державні цінні папери, контролює валютні відносини та інше. *Другий рівень* банківської системи — розгалужена система комерційних банків, які функціонують на підставі ліцензій НБУ.

Призначення банків полягає в забезпеченні безперервного грошового обігу та обігу капіталу, у наданні можливостей отримання необхідного фінансування підприємствами, а також створення сприятливих умов для вкладання коштів із метою нагромадження заощаджень. Банки мобілізують і перетворюють в активно діючий капітал тимчасово вільні кошти, заощадження та

доходи населення, виконують різні кредитні, посередницькі, інвестиційні, довірчі та інші операції.

Операції банків поділяються на *пасивні* та *активні*. Пасивні операції банків націлені на мобілізацію ресурсів. Джерелами цих ресурсів є власні, позикові і залучені (внески клієнтів) кошти, а також кредити, отримані від Національного банку або інших банків. За допомогою активних операцій здійснюється розміщення цих коштів.

Оскільки банки є кредитними установами, то найбільша частина їх активів розміщена в кредитні операції.

Комерційні банки можуть здійснювати кредитні операції з обліку векселів, видавати кредити під заставу векселів, надавати послуги клієнтам при отриманні платежів і виплаті заборгованості по векселях.

В умовах ринкової економіки більшість підприємств володіють значною кількістю цінних паперів, які можуть бути використані для забезпечення банківських кредитів. *Кредити під заставу цінних паперів* — зручна форма кредитних відносин, оскільки вони ґрунтуються на досить нескладній операції прийому під заставу і визначенні вартості цінних паперів.

Спеціалізованими іпотечними банками, фінансовими компаніями, земельними банками тощо надається *іпотечний кредит*. *Іпотека* — це особливий вид економічних відносин із приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна.

Банки також здійснюють *лізингові послуги*. На прохання клієнта банк закупає за власні гроші певне майно і бере на себе практично всі зобов'язання власника, включаючи відповідальність за збереження майна, внесення страхових платежів, оплату майнових податків. Клієнт, на прохання якого було куплене майно, укладає з банком строковий договір оренди, в якому визначаються, поряд з іншими умовами, розмір орендної плати і періодичність її внеску.

Орендна плата складається з двох величин: вартості майна і комісійної винагороди за лізингові послуги, що дорівнює відсотку за кредит. Тобто *лізинговий кредит* — це відносини між юридичними особами, які виникають у разі оренди майна і супроводжуються укладанням лізингової угоди. Лізинг є формою майнового кредиту.

Однією з найбільш поширених операцій комерційних банків є *споживчий кредит* — позичка, яка надається тільки в національній грошовій одиниці фізичним особам — резидентам України на придбання споживчих товарів тривалого користування і повертається в розстрочку, якщо інше не передбачено умовами кредитного договору.

Прикладом операцій банків може бути також *сільськогосподарський кредит*. Забезпеченням позичок можуть слугувати

(крім звичайних видів майна) врожай та сільськогосподарська техніка.

У сучасних умовах банки з простих кредитних установ перетворюються на інформаційно-консультативні центри, які допомагають своїм клієнтам орієнтуватися у складних умовах ринкової кон'юнктури і науково-технічного прогресу. Зростає роль довірчих (трастових) операцій, спрямованих на найбільш вигідне розміщення банками довірених їм коштів, цінностей, майна. Особлива група операцій — *фінансові та біржові послуги* — управління пакетами акцій, консультації, бюджетне і податкове планування, створення портфелів інвестицій, управління пенсійними фондами.

Цілком природно, що в ході здійснення понад 200 операцій і послуг банки, як і будь-яке підприємство, прагне отримати прибуток. *Банківський прибуток* — це різниця між сумою відсотків, стягнутих із позичальників, і сумою відсотків, що сплачуються вкладникам. Окрім цього, банківський прибуток включає прибуток від біржових операцій, від інвестицій, комісійні винагороди та ін.

Таким чином, банківська система виконує трансформаційну функцію, яка полягає в тому, що, мобілізуючи вільні кошти одних суб'єктів ринку і передаючи їх різними способами іншим суб'єктам, банки можуть змінювати строки обігу грошових капіталів, їхні розміри та фінансові ризики; функцію створення грошей і регулювання грошової маси, яка полягає в тому, що банківська система оперативно змінює масу грошей в обігу, збільшуючи чи зменшуючи її відносно зміни попиту на гроші та конкретної макроекономічної ситуації; функцію забезпечення сталості банківської діяльності й грошового ринку.

Сьогодні українські банки перейшли на міжнародні стандарти ведення обліку і звітності, однак робота в цьому напрямку ще не закінчилася. Застосування сучасних норм бухгалтерського обліку і складання балансів, а також регулярне публікування балансів, звітів про прибутки і збитки сприятимуть більшій прозорості діяльності банківської системи і поступово збільшать довіру клієнтів до банків особливо в умовах фінансової кризи та ліквідації її наслідків. Нині триває робота над реформуванням сфери банківського оподаткування, реорганізацією фінансового сектору за світовими стандартами, розвитком комерції у банківській справі з дотриманням принципу прибуткового ведення справи. Банківська комерція сприяє і розвитку банківських послуг. Важливою є також праця над упровадженням передових технологій у банківській справі.

Серед важливих завдань реформування банківської системи України уряд вбачає:

зменшення питомої ваги готівки в грошовій масі за рахунок поширення безготівкових розрахунків населення;

- розвиток систем довгострокового інвестиційного кредитування;
- стимулювання розвитку іпотечного кредитування;
- удосконалення інструментів страхування валютних ризиків та валютного контролю;
- регулярна звітність та публічне роз'яснення Національним банком України рішень у сфері монетарної та валютної політики;
- створення інформаційної бази для здійснення моніторингу та звітування про обсяг, строк та напрям валютних операцій, що проводяться суб'єктами валютно-фінансових відносин, насамперед фінансовими посередниками.

↓ Навчаємось разом

Банк прийняв 36 млн грн депозитів під 12 % річних, 80 % цієї суми було надано в кредит під 16 % річних. Визначте розмір банківського прибутку.

Розв'язання

Оскільки банківський прибуток — це різниця між сумою відсотків, стягнутих із позичальників, і сумою відсотків, що сплачуються вкладникам, то визначаємо ці суми.

Сума відсотків, стягнутих із позичальників, становить
 $0,8 \cdot 36 \cdot 0,16 = 4,608$ млн грн.

Сума відсотків, що сплачуються вкладникам, дорівнює
 $36 \cdot 0,12 = 4,32$ млн грн.

Отже, розмір банківського прибутку $4,608 - 4,32 = 0,288$ млн грн.

? Запитання та завдання

1. Назвіть елементи банківської системи України.
2. Наведіть приклади активних і пасивних операцій банків.
3. Охарактеризуйте завдання уряду з реформування банківської системи України.
4. Визначте суму депозитів банку «Ярило», якщо надавши кредити на 85 % їх суми під 18 % річних, банк отримав 1,2 млн грн прибутку. На депозити банк сплатив 15 % річних.

7 Інші фінансово-кредитні посередники на ринку капіталів

Окрім банків, фінансово-кредитними посередниками грошового ринку є також спеціальні *небанківські фінансово-кредитні інститути*: кредитні спілки, ломбарди, страхові компанії, трасти, інвестиційні та страхові фонди.

У своїй діяльності небанківські фінансово-кредитні установи мають багато спільного з банками, оскільки функціонують у тому самому секторі опосередкованого фінансування.

Формуючи свої ресурси вони також випускають боргові зобов'язання, які хоч і є менш ліквідними, ніж зобов'язання банків, проте теж можуть реалізовуватися на ринку як додатковий фінансовий інструмент. Здійснюючи активні операції, небанківські фінансово-кредитні установи купують боргові зобов'язання, створюючи, подібно до банків, власні вимоги до інших економічних суб'єктів, хоч ці вимоги менш ліквідні і більш ризиковані, ніж активи банків. Їх діяльність ґрунтується на тих самих засадах і принципах, що й банків. Перетворюючи одні зобов'язання в інші, вони, як і банки, забезпечують трансформацію руху грошового капіталу на ринку, а також трансформацію ризиків. Разом із тим посередницька діяльність небанківських фінансово-кредитних установ істотно відрізняється від банківської діяльності, оскільки вона не пов'язана з тими операціями, які визнані як базові банківські, є вузько спеціалізованою, не стосується процесу створення депозитів і не впливає на динаміку пропозиції грошей.

Небанківські фінансово-кредитні установи можуть залучати вільні грошові кошти на договірних засадах та шляхом продажу посередником своїх цінних паперів (акцій, облігацій). Залежно від цього всі ці посередники поділяються: на договірних фінансових посередників, які залучають кошти на підставі договору з кредитором (інвестором), та на інвестиційних фінансових посередників, які залучають кошти через продаж кредиторам (інвесторам) своїх акцій, облігацій, паїв тощо. У середині кожної з цих груп фінансові посередники класифікуються за видами послуг, які вони надають своїм кредиторам. Серед договірних посередників за цим критерієм можна виділити страхові компанії, пенсійні фонди, ломбарди, лізингові та факторингові компанії, довірчі товариства. Представниками інвестиційних посередників є інвестиційні фонди, фінансові компанії, кредитні товариства, спілки тощо.

Основна функція *страхової компанії* — захист майнових інтересів фізичних та юридичних осіб та усунення несприятливих наслідків від настання певних подій — страхових випадків (хвороб, стихійних лих, банкрутств банків, злочинів, нещасних випадків, аварій тощо). Страхуючи що-небудь, ви укладаєте з компанією договір, за яким маєте сплачувати страхові платежі, а у разі настання страхового випадку одержите від неї обумовлену суму, яка певним чином компенсує ваші збитки.

Пенсійні фонди — це фінансові організації, що емітують та продають пенсійні зобов'язання, тобто можливість отримати в майбутньому додаткову пенсію взамін пенсійних внесків від фізичних і юридичних осіб, і вкладають отримані гроші в фінансові інстру-

менти. Таке страхування абсолютно добровільне і не позбавляє вас права на державну пенсію.

Ломбарди — фінансовий посередник, що спеціалізується на кредитуванні фізичних осіб під заставу на певний строк під процент та надання супутніх послуг (оцінка предметів застави, зберігання цінностей, реалізація заставного майна з аукціонів, скуповування дорогоцінних металів та каміння тощо).

Лізинг поєднує в собі відносини купівлі-продажу, найму та кредитування. *Лізингова компанія* передає клієнту у строкове користування потрібний об'єкт, а клієнт у свою чергу перераховує їй лізингові платежі протягом усього строку дії договору. Вона самостійно купує майно для майбутніх лізингових операцій (прямий лізинг) або купує його за замовленням клієнта (непрямий лізинг). По закінченні договору лізингу об'єкт (будинки, машини, устаткування, меблі та інші речі тривалого використання) може перейти у власність клієнта або повертається лізингодавцеві (це залежить від умов договору).

Факторинг — комплекс фінансових послуг, що надаються клієнтові в обмін на поступку дебіторської заборгованості. Факторингові компанії забезпечують фінансування постачань товарів, страхування кредитних ризиків, облік стану дебіторської заборгованості і роботу з дебіторами по своєчасній оплаті. Факторинг дає можливість покупцеві відстрочити платежі, а постачальникові отримати основну частину оплати за товар відразу після його поставки.

Довірче товариство — це фінансова установа, яка здійснює представницьку діяльність з управління майном. Для цього власники майна (довірителі), які можуть бути як фізичними, так і юридичними особами, передають довірчому товариству свої повноваження володіння, користування і розпорядження майном відповідно до умов укладеного між ними договору довірчого управління, хоча саме право власності залишається у довірителя.

Мета діяльності *інвестиційних фондів* та *інвестиційних компаній* — залучення від інших осіб тимчасово вільних коштів із подальшим інвестуванням їх в об'єкти підприємницької та інших видів діяльності, що дає прибуток. Залучення коштів відбувається шляхом випуску цими фінансовими установами інвестиційних сертифікатів. Для отримання прибутку інвестиційний фонд вкладає кошти переважно в цінні папери інших емітентів. *Інвестиційна компанія* — торговець цінними паперами, який займається спільним інвестуванням, але, крім того, може здійснювати й інші операції, наприклад, торгувати цінними паперами на умовах комісії, надавати послуги з їх розміщення серед інвесторів, консультувати з питань інвестування, розробляти інвестиційні проекти за замовленням клієнтів тощо.

Фінансові компанії — це фінансово-кредитні установи, які спеціалізуються на кредитуванні окремих галузей або наданні певних видів кредитів (споживчого, інвестиційного тощо), здійсненні фінансових операцій. Вони акумулюють грошові кошти промислових і торговельних фірм, деяких фінансових установ і меншою мірою — населення.

Кредитна спілка — це громадська кредитна установа, яка створюється на добровільних засадах і акумулює кошти громадян для надання їм матеріальної допомоги. Головною метою кредитної спілки є фінансовий та соціальний захист її учасників через залучення їхніх особистих заощаджень для взаємного кредитування.

Таким чином, небанківські фінансово-кредитні установи є чистими посередниками, вони не можуть розмістити в активи більше коштів, ніж самі акумулювали. Небанківські фінансові посередники — об'єктивно необхідне явище в ринковій економіці. Вони не тільки є потужними конкурентами банків у боротьбі за вільні грошові капітали, що саме по собі має позитивне значення, а й беруть на себе зобов'язання щодо надання економічним суб'єктам таких фінансових послуг, виконання яких не вигідно або законодавчо заборонено банкам. Тому будь-який розвиток небанківського посередництва є важливим економічним завданням уряду та центрального банку. В Україні небанківські фінансові посередники набули ще меншого розвитку, ніж банки. Причини гальмування розвитку цих посередницьких структур грошового ринку криються в недостатньому розвитку економіки, у повільній її ринковій трансформації, у низькому життєвому рівні населення та незначних грошових заощадженнях.

? Запитання та завдання

1. Визначте, що спільного і відмінного у функціонуванні банків і небанківських фінансово-кредитних інститутів.
2. Охарактеризуйте основні небанківські фінансово-кредитні інститути: кредитні спілки, ломбарди, страхові компанії, трасти, інвестиційні та страхові фонди.
3. Назвіть конкретні приклади небанківських фінансово-кредитних інститутів, які функціонують у вашій місцевості.

8 Служби зайнятості у функціонуванні ринку праці

Для нормального функціонування всієї національної економіки необхідно досягти збалансованості на всіх ринках, у тому числі й на ринку робочої сили.

Для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки і перепідготовки, працевлашту-

вання та соціальної підтримки тимчасово не працюючих громадян у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України, створюється державна служба зайнятості. Державна служба зайнятості складається з Державного центру зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України, обласних, міських, районних, районних у містах центрів зайнятості, центрів організації професійного навчання незайнятого населення і центрів професійної орієнтації населення, інспекцій із контролю за дотриманням законодавства про зайнятість населення.

Головними функціями служби зайнятості є:

- аналіз ринку праці та інформування про його стан;
- трудове посередництво і сприяння роботодавцям у забезпеченні підприємств робочою силою, а громадянам — в отриманні роботи;
- регулювання ринку праці, яке здійснюється як через трудове посередництво, так і через реалізацію програм профорієнтації, а також сприяння зайнятості;
- допомога безробітним, яка включає в себе як попередні функції, так і матеріальну підтримку на період безробіття;
- безпосередня участь у реалізації державної політики зайнятості тощо.

Послуги, пов'язані із забезпеченням зайнятості населення, надаються державною службою безкоштовно. Діяльність державної служби зайнятості фінансується за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, передбачених на ці цілі.

Служба зайнятості України розробляє як поточні, так і перспективні плани своєї діяльності та розвитку, державні й територіальні програми зайнятості населення. Заходи, розроблені у програмах, передбачають забезпечення сприятливих податкових, інвестиційних, фінансово-кредитних та інших умов господарювання для підприємств, організацій, установ усіх форм власності. Пріоритетними напрямками діяльності служби зайнятості на ринку праці є підвищення кваліфікації робітників та конкурентоспроможності громадян на ринку праці, забезпечення галузей економіки фахівцями різних професій та кваліфікації; розширення сфери застосування праці, збереження та створення робочих місць, подолання негативних соціальних наслідків реструктуризації економіки, сприяння зайнятості молоді.

Державна служба зайнятості здатна адекватно реагувати на зміни, які відбуваються на ринку праці.

Головним завданням, на розв'язання якого будуть спрямовані спільні зусилля місцевих органів виконавчої влади, роботодавців та служби зайнятості, найближчими роками буде забезпечення зростання рівня зайнятості населення, зменшення безробіття

шляхом створення нових та збереження діючих робочих місць, забезпечення активності самих громадян до пошуку роботи.

? Запитання та завдання

1. Визначте головні функції служби зайнятості.
2. Охарактеризуйте роботу служби зайнятості вашого населеного пункту.

ПРАКТИКУМ

T Тести

1. Фінансовий посередник, що спеціалізується на кредитуванні фізичних осіб під заставу на певний строк під відсоток та наданні супутніх послуг, це:
  - A факторингові компанії;
  - B лізингові компанії;
  - B пенсійні фонди;
  - Г ломбарди.
2. Емісію гривні здійснює:
  - A національний банк;
  - B комерційний банк;
  - B інвестиційна компанія;
  - Г кредитна спілка.
3. Яке твердження є правильним?
  - A Ф'ючерс — комплекс фінансових послуг, що надаються клієнтові в обмін на поступку дебіторській заборгованості;
  - B кредитна спілка — торговець цінними паперами, який займається спільним інвестуванням;
  - B національний банк не здійснює розрахунково-касове обслуговування населення;
  - Г допомога безробітним здійснюється страховими компаніями.
4. Якщо банк видав кредит Іванову на придбання квартири, то при цьому він здійснив:
  - A пасивну операцію;
  - B активну операцію;
  - B лізингову операцію;
  - Г форвардну угоду.
5. Що з переліченого не є елементом ринкової інфраструктури?
  - A Сервісний центр «Panasonic»;
  - B рекламне агентство «Віал»;
  - B Харківський м'ясокомбінат;
  - Г аудиторська фірма «Дебет».

6. Яке твердження є правильним?
А Банківська діяльність не націлена на отримання прибутку;
Б біржа — це тимчасово діючий роздрібний ринок;
В іпотека — це особливий вид економічних відносин із приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна;
Г пенсійні фонди відносять до банківських фінансово-кредитних установ.
7. Банк прийняв 16 млн грн депозитів під 14% річних. 85% цієї суми було надано в кредит під 18% річних. Розмір банківського прибутку становить:
А 0,2 млн грн; **Б** 0,208 млн грн;
В 2,24 млн грн; **Г** 2,448 млн грн.
8. До активних операцій банків не належать:
А кредитні операції;
Б операції з цінними паперами;
В випуск облігацій;
Г обіг векселів.
9. Установіть відповідність між ринками товарів та установами, які їх обслуговують.
1 Ринок пшениці	А Кредитна спілка
2 Ринок акцій тракторного заводу	Б Біржа праці
3 Ринок послуг автомеханіків	В Товарна біржа
4 Ринок дебіторської заборгованості	Г Фондова біржа
	Д Факторингова компанія
10. Установіть відповідність між елементами ринкової інфраструктури і їх конкретними установами.
1 Інформаційна інфраструктура	А Податкова служба
2 Організаційно-технічна інфраструктура	Б Інвестиційна компанія
3 Державно-регулятивна інфраструктура	В Хлібопекарня
4 Фінансово-кредитна інфраструктура	Г Супермаркет
	Д Рекламне агентство

? Завдання

1. Обчисліть прибуток банку, який прийняв 1,8 млн грн депозитів населення та видав кредитів на 1,5 млн грн. За депозитами банк виплачує 16%, кредити надає під 20%. Від біржових операцій та участі в комісійних операціях банк отримав 12 тис. грн.

2. Визначте розмір депозитів у банку, якщо ставка відсотка за кредитами — 21%, ставка відсотка за депозитами — 16%. Банк отримав прибуток у розмірі 2,1 млн грн. Кредитів надано на суму 46 млн грн.
3. Підготуйте інформаційну доповідь про сутність якоїсь конкретної операції банку.

◆ Готуємось до економічного турніру

1. Як ви гадаєте, чому згідно із законом України «Про банки і банківську діяльність» із 2006 р. мінімальний розмір статутного капіталу, який банки повинні мати на момент реєстрації, не може бути менше 10 млн євро?
2. Чому деякі банки відкривають свої рахунки за кордоном і мають свої страхові компанії?
3. Проаналізуйте особливості таких біржових операцій, як форвард, ф'ючерс і опціон за такими критеріями: місце укладання контракту, умови угоди, розмір контракту та гарантійний внесок.
4. Якою є ваша думка щодо ролі держави в створенні ефективної ринкової інфраструктури та меж її державного регулювання?

ВАШ ЕКОНОМІЧНИЙ СЛОВНИК

- Акції** — цінні папери, які свідчать про те, що їх власник стає співвласником капіталу емітенту і отримує частину доходів від його функціонування у вигляді дивідендів.
- Альтернативна вартість виробництва однієї одиниці товару А** — це та кількість товару В, яку перестали виробляти при виробництві додаткової одиниці товару А, тобто це «виробничі втрати» товару В.
- Альтернативна вартість вибору в грошовому вираженні** включає «втрату» реальних грошей, які витрачені на здійснення вибраної альтернативи, а також «втрату» найбільших можливих грошових вигід при відмові від наступної за значущістю альтернативи.
- Альтернативною вартістю** називається упущена вигода через відмову від здійснення наступної за значущістю альтернативи при виборі через те, що обмежені ресурси використовуються лише за одним призначенням.
- Активні операції банків** — операції, націлені на розміщення коштів.
- Банки** — установи, які акумулюють (зосереджують) тимчасово вільні грошові засоби з метою використання їх для потреб суспільного відтворення.
- Біржа** — це постійно діючий оптовий ринок масових взаємозамінних товарів.
- Брокери** — посередники, які працюють за певний відсоток від суми операції, тобто за комісійну винагороду.
- Бюджетна лінія** — це набір благ, придбання яких потребує однакових витрат.
- Валюта** — грошова одиниця країни, яка випущена державою.
- Валютний курс** — ціна грошової одиниці однієї країни, яка визначена в грошових одиницях іншої країни.
- Валютний ринок** — специфічний ринок, де предметом купівлі-продажу є різні національні валюти.
- Величина попиту** — певна кількість товару, яку споживач готовий купити за одного конкретного рівня ціни; графічно — це окрема точка на лінії попиту.
- Величина пропозиції** — певна кількість товару, яку продавець готовий продати за одного конкретного рівня ціни; графічно — це окрема точка на лінії пропозиції.

Виробництво — це процес безпосереднього впливу людини на виробничі ресурси з метою створення економічних благ.

Виробничі ресурси — це все, що безпосередньо використовують для виготовлення потрібних людям благ.

Гроші — абсолютно ліквідний засіб обігу, який в сучасних умовах виконує функцію міри вартості, засобу обігу і засобу заощадження.

Грошова маса — усі грошові засоби як у готівковій, так і в безготівковій формах, які виконують функції засобу обігу, міри вартості і накопичення.

Грошові агрегати (M_0, M_1, M_2, M_3) — елементи грошової маси, які групують за ступенем їх спадної ліквідності.

Демонетизація золота — припинення виконання золотом функцій грошей.

Дилери — посередники, які здійснюють угоди за власний рахунок.

Дисконтування — визначення поточної реальної вартості майбутньої суми грошей: $PV = \frac{FV}{(1+i)^t}$.

Доходи в розпорядженні — це номінальні доходи з вирахуванням податків та інших обов'язкових платежів.

Дугова еластичність попиту вимірюється в центральній точці інтервалу певного відрізка кривої попиту і розраховується за формулою:

$$E_p^D = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_1 + Q_0} \cdot \frac{P_1 + P_0}{P_1 - P_0}$$

Еластичність попиту за доходом — це чутливість попиту до зміни доходу споживачів: $E_I^D = \frac{\Delta Q_D}{Q_D} \cdot \frac{I}{\Delta I}$.

Закон зростання альтернативної вартості: при нарощуванні виробництва одного з товарів (наприклад, товару X) альтернативна вартість кожної додаткової одиниці цього товару збільшується, що виражається у збільшенні витрат виробництва іншого товару (наприклад, товару Y).

Закон попиту відображає обернений зв'язок між кількістю товарів та послуг, які споживачі готові придбати, та ціною цих товарів та послуг: чим нижча ціна, тим більша величина попиту. Унаслідок дії цього закону крива попиту має спадний характер.

Закон пропозиції відображає пряму залежність між кількістю товарів та послуг, які виробники готові продати, та ціною цих товарів та послуг: чим вища ціна, тим більша величина пропозиції.

Закон спадної віддачі (продуктивності) відображає зв'язок між випуском додаткової продукції й зміною одного фактора виробництва за незмінного обсягу інших факторів: додаткові витрати одного з факторів виробництва (наприклад, праці) за незмінної кількості іншого фактора (наприклад, капіталу) супроводжуватимуться все меншим обсягом додаткової продукції. Отже, віддача від використання додаткового трудового ресурсу зменшується (спадає).

Заробітна плата — винагорода, яку отримує власник робочої сили відповідно до кількості та якості затраченої ним праці у виробництві. Існує у двох основних формах — відрядна і погодинна.

Індивідуальний попит — попит на певний товар чи послугу окремого споживача.

Інфраструктура ринку — сукупність організацій і структур, які забезпечують безперервний рух товарно-грошових потоків задля функціонування ринкових взаємовідносин між економічними суб'єктами.

Капітальні ресурси — елементи виробництва, що відіграють активну посередницьку роль між людиною і природними ресурсами (проміжними товарами) у виробничому процесі (будівлі, обладнання, верстати, машини, механізми, порти, греблі та інші створені промисловим шляхом або збудовані об'єкти).

Крива виробничих можливостей — це крива трансформації, оскільки вона дає можливість виразити (трансформувати) виробництво одного товару в розмірі втрат виробництва іншого, тобто через альтернативну вартість.

Кредитні гроші — знаки вартості, які виникають і функціонують в обігу на основі кредиту.

Крива байдужості відображає альтернативні варіанти наборів товарів, які забезпечують однаковий рівень корисності.

Крива байдужості та бюджетна лінія використовуються для графічної інтерпретації ситуації споживчої рівноваги. Остання досягається, якщо споживач купує товари в комбінації, якій відповідає точка, де бюджетна лінія є дотичною до найвищої з доступних кривих байдужості.

Крива виробничих можливостей — це безліч точок (альтернатив), що характеризують можливі комбінації виробництва двох видів або типів товарів в умовах повного використання існуючих виробничих ресурсів.

Купівельна спроможність грошей — кількість товарів та послуг, які можна придбати за одну грошову одиницю.

Курс акції — ціна акції на продаж. Вона прямо пропорційна величині дивиденду і обернено пропорційна рівню позичкового відсотка.

$$\text{Курс акції} = \frac{\text{Дивиденд}}{\text{Норма позичкового відсотка}} \cdot 100\%$$

$$\text{Курс облігації} = \frac{\text{Відсоток}}{\text{Норма позичкового відсотка}} \cdot 100\%$$

Майбутня вартість грошей із використанням складних відсотків (прирощення) становить: $FV = PV(1+i)^n$.

Металеві гроші — дорогоцінні метали, які мали специфічні властивості (цінність, зносостійкість, портативність, однорідність, подільність, упізнаваність, цінова стабільність) і виконували функції грошей.

Монети — зливки металу встановленої форми і певної ваги, пробу яких засвідчує своїм штемпелем держава.

Надлишок виробників — це вигода виробників від продажу товару за рівноважною ціною. В умовах лінійної кривої попиту розмір надлишку виробників $= S_{P, P_{min}, E} = \frac{1}{2}(P_E - P_{min}) \cdot Q_E$.

Надлишок споживачів — це вигода споживачів від купівлі товару за рівноважною ціною. В умовах лінійної кривої попиту розмір надлишку споживачів $= S_{P, P_{max}, E} = \frac{1}{2}(P_{max} - P_E) \cdot Q_E$.

Національний ринок — сукупність соціально-економічних відносин, які виникають у сфері обміну на окремих сегментних ринках у їхній взаємодії та залежності.

Номинальна заробітна плата — сума грошей, яку отримує власник робочої сили за певний проміжок часу.

Номинальна ставка (i) — відсоткова ставка, виражена за поточним курсом грошової одиниці.

Номинальні доходи — величина доходу, оцінена грошима на даний період часу.

Норма позичкового відсотка — це відношення суми річного доходу, отриманого на позичковий капітал, до суми капіталу, наданого в позичку, виражене у відсотках.

Облігації — цінні папери, які засвідчують факт позики і приносять їх власникам дохід у вигляді відсотка.

Паперові гроші — номінальні знаки, символи вартості, основні замінники повноцінних грошей.

Пасивні операції банків — операції, які націлені на мобілізацію ресурсів, тобто на залучення грошових коштів до банку.

Перекресна еластичність попиту — це чутливість попиту на один товар до зміни ціни на інший: $E_{X,Y}^D = \frac{\Delta Q_X}{Q_X} \cdot \frac{P_Y}{\Delta P_Y}$. Для товарів-субститутів $E_{X,Y}^D > 0$, для товарів-комплементів — $E_{X,Y}^D < 0$.

Підприємець — людина, яка покладає на себе ініціативу поєднання ресурсів у єдиний процес виробництва, керує підприємством, запроваджує інновації у виробництво й перебирає на себе відповідальність за організацію справи.

Позичковий відсоток — плата, яку отримує кредитор від позичальника за користування позиченими грошима.

Попит — це кількість товарів і послуг, яку споживачі бажають і можуть придбати за кожного рівня цін у певний період часу; графічно — це вся лінія, яка відображає залежність кількості товарів та послуг, що споживачі готові придбати, від ціни.

Права власності — це санкціоновані суспільством (законами держави, адміністративними розпорядженнями, традиціями) відносини між людьми з приводу володіння, розпорядження й використання економічних благ.

Правило максимізації корисності виражається в рівності граничних корисностей благ у розрахунку на останню грошову одиницю.

Прибуток — форма доходу підприємця, плата за його новаторство, талант в управлінні фірмою, ризик, невизначеність результатів підприємницької діяльності, надлишок витрат над витратами на виробництво.

Природні ресурси — все те, що людина знаходить у навколишньому середовищі і своєю працею перетворює на продукти для задоволення своїх потреб. Це земля, корисні копалини, сировина, ліси, тваринний і рослинний світ, надра, родючість ґрунтів тощо.

Пропозиція — кількість товарів і послуг, яку виробник або продавець готовий поставити на ринок за кожного рівня цін у певний період часу, графічно — це вся лінія, яка відображає залежність кількості товарів та послуг, що продавці готові продати, від ціни.

Реальна заробітна плата — кількість товарів та послуг, яку може придбати робітник на свою номінальну заробітну плату. Реальна заробітна плата прямо залежить від величини номінальної заробітної плати і оберне-

$$\text{но} — \text{від цін на товари та послуги: } W_{\text{реальна}} = \frac{W_{\text{номінальна}}}{\text{Індекс споживчих цін}}.$$

Реальна ставка (r) — відсоткова ставка, скорегована з урахуванням рівня інфляції (I_T), тобто виражена в грошових одиницях постійної купівельної спроможності: $r = i - I_T$.

Реальні доходи — купівельна спроможність номінальних доходів з урахуванням зміни цін та тарифів.

Рента — плата за використання ресурсу, пропозиція якого жорстко обмежена.

Ринкова рівновага — це збіг певної величини попиту на товар чи послугу з певною величиною пропозиції, тобто ситуація, за якої $Q_D = Q_S$, а $P_D = P_S$. Отже, щоб знайти параметри рівноваги, необхідно прирівняти функцію попиту до функції пропозиції.

Ринковий попит — сума всіх індивідуальних попитів за кожного рівня цін. Щоб отримати криву ринкового попиту, необхідно додати величини попиту окремих споживачів за кожного рівня цін.

Ринок — це спосіб взаємодії виробників і споживачів, заснований на децентралізованому механізмі цінових сигналів.

Ринок грошей — механізм, на якому здійснюються купівля та продаж грошей як специфічного товару, формуються попит, пропозиція на них та встановлюється рівноважне значення кількості грошей і рівноважна ставка відсотка.

Ринок інформації — сукупність економічних відносин із приводу збирання, опрацювання, систематизації інформації та її продажу кінцевому споживачу.

Ринок капіталу — ринок фізичного капіталу і ринок капіталу як кредитного ресурсу.

Ринок праці — система соціально-економічних відносин між його суб'єктами з приводу купівлі-продажу праці найманих робітників.

Ринок товарів та платних послуг — система економічних відносин між покупцями та продавцями з приводу рухів товарів та послуг, які задовольняють споживчий та інвестиційний попит суб'єктів національного ринку.

Ринок цінних паперів — особлива сфера ринкових відносин, де завдяки продажу цінних паперів здійснюється мобілізація фінансових ресурсів для задоволення інвестиційних потреб суб'єктів економічної діяльності. Він поділяється на первинний і вторинний. На первинному ринку розміщуються нові випуски (емісія) цінних паперів, на вторинному відбувається перепродаж цінних паперів.

Товарна біржа — особливий суб'єкт господарювання, що надає послуги в укладанні біржових угод, виявленні попиту та пропозиції товарів, товарних цін, вивчає, упорядковує товарообіг і сприяє підвищенню ефективності пов'язаних із ним торговельних операцій.

Товарні гроші — товари, які мали визнану суспільну корисність і на які був сталий повсякденний попит; вони виконували роль загального еквівалента на певній території.

Точкова еластичність попиту вимірюється в точці кривої попиту (у тому числі і в точці рівноваги) і розраховується за формулою: $E_p^D = \frac{Q_1 - Q_0}{Q_0} \cdot \frac{P_0}{P_1 - P_0}$.

Трудові ресурси — здатність людей до продуктивної праці завдяки їхньому здоров'ю, фізичній силі, освіті та професійним навичкам.

Фондова біржа — організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля цінними паперами.

Ціна землі прямо залежить від величини ренти і обернено — від позичкового відсотка.

$$\text{Ціна землі} = \frac{\text{Рента}}{\text{Норма позичкового відсотка}} \cdot 100\%.$$

Цінова еластичність попиту — це відсоткова зміна величини попиту, яку викликає одна відсоткова зміна ціни даного товару: $E_p^D = \frac{\% \Delta Q_D}{\% \Delta P}$.

Цінова еластичність пропозиції — чутливість пропозиції до зміни ціни товару. Вона розраховується за формулою: $E_p^S = \frac{\% \Delta Q_S}{\% \Delta P}$.

ЗМІСТ

Шановні школярі!..... 3

РОЗДІЛ I. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІКИ

Тема 1	Предмет і завдання економічної науки та її місце серед інших наук..... 5
	1. Основна проблема економічної науки..... 5
	2. Методи економічних досліджень..... 9
	3. Еволюція поглядів на предмет економічної науки..... 14
	4. Зв'язок економічної науки з іншими науками..... 18
Тема 2	Зміст основних економічних процесів та явищ..... 25
	1. Виробничі ресурси та їх різновиди..... 25
	2. Виробництво: технологічні уклади, структура та інфраструктура..... 30
	3. Продукт економічної діяльності: його структура та призначення..... 35
	4. Ефективність: економічний зміст та оцінка..... 39
Тема 3	Споживач в економіці: його поведінка та особливості вибору..... 45
	1. Розвиток і безмежність потреб споживача..... 45
	2. Споживчі блага як засіб задоволення потреб..... 50
	3. Гранична корисність благ — основа споживчого вибору..... 53
	4. Аналіз кривих байдужості..... 57
	5. Бюджетна обмеженість вибору споживача. Раціональний вибір споживача..... 60
Тема 4	Проблема обмеженості ресурсів та вибору виробника... 67
	1. Прояви обмеженості виробничих ресурсів..... 67
	2. Альтернативні варіанти використання ресурсів. Крива виробничих можливостей..... 72
	3. Альтернативна вартість. Закон зростання альтернативної вартості..... 76
	4. Ознаки раціонального виробника..... 80

Тема 5	Економічні системи. Особливості економічного кругообігу... 88
	1. Сутність та основні елементи економічної системи..... 88
	2. Принципи організації ринкової, командної та мішаної економіки..... 93
	3. Зміст економічного кругообігу..... 99
	4. Моделі ринкової економіки..... 104

РОЗДІЛ II. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА ЯВИЩА
РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Тема 6	Ринкове розв'язання основних проблем економіки: що, як, для кого виробляти..... 111
	1. Принципи функціонування ринку..... 111
	2. Переваги та обмеження ринкового саморегулювання... 118
	3. Зміст ринкової конкуренції та її роль в організації ринкової економіки..... 122
Тема 7	Основні параметри ринку: попит, пропозиція, ринкова ціна..... 130
	1. Ціна, витрати та корисність..... 130
	2. Ринковий попит..... 132
	3. Зміна попиту..... 136
	4. Ринкова пропозиція: її зміст, функція і графік..... 140
	5. Чинники впливу на пропозицію..... 143
	6. Ринкова рівновага..... 147
	7. Порушення ринкової рівноваги..... 151
Тема 8	Еластичність попиту і пропозиції та застосування знань про еластичність..... 158
	1. Еластичність попиту..... 158
	2. Еластичність пропозиції..... 163
	3. Застосування теорії еластичності..... 167
Тема 9	Гроші як інструмент ринкової економіки..... 173
	1. Гроші: їх сутність та функції..... 173
	2. Види грошей..... 177
	3. Грошова маса та її структурні елементи..... 181
	4. Стійкість національних грошей та їх еволюція..... 183
Тема 10	Ринкова структура: особливості різних ринків..... 188
	1. Структурні елементи національного ринку..... 188
	2. Ринок товарів та послуг: суб'єкти ринку та його сучасна організація..... 189

	3. Ринок праці.....	191
	4. Ринки капіталу, грошей та цінних паперів	194
	5. Особливості ринку землі, інформації, валют.....	198
Тема 11	Доходи в ринковій економіці	203
	1. Функціональний розподіл доходів	203
	2. Заробітна плата та чинники її диференціації.....	204
	3. Чинники диференціації позичкового відсотка на ринку кредитних ресурсів	208
	4. Види земельної ренти	210
	5. Прибуток підприємця: механізм формування та чинники диференціації	213
	6. Види цінних паперів та особливості формування доходу на них. Курс акцій	216
	7. Дохід від інвестицій на ринку фізичного капіталу. Дисконтування вартості доходу від інвестування у бізнесовий проект.....	220
Тема 12	Ринкова інфраструктура: біржі, банки, інші фінансово- кредитні посередники та служби зайнятості.....	226
	1. Взаємозв'язок структури та інфраструктури ринку	226
	2. Товарні біржі у функціонуванні ринку товарів та виробничих ресурсів.....	227
	3. Види товарних бірж	228
	4. Фондова біржа у функціонуванні ринку капіталів та ринку цінних паперів	231
	5. Операції фондової біржі. Оцінка стану ринку за індексами фондового ринку	233
	6. Банки у функціонуванні ринку капіталів та грошей. Основні операції банків. Організація діяльності банків та роль уряду	237
	7. Інші фінансово-кредитні посередники на ринку капіталів	240
	8. Служби зайнятості у функціонуванні ринку праці	243
	Ваш економічний словник.....	248